

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Баишев университета

2025

№1 (87)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде 2019 жыл 7 маусымда тіркелген, куәлік № № 17737-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан, свидетельство № 17737-Ж от 7 июня 2019 года.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады / Издаётся с 2000 года

№ 1 (87)
март 2025

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА

Калаганова Н.К.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ

Айпеисова С.А.
(Республика Казахстан),

Румянцева В.Е.
(Российская Федерация),

Джаксымуратов К. М.
(Узбекистан),

Майданғалиева Ж.А.
(Республика Казахстан),

Исакулов Б.Р. (Республика
Казахстан),

Кайракбаев А. К.
(Республика Казахстан),

Даев Ж.А. (Республика
Казахстан),

Орлова С.Л. (Российская
Федерация),

Манюкевич В. (Польша)
Уразғалиева М.А.

(Республика Казахстан),
Қондыбай К.Ә.

(Республика Казахстан),
Бисенғалиева Г.М. (отв.

секретарь)

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бақтығалиева Н.А., Тектіғұл Ж.О.	5
ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБАЛАР ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДЕР МЕН ЕСІМДІКТЕРДІҢ ТАРИХИ СИНТАГМАСЫ (Ж.БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК», А.ИҮГНЕКИДІҢ «АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)	
Дайынова Ә.У., Тектіғұл Ж.О.	10
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПОЭТИКАСЫ	
Зағитова Н.М., Тектіғұл Ж.О.	15
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖҰЛДЫЗ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНДЕГІ КӨРІНІСІ	
Казибәева З.Ш.	19
КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ	
Кумаров Н.А.	23
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Махтымханова А. Б., Тектіғұл Ж.О.	29
Ә.ЖАҚСЫЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САРЫН	
Муталиева Б.Н., Аманғазиева М.К.	33
АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ «ҚАРА ШАЛ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСІ	
Сексенбаева М.Ж., Аманғазиева М.К.	38

Адрес редакции:

г.Актобе, ул.
Бр.Жубановых д.302 «А»
для писем: 030000 г.
Актобе, а/я 64
e-mail: vestnik@bu.edu.kz
тел.:8(7132) 974082

Жарияланған мақала
авторларының пікірі
редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына
авторлар жауап береді.
Опубликованные
материалы авторов не
отражают точку зрения
редакции.

Авторы несут
ответственность за выбор и
представление фактов.

Редакционная коллегия
оставляет за собой право
корректировки по ГОСТ
7.5.-98 «Журналы,

сборники,
информационные издания.

Издательское оформление
публикуемых
материалов», ГОСТ 7.1-
2003 СИБИД

«Библиографическая
запись.

Библиографическое
описание.

Общие требования и
правила составления».

Сдано в набор 27.03.2025 г.

Подписано в печать
27.03.2025 г.

Формат 21х29,7. Печ.л.7,3
Тираж 100 экз.

Отпечатано в РИО Баишев
Университета

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ ЖӨКЕЙ ШАҢҒЫТБАЕВТЫҢ
ДАСТАНДАРЫ

Тажимуратов С.С., Шатанова А. 42

ВИДЕО ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА
ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Төреханова Г. М. 46

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВТИҢ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР
ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-
ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Sabirova N.Zh. 50

THE ROLE OF TEACHERS IN TEACHING
CHINESE AS A FOREIGN LANGUAGE

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аралбай С.У., Кайыргалиева М.Г. 56

ҰЙЫМ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ
ТҮРАҚТЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ
МӘНІ

Бекенова А.Б., Шукурова Б.М. 59

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ
АХУАЛДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Дауылбаева Б.М., Кайыржан А., Шукурова Б.М. 63

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ПРАКТИКАСЫ

Ерсаин С., Кайыргалиева М.Г. 67

ӘЛЕУМЕТТІК САЛАНЫ БАСҚАРУ
ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кубанова Д.Б., Аманжолов А.А. 70

ДАМЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК
ҚЫЗМЕТШІЛЕРІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ
КӨРСЕТУ САПАСЫ

Кубанова Д.Б., Ногайбаев Д.А. 74

ҚАЗАҚСТАНДА ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ
САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
МЕН ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕНІ ҚОЛДАНУ
МӘСЕЛЕСІ

Мәлік Е. Ж., Калмагамбетова С.Р. 81

КӘСІПОРЫННЫҢ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТІ
ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бисалиев И.Ж., Шин С.А. 87

ЛОГИСТИКА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Шампигов Х.Д., Сұлтамұрат Г.И., Калыбекова Ж.Т., Мурзабай Е.М. 89

КЕМПІРСАЙ КЕН ОРНЫНЫҢ ФЛОРАСЫ МЕН
ФАУНАСЫН ЗЕРТТЕУ

ӘЛЕУМЕТТІК- ГУМАНИТАРЛЫҚ

ҒЫЛЫМДАР

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Балмагамбетова В.М., Саматова Д. Қ., 97
Төлепбергени Ж.Т.

ШЕТЕЛДЕГІ МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚТЫҚ
ҚАТЫНАСТАРҒА НОТАРИУСТЫҢ ҚАТЫСУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Балмагамбетова В.М., Төлепбергени Ж. Т., 100
Длим Д. Ә.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ОТНОШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С
ТРАНСПОРТИРОВКОЙ НЕФТИ

Дюсекова Ж. Е. 104

ЖАҢА МЕДИА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ БАҚ-ҚА ӘСЕРІ

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 16.21.07

Н.А. Бақтығалиева¹, Ж.О. Тектіғұл²*¹7M01711- Қазақ тілі мен әдебиеті (Лингвист – зерттеуші) ББ 2 курс магистранты,
Баишев Университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы**²ғылыми кеңесшісі, ф.ғ.д., проф.*¹Abatova.1202@mail.ru**ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБАЛАР ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДЕР МЕН ЕСІМДІКТЕРДІҢ
ТАРИХИ СИНТАГМАСЫ (Ж.БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК», А.ИҮГНЕКИДІҢ
«АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)****Аннотация**

Мақалада Ж.Баласағұнның «Құтты білік», А.Иүгнекидің «Ақиқат сыйы» атты ортағасырлық жазба ескерткіштері тіліндегі есімді сөз тіркестері, соның ішінде сан есім мен есімдік сөз таптарының синтагмалық сипаты, басыңқы, бағыныңқы сыңарларының қолданылу сипаты қарастырылып, көне, орта түркі және қазіргі түркі тілдері материалдары негізінде тарихи- салыстырмалы талдау жасалады. Аталған мәселелер түркі тілдерінің бүгінгі дербестігі мен олардың әрқайсысына тән заңдылықтар жүйесі тұрғысынан сипатталып, нәтижесінде жазбалар тілінің қазақ тіліне қатыстылығы дәрежесі айқындалады. Соның негізінде бағыныңқы сыңарлары сан есім мен есімдік сөз табы болып келетін есімді сөз тіркесімдерінің жалпы грамматикалық сипатындағы мағыналық байланыстар, сөздердің өзара тіркесімділік қабілеті жазба ескерткіштердің қыпшақ, оның ішінде қазақ тілінің тіл тазалығы жағынан құнды мұралары екендігін айқындандауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: орта ғасыр, жазба ескерткіш, синтагма, сан есім, есімдік, сөз тіркесі.

Адам баласының сөйлеу тілі қозғалыс, даму күйіндегі құбылыс болып табылады. Ғасырлар бойындағы тарихи даму барысында тілдің лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылысы өзгеріссіз қала алмайды. Сөздердің лексикалық табиғатында да, грамматикалық құрылысында да үнемі алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Бұл өзгерістер, даму, қалыптасу өз кезегінде синтаксистегі сөз тіркестерінің тіркесімділігі сапасына да, құрамдық ерекшелігіне де тән.

Жалпы тіл білімінде сан мен сапа ұғымдарының қалыптасуын адамзаттың синтездік ақыл- ой дамуының нәтижесі ретінде көрсетеді. Сан есімдер түп негізі жағынан көбіне заттарға қатысты болып келеді де, соған сәйкес зат есімдермен тіркесетін сөздер қатарын құрайды. Онда да барлық зат есімдермен емес, санауға болатын заттармен ғана тіркессе, ал абстракты зат есімдердің кейбіреулерімен тіркесе алады. Сондықтан профессор М.Балақаев сан есімдердің зат есімдермен тіркесін екіге бөліп қарастыра отырып, «сан есімдер нақтылы ұғымдағы зат есімдермен тіркеседі» деп анықтайды[1,63]. Мұның өзі сан есімдердің есімдермен тіркесу қабілетінің түрліше екенін көрсетеді.

Сан есімдер де өзі бағынатын сөздерді сан мөлшері жағынан айқындап, анықтауыштық есім сөз тіркестері құрамына енеді. Мұндай тіркестерде сан есімді анықтауыштар өзі бағынышты сөзінің дәл алдында тұрып, онымен қабыса байланысады, ал басыңқы компонент заттың атын білдіретін сөз не заттық ұғымын жоймаған қатыстық сын есімдерден болуы мүмкін. Құрамы жағынан ондай тіркестер дара не күрделі болып келе береді. Сан есімді есім сөз тіркестеріндегі бағыныңқы компоненттің қандай сан есімнен болуына қарай реттік сан есімді есім сөз тіркестері, болжалды сан есімді есім сөз тіркестері болып бөлінеді.

Сан есімдердің ішіндегі ежелгі саналатын есептік сан есімдер түркі тілдерінің барлығында анықтауыштық қатынастағы есім сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарының қызметін атқарып, өзі байланысқан сөзді сан-мөлшерлік жағынан айқындап тұрады. «*Тозу төрт эиңә түмән мың салам*» - *Оның төрт досына он мың сәлем («Құтты білік»)*[2,39]. Мұндай сөз тіркестерін тілді зерттеуші мамандар түркі халықтарының түп (ата) тіл дәуіріне жатқызады, өйткені бұл модель қазіргі түркі тілдерінің барлығында бар, көне жазбаларда да осы мәнде, осы тұлғада көрінеді, әрі барлық түркі тілдеріндегі жасалу тәсілі де бірдей, бір үлгіде құралады: есептік сан есім – зат есім. Бұл өз кезегінде түркі тілдеріндегі сан есімдер жүйесінің тарихи төркіндігін дәлелдейді.

Қазіргі қазақ тілінде (басқа да түркі тілдерінде) есептік сан есімдер деректі (конкретті), санауға келетін затты білдіретін сөздерді ғана айқындайды, солармен ғана тіркесіп, сөз тіркесін жасай алады. Олар балалық, сұлулық, тазалық, мырзалық, жалқаулық, гүрсіл, құрау, айналу, фонетика, логика тектес абстракты ұғымдағы зат есімдермен тіркеспейді, өйткені олар, біріншіден, осы қалпында тұрып-ақ жалпылық ұғымды білдірсе, екіншіден, санауға келмейтін ұғымдар.

Есептік сан есімді анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестеріндегі нумеративтік сөздердің әр тілде әр түрлілігіне қарамастан түркі тілдеріндегі бұл сөз тіркестерінің жасалу принципі, синтаксистік қатынасты білдіруі, ешбір тұлғалық көрсеткішсіз қабыса байланысуы жағынан бір тектес екендігі анық. Осы жағынан алғанда мұндай «тілдік модельдер жалпытүркілік дәуірден келе жатқан конструкциялар қатарында қарастырылады. Жалпытүркілік дәуірге сөз тіркестерінің жасалу механизмі, қаңқасы жатады, ал тіркестердің сөздермен (лексикалық единицалармен) толығыуы түркі тілдерінде біркелкі емес» [3,100].

Біз қарастырып отырған ескерткіштер тілінде есептік сан есім мен зат есімдердің анықтауыштық қатынаста жұмсалуды кең қолданысқа ие екендігіне көз жеткізуге болады. Мысалы, «Құтты білікте»: *еки түрлүк ат (екі түрлі ат), үч нәң (үш нәрсе), бир йағың (бір жауың), бир қапуғ (бір қақпа), екки күнлүг (екі күндік), үч айығ (үш ай), еки көз (екі көз), еки ев (екі үй), екки сунуб (екі қол), екки аяқ (екі аяқ)* [2], ал «Ақиқат сыйында»: *бир ер (бір ер), бир бина (бір үй), мың ер (мың ер), бир душман (бір дұшпан), бирар айб (бірер айып)* т.б.сөз тіркестері кездеседі[4].

Соның ішінде есімді сөз тіркестерін жасауда бағыныңқы сыңарда есімдіктердің қолданылуы қазіргі тілімізде де, жазба ескерткіштер тілінде де – жиі кездесетін құбылыс.

Есімдіктер анықтауыштық қатынасты білдіретін есімді сөз тіркестері құрамында көне дәуірден бері қолданылып келеді. Ескі түркі жазбалары тілдерінің материалдары аталған сөз тіркестерінде анықтауыш мүшенің қызметін қазіргі тілімізде қолданылып жүрген есімдіктердің барлығы дерлік бұрын да атқарғандығын көрсетеді. Бұл мысалдар өз кезегінде есімдікті сөз тіркестерінің жалпытүркілік сипатын аңғартады.

Қазіргі қазақ тілінде есімдікті есім сөз тіркестері көне түркілік модельмен жасалады: бұл қала, осы жер, барлық халық, не шаруа, өз басым, әрбір студент, кейбір кісілер тіркестері осыны дәлелдейді. Бір ғана айырмашылық: қазіргі тілімізде жіктеу есімдігі анықтауыштық тіркестердің басыңқы компоненті қызметінде жұмсалмайды, өйткені көне түркі тілдеріндегі синтаксистік конструкциялар соңында қолданылатын есімдіктер бұл күнде грамматикализацияланып, жіктік жалғауына толық көшкен.

Тілімізде сөз тіркесін жасауда жиі қолданылатын бұл есімдігінің арғы төркіні қандай болғандығы, яғни «оның құрамындағы –л о баста түбір құрамында болған ба, әлде кейін қосылған қосымша ма» дейтін мәселе түркітанушыларды көптен ойландырып келеді. Ж.Баласағұнның «Құтты білігінде» бұл есімдігі мен зат есімнің тіркесі былайша кездеседі: *бу кун (бұл күн), бу сөз (бұл сөз), бу сақынч (бұл қайғы), бу қылқы (бұл қылығы), бу булмыш (бұл дүние)* [2], ал «Ақиқат сыйында»: *бу китаб (бұл кітап), бу тирмақ (бұл тіршілік), бу ажун (бұл дүние)*, т.б. [4].

Орта ғасырлық ескерткіштер тілінде аталған есімдіктің бу түрінде қолданылуы кездеседі. Бұл деректер алғашында байырғы есімдіктің түбір құрамында –л элементі болмаған деген пікірді дәйектей түседі. Түркітанушы ғалым М.Томанов соған қатысты мынадай тілдік

деректер келтіреді: «Бұл сөзі нақ осы күйінде екі түбірдің бірігуінің нәтижесі болса керек. Көне жазбалар тілінде бу және ол есімдіктерінің қабаттасып, бір қызметте қолданылуы ұшырасады. «Құтты білікте» мынадай сөйлемдер бар: «тілеч барча булдум, бу ол бир сөзүм, бу йаңлы кішіке мунадур өзүм», Байатдын йыратур бу ул дин құты. Бұл сөйлемдегі *бу ол* тіркесі қазіргі тіліміздегі бұл есімдігінің мағынасында қолданылғандығы күмән туғызбайды [5, 255].

Бу ол тіркесі көбіне тек жазба тіл мұраларының тілдік ерекшелігі ретінде ғана ұшырасады. Ауызекі сөйлеу тілінің негізгі заңдылықтарын байқататын Орхон-Енисей жазбаларында немесе «Кодекс Куманикусте» мұндай қолданыстың кездеспеуі соны дәлелдейді [5, 256]. Әйтпесе XIV ғасырда жазылған «Кодекс Куманикусте», XI ғасырда жазылған «Құтты білікте» қолданылған тілдік фактінің ұшыраспауын ешбір ерекшелікпен түсіндіру мүмкін болмас та еді. «Құтты білік» - өз заманының жазба тілінің ескерткіші. Ал жазба тіл әрдайым сөзді саралап, нақтылап қолдануға негізделетіні белгілі. *Бу ол* тіркесі де сондай мақсаттан туған деп қарауға болар еді. Жазба тіл құрамында қалыптасқан тіркес жиі айтылу процесінде кірігіп бұл күйіне келуі әбден ықтимал [5, 256].

Бұл есімдігімен түбірлес сөздер – *мына, мынау*. «Құтты білікте» бұл есімдігінің *муну* түрі кездеседі: *бу сөзкә тануқы муну келди сөз* [2, 46].

Сол сілтеу есімдігі нақ осы тұлғасында қазіргі қазақ тілінен басқа қарақалпақ, ноғай тілдерінде кездеседі. «Кодекс Куманикусте» *сол, шол* тұлғасының екеуі де ұшырасады. Бір-бірінен мағыналық айырмашылығы жоқ, тек дыбыстық қана ерекшеліктері бар бұл сөздердің жалпысына ортақ түбір мен жасалу, қалыптасу жолын айқындауда қырғыз тіліндегі *ошол* тұлғасы негіз болуы мүмкін. Нақ осыған ұқсас тұлға «Құтты білікте» кездеседі: *ошул*. Қырғыз тілінде және «Құтты білікте» ұшырасатын осы тұлғаны құранды деп қарауға әбден болады (*бу ол* сияқты). Бұған негіз бар: *ош ол (ул)*. Бұлай деуге қазақ тіліндегі осы сілтеу есімдігінің алдыңғы элементі *ос (ош)* және қазіргі өзбек тіліндегі *ушбу* есімдігі құрамындағы *уш* морфемасы дәлел.

Бұдан басқа дастандар тілінде *барша, бүкіл*, өз есімдіктерінің зат есімдермен тіркесі жиі кездеседі.

Өздік есімдіктері -көне дәуірден бері белгілі есімдіктердің бірі. Өздік есімдіктері екі түрлі нұсқада қолданылған: «өз» және «кенту». Зерттеушілер *өз* сөзі алғашында «бүтін, түгел, бәрі, негізгі» мәндерінде жұмсалған деген пікірді қолдайды. Сонда *өз* сөзінің тәуелдіктің III жағында айтылуы кейін пайда болған құбылыс ретінде танылады. «Түркілік жазба ескерткіштердің кейбірінде бұл өздік есімдігінің жоғарыда аталған мағынаны білдіріп, тәуелдік жалғауынсыз қолданылуы ұшырасады. *Өз ынча кергек болмыш - өмір де өзінше аяқталады* («Құтты білік»)[2, 48]. Қазақ тіліндегі *өз-өзінен* (сөйледі), *өзі-өз* (болғалы), *өзді-өзі*, *өз бетімен* (бетінше), *өз басы* тәрізді тіркестер құрамынан *өз* сөзінің алғашқы мәнін де, тұлғалық ерекшелігін де (*өзі-өз* болғалы, *өз-өзінен*) байқауға болады. *Өзі-өз* болғалы, *өз-өзімен* тіркестері құрамындағы қосымшасыз *өз* сөзі есімдіктен гөрі зат есім мағынасына жуық. Мұндай тілдік деректер түркітануда кеңінен таралған пікірдің дұрыстығын дәлелдей түседі. *Өз* сөзі даму барысында тәуелдіктің III жағында есімдік ретінде қалыптасумен бірге, басқа да сөздерге негіз болған. Қазіргі тіліміздегі *өзек* (*өз-ек*), *өзге* (*өз-ге*), *өзгеше* (*өз-ге-ше*), *өзінше* (*өз-ін-ше*) сөздері осы түбірден тараған» [5, 264].

«*Өз*» және «*кенту*» есімдіктері (жоғарыда атап өткеніміздей) көне түркі жазбалары тілінде анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарының да, басыңқы сыңарының да қызметінде жұмсала берген [6, 112]: *өз-өзіге бақып - өзін-өзі бағып* («Құтты білік») [2, 48].

Қазіргі кезде бірқатар түркі тілдерінде өздік есімдігінің басқа да түрлері бар: «*бод*», «*бой*», «*пой*», «*поз*». Бұл есімдіктер де өздері анықтайтын сөздерімен тіркесіп, меншіктілік қатынасты білдірген. Бұлардың төркіні жайында мынадай пікірлер бар: «*бод*», «*бой*», «*пой*» сөздерінің білдіретін жалпы ұғымы – «дене», «бой» деп түсіндіріледі, ал «*кенту*» сөзін С.Е.Малов «кіндік» сөзімен төркіндестіреді» [7, 393]. Е.И.Убрятова аталған сөзді былайша қарастырады: *кенту/кенді* – *кент/кенд* – «өзінікі» тәуелдік жалғауы [8, 221]. Осылардың

ішіндегі көнесі деп «өз», «кентү» сөздерін айтып жүр. Олай болса, бұлардың қатысуымен жасалған сөз тіркестері де жалпытүркілік дәуірден бері келе жатқан синтаксистік модель болса керек. Бұған қосымша тағы бір айта кететін жайт – көне дәуір шығармаларында «өз» есімдігінің де сөйлемнің бас мүшесінің қызметінде жіктеу есімдіктері секілді сөйлемнің соңында келіп, оны тиянақтап тұруы және өз есімдігіне бағынып, баяндауыштық қызметте жұмсалған етістік сөздердің одан бұрын келуі: *Сәні эрдүгүн тэг оғұмас өзүм – Сені ойдағыдай мақтай алмаймын; Құтылды өзүм - өзім құтылдым* («Құтты білік»). Бұл да – бастауыштың баяндауыштық айқындауыштары өздері айқындайтын сөздерден бұрын, соның алдында тұратын ескі дәуірдің тілдік нормасынан хабар беретін құбылыс.

Қазіргі тіліміздегі бастауыш пен баяндауыштық байланыстың негізінде құралатын жақты, толымды сөйлемдердің жасалуына бір кездегі анықтауыштық қатынастағы тіркестер мен атаулы сөйлемдер негіз болса керек.

Сөз етіп отырған бұл өз есімдігі мен зат есімнің тіркесі «Құтты білікте» мынадай түрде кездеседі: тапын өз оғурлуғ бағырсақлықын, битиг ыдти елиг өз елгин битиб, бу билгиң билсә өз башың тезгинур деген жолдардағы *өз оғурлуғ (өз ыңғайыңа), өз елгин (өз қолымен), өз башың (өз басың)* [2,58] деген тіркестер.

Сонымен қатар аталған ескерткіштер тілінде *барша, барлық, бүкіл* жалпылау есімдіктері мен зат есімнің тіркесі *тиләкин булуп барча етлүр иши, бутун елкә йадты көр аты үни, йана барча йаңлуқ бу дүнийа тиләб* деген жолдарда, *барча иши (барша ісі), бутун ел (бүкіл ел), барча йаңлуқ (барша адам)*, т.б. түрінде кездеседі.

Жалпылауыштық, белгісіздік, болымсыздық есімдіктері арқылы жасалған сөз тіркестері қазіргі қазақ тілінде де жалпы мәндегі мөлшер, мезгіл, белгісіздік, болымсыздық мағыналарды білдіреді: *барлық жұрт, күллі ел, бүкіл халық, барлық уақытта, кей кездерде, кейбір күндерде, кейбір адам, әлдебір сөз, ешбір жан*, т.б. Осы мысалдардан жалпылауыш, белгісіздік, болымсыздық есімдікті айқындауыштық қатынастағы есім сөз тіркестерінің даму қарқыны түркі тілдерінде әр түрлі болғандығын көреміз. Мысалы, қазіргі «барлық» ұғымын білдіретін жалпылауыштық мағынаны Орхон-Енисей жазба тілінде «қамұқ», қарақалпақ тілінде «ханше», тува тілінде «төдү», өзбек тілінде «бүтүн», қазақ тілінде «бүкіл», чуваш тілінде «хам», якут тілінде «бар» сөздері атқарған.

Жұмысымызға негіз болып отырған екі дастан тілінде қазіргі қазақ тіліндегі *барлық* есімдігі *қамуғ* (Орхон-Енисей жазбаларындағыдай) түрінде кездеседі. Осы есімдікпен тіркескен сөздер «Құтты білікте»: *қамуғ нәң (барлық нәрсе), қамуғ теңсиз (барлық теңсіздік), қамуғ едгүлүг (барлық игілік)* [2]; «Ақиқат сыйында»: *қамуғ айб (барлық айып), қамуғ тил (барлық ел)* [4] т.б. түрінде көрініс тапқан.

Бір ұғымның бірнеше атаумен берілуі, әрине, тілдегі, оның материалдық қорындағы дамуды көрсетеді, ал лексикалық (грамматикалық) қорға жаңа сөздердің қосылуы деген сөз – жаңа сөз тіркестерін жасауға жаңа базалар жасалды деген сөз [6,116]. Ана тілімізде де осындай заңдылықтар негізінде жалпылау есімдігінің бірнеше нұсқасы қалыптасты. Мысалы, *барлық халық, бүкіл халық, барша халық, бүгін халық, сонша халық, осынша халық, бар халық* тіркестері осыны дәлелдейді. Осы есімдіктердің ішінде бір-екеуі ғана жалпытүркілік модель болса, қалғандары – қазақ тілінің өзіне ғана тән тіркестер. Мысалы, *барлық халық, барша халық, бар халық* тіркестерінің бағыныңқы сыңарларының ортақ түбірі – «бар» сөзі, әрі осы есімдіктің түркі тілдерінің көпшілігіндегі мағынасы да бірдей екен.

Олай болса, Ә.Аблақов, С.Исаев, Е.Ағманов өздерінің «Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің дамуы мен лексикалану процесі» деген еңбектерінде атап өткендей: «...ерте кездің өзінде, жалпытүркілік тіл бірлігінде жалпылауыштық мағына білдіретін анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестеріндегі бағыныңқы компоненттің қызметін «бары», «бүтін» сөздерінің жарыса атқара бергендігі байқалады. Осының өзі жалпытүркілік түп тілде де диалектілік жіктің болғандығынан хабар береді,»-дейді [6,117].

Қорыта келе, түркі тіліндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі сан есімдер мен есімдік сөз таптары бірнеше ғасырлық тарихи даму барысында ішінара тұлғалық, мағыналық өзгерістерге ұшырағанымен, ежелгі жалпытүркілік қолданылу сипаттарын, тіркесімділік ерекшеліктерін

сақтап қалғандығын анықтауға болады. Оны жоғарыда Ж.Баласағұнның «Құтты білік», А.Иүгнекидің «Ақиқат сыйы» шығармаларынан алынған дерек көздері нақты дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1966. – 340 б..
2. Баласағұн Ж. Құтты білік. Аударған Егеубаев А. – Алматы: Өлке, 1986. – 640 б.
3. Құрышжанов Ә., Томанов М., Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері. – Алматы: Ғылым, 1964. – 145 б.
4. Иүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы: Көкжиек, – 2023, – 76 б.
5. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002 – 616 б..
6. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 195 б.
7. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. – Москва: Рипол Классик, 2013. – 451 с.
8. Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. – Новосибирск: Наука, 2006. – 602 с.

ИСТОРИЧЕСКАЯ СИНТАГМА ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ И МЕСТОИМЕНИЙ В ЯЗЫКЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ (НА ОСНОВЕ ТРУДОВ Ж. БАЛАСАГУНИ «КУТАДГУ БИЛИК» И А. ЮГНЕКИ «ДАР ИСТИНЫ»)

Аннотация

В статье рассматривается синтагматическая природа именных словосочетаний в языке средневековых письменных памятников «Кутты билик» Ж. Баласагуна и «Ақиқат сый» А. Иүгнеки, в том числе синтагматическая природа классов числительного и местоименного, характер использования подчиненных и придаточных частей синтагм, и проводится историко-сравнительный анализ на материалах древнетюркских, среднетюркских и современных тюркских языков. Эти вопросы описываются с точки зрения современной самостоятельности тюркских языков и системы закономерностей, присущих каждому из них, и в результате определяется степень соответствия древне-письменного языка казахскому языку. На этой основе семантические связи в общей грамматической природе именных словосочетаний, подчиненными частями которых являются числительные и местоимения, и способность слов сочетаться друг с другом позволяют уточнить, что письменные памятники являются ценным наследием кыпчакского, в том числе казахского языка с точки зрения языковой чистоты.

Ключевые слова: средние века, письменный источник, синтагма, числительное, местоимение, словосочетание.

HISTORICAL SYNTAGMA OF NUMERALS AND PRONOUNS IN THE LANGUAGE OF MEDIEVAL WRITTEN MONUMENTS (BASED ON THE WORKS OF J. BALASAGUNI 'KUTADGU BILIK' AND A. YUGNEKA 'THE GIFT OF TRUTH')

Abstract

The article examines the syntagmatic nature of nominal phrases in the language of the medieval written monuments "Kutty Bilik" by J. Balasagun and "Akikat sy" by A. Iugneki, including the syntagmatic nature of the numeral and pronominal classes, the nature of the use of subordinate and subordinate parts of syntagmas, and conducts a historical and comparative analysis based on the materials of ancient Turkic, Middle Turkic and modern Turkic languages. These issues are described from the point of view of the modern independence of the Turkic languages and the system of patterns inherent in each of them, and as a result, the degree of correspondence of the ancient written language to the Kazakh language is determined. On this basis, the semantic connections in the general grammatical nature of nominal phrases, the subordinate parts of which are numerals and pronouns, and the ability of words to combine with each other make it possible to clarify that written monuments

are a valuable heritage of the Kipchak language, including the Kazakh language in terms of linguistic purity.

Keywords: middle ages, written source, syntagma, numeral, pronoun, word combination.

МРНТИ 17.07.

Ә.У. Дайынова¹, Тектігүл Ж.О.²

¹М01711- Қазақ тілі мен әдебиеті (Лингвист-зерттеуші) ББ 2 курс магистранты,
Баишев Университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²ғылыми кеңесушісі, ф.ғ.д., проф.

¹assetdaiynova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың жанрлық ерекшеліктері мен олардың ұлттық мәдениет пен тарихи жадыны сақтау жолындағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Автор тарихи романдардың көркемдік құрылымын, олардың нақты тарихи оқиғалар мен тұлғаларды бейнелеудегі маңызын талдап, көркем қиял мен шындықтың өзара үйлесімін зерттейді. Сонымен қатар, тарихи шығармалардың ұлттық сана қалыптастырудағы, халықтың еркіндікке ұмтылысы мен болашағына деген сенімді нығайтудағы әлеуметтік-мәдени мәні ерекше атап өтіледі. Тарихи романдар тек өткенді бейнелеу ғана емес, сонымен бірге қазіргі заманмен сабақтастық орнату, ұлттық рухты нығайту құралы ретінде қарастырылады. Осы шығармалар арқылы қазақ әдебиеті әлемдік көркем әдебиетпен байланысын тереңдетіп, төл мәдениетінің құндылықтарын дәріптеуге, тек тарихи фактілерді көркемдік тұрғыда қайта жаңғыртып қана қоймай, оқырманның тарихи санасын қалыптастыруға, өткеннен сабақ алып, болашаққа бағдар жасауына ықпал етеді.

Түйін сөздер: Тарихилық, көркемдік шындық, тарихи шындық, көркем шығарма, роман.

Қазіргі қазақ прозасында көркем шығармалардың көбінде халықтың тарихының маңызды кезеңдері мен тұлғалары, сол кезеңдердің нақты деректері көркемдік тұрғыдан бейнеленіп, жазылуда. Ұзақ уақыт бойы басқыншылық соғыстар, отарлау, ашаршылық, босқыншылық, саяси қуғын-сүргіндер сияқты түрлі зобалаңдарға ұшыраған қазақ халқы, осыларға қарамастан, өз ұлттық және мәдени ерекшеліктерін сақтап, осы күнге дейін жетті. Осы тарихи кезеңдер мен қиыншылықтарды қазіргі әдебиетте көркем шындық ретінде бейнелеу – өте маңызды әрі өзекті мәселе болып табылады.

Көркемдік шындық – бұл эстетикалық тұрғыдан өңделген, өмір шындығының көркемдік шешімі. Әрбір дәуірдің шындығы өзінің ерекшеліктері мен негізгі оқиғаларын, құбылыстарын іріктеп алып, солар арқылы өткен уақыттың көркемдік бейнесін жасауды талап етеді. Бұл жұмыс үшін шығармашылық шеберлік пен тарихи кезеңдердің ішкі заңдылықтарын түсіну қажет. Осы тұрғыдан алғанда, көркем шындықтың негізі – тарихи шындық, дәуірдің ерекшеліктерін, оның дамуы мен ерекшеліктерін терең түсіну арқылы ғана қалыптасады.

Қазіргі әдебиетте тарихи тақырыптарға деген қызығушылықтың артуы, өткенді суреттейтін шығармалардың көбеюі, бірінші кезекте ұлттық сана-сезімнің, патриотизмнің күшеюіне байланысты. Бұл шығармалар халықтың тарихи тағдырын, өткенін түсіну және оны бүгінгі тұрғыдан бағалау мақсатында жазылады. Сонымен қатар, бұл шығармалар ұлттық әдебиеттің даму деңгейі мен қоғамның рухани өрлеуіне байланысты, өткені мен бүгінгі арасындағы байланысты ашып көрсету үшін маңызды. Сондықтан қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптың үлкен орын алуы кездейсоқ емес. Мұның үстіне, бұл тақырыптың бастаулары көне фольклор мен ежелгі әдебиетке дейін жетеді. Тарихи тақырыпты қарастыру қазақ әдебиетінің барлық кезеңдерінде өзекті болды, тіпті халық ауыз әдебиеті мен

фольклорлық шығармаларда да тарихи шындық бейнеленген. Бұл мәселелерді фольклорист ғалымдар Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ш. Ыбыраев өз зерттеулерінде терең талдаған. Қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпқа деген қызығушылық тек қана өткенге құрмет көрсету емес, сонымен қатар, ұлттық сананың жаңғыруы, халықтың өткеніндегі сабақтарды бүгінгі өмірмен ұштастыру мақсатында жүзеге асырылып отырған шығармашылық процесс болып табылады.

Қазақ әдебиетінде роман жанрының қалыптасуы мен дамуы барысында тарихи шындықтың маңызды рөл атқаратындығы айқын көрінеді. Әдебиеттану ғылымында тарихи шындық – бұл өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармалардағы көркемдік бейнесі ретінде қарастырылады. Тарихи шындық әдебиетте қоғамдық өмірдегі нақты құбылыстарды, сол кезеңнің оқиғаларын, тұлғаларын негізге ала отырып, көркемдік тәсілдермен беріледі. Бұл көркемдік шындықтың басты ерекшелігі – өткен уақыттың нақты болмысын, халықтың тарихи тәжірибесін елестете отырып, сол дәуірдің сипатын көрсетуде. Әдеби шығармалардағы тарихи шындық сол дәуірдің шынайы жағдайларын бейнелеп қана қоймай, олардың көркемдік тұжырымдамасын да жасауды қажет етеді. Яғни, тарихи шындықтың көркемдік әдісі өмірдің нақты деректері мен олардың әдеби шығармашылық тұрғыдан өңделген бейнесін қатар ұсынады [1, 95].

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басында қазақ прозасында ұлттық тарихымыздағы бұрын айтыла бермеген, беймәлім мәселелерге назар аударылып, тарихи шындықты бейнелеудің жаңа поэтикалық заңдылықтары қалыптасты. Осы кезеңде жарық көрген көптеген романдар тарихи тақырыпты тереңдете зерттеуге, халықтың өткенін шынайы әрі толыққанды көрсетіп, көркемдік тұрғыдан жаңаша сипатта бейнелеуге бағытталды. Бұл шығармалар қазақ әдебиетінің жаңа кезеңіне қадам басып, ұлттық тарихтың көлеңкеде қалып келген тұстарын ашып көрсетті. Осылайша, қазіргі қазақ прозасында тарихи шындық пен көркемдік әдіс тығыз байланыста көрінді.

Қазақ әдебиетінде өздерінің суреткерлік қолтаңбасымен танылған қаламгерлердің жаңа романдары, ұлттық және әлемдік әдебиет классикасының тәжірибелерін байытып, шығармашылықтың жаңа деңгейіне көтерілді. Мысалы, Д. Досжановтың «Алыптың азабы», «Ақ Орда», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М. Мағауинның «Мен», Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», С. Елубаевтың «Ақ боз үй», Қ. Шабданұлының «Қылмыс» сынды романдары қазіргі қазақ прозасында реализм әдісінің шынайы үлгілеріне айналды. Бұл шығармалар қазақтың ұлы тұлғаларын, тарихи оқиғаларды, елдің тағдырын жаңа тұрғыдан, терең әрі дәл бейнелеуде маңызды орын алады. Аталған романдарда көркемдік шындық негізінде тарихи тұлғалар мен олардың заманындағы оқиғалар өзара байланыстырылып, авторлар сол кезеңдердің ішкі қайшылықтарын, уақыт пен кеңістік аясындағы өзгерістерді көрсетеді. Мысалы, Кенесары ханның күресі, Құнанбайдың болмысы, Абайдың философиясы, сондай-ақ, Қазақстанның тәуелсіздік жолындағы күрескер тұлғалары Д.А. Қонаев пен Н.Ә. Назарбаевтың бейнелері бұл шығармаларда маңызды орын алады. Авторлар тарихи тұлғалардың болмысын зерттей отырып, олардың өміріндегі күрделі сұрақтарды, сол кезеңдегі қоғамның дамуы мен оның ішкі қайшылықтарын көрсетіп, шығармаларына терең әлеуметтік және саяси мән берген. Бұл романдардағы тарихи тұлғалар мен оқиғалар бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихымен тығыз байланысты. Әсіресе, қазіргі қоғамның қайта бағалаған мемлекеттік бағдарлары мен саяси өзгерістеріне сәйкес, осы шығармаларда бейнеленген кезеңдердің маңыздылығы айқын көрінеді.

Қазақ әдебиетінің соңғы онжылдықтарда жарық көріп жатқан көрнекті көркем туындылары ұлттық сана мен көркем ойлаудың жетілуінің айқын көрінісі болып табылады. Әдеби шығармалар мен ғылыми зерттеулер арқылы қазақ өркениетінің көп ғасырлық дәстүрлері мен мәдени құндылықтары жаңа көзқараспен қаралып, қайта бағаланып келеді. Бұл үрдіс қазіргі қазақ әдебиетінде өзекті орын алып, ұлттық болмыстың терең қабаттарын ашып көрсетуге бағытталған. Әдеби шығармалардың бірден-бір мақсаты – қазақ халқының мыңжылдықтар бойы жинақтаған тарихи, мәдени, рухани құндылықтарын шынайы болмысымен, тереңінен көрсетіп, оларды болашақ ұрпақтарға жеткізу. Мұндай

шығармашылық жұмыс қазақ әдебиетінің өзекті мақсатын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады.

Эпостық әдебиеттің ең көлемді жанры – роман, өз тарапынан тарихи тұлғалардың бейнесін сомдай отырып, сол тұлғалардың өмір сүрген кезеңдері мен олардың қоғамдағы орнын, сондай-ақ тарихи оқиғалар мен әлеуметтік жағдайларды кеңінен бейнелейді. Көркем әдебиет арқылы қазақ халқының ұлттық-этнографиялық дәстүрлері, тұрмыстық және әлеуметтік қарым-қатынастардың мәдениеті, жақсылық пен жамандықтың күресі сияқты көптеген күрделі мәселелер айқын суреттеледі. Бұл мәселелер көркемдік тұрғыдан, тарихи шындықпен үйлесімді түрде берілген. Қаламгерлер өз шығармаларында тарихи тұлғалардың өмірін бейнелегенде, шынайы өмір деректерімен қатар өз қиялынан туындаған поэтикалық элементтерді де қосатыны анық. Бұл көркем шығармалардағы тарихи шындық пен поэтикалық бейнелеудің үндестігі адамның психологиясындағы түйсіну, елестету, болжау, шешім жасау сияқты танымдық мәселелерді жүйелі түрде ұсынады. Адамның болмысын, оның ойлау әлемін, моральдық және адамгершілік дүниетанымын қамтитын бұл шығармалардағы кейіпкерлерді тек тарихи тұлға ретінде емес, сонымен қатар олардың ішкі жан дүниесінің күрделілігі мен тереңдігін көрсететін образдар ретінде тануға болады. Шығармаларда тарихи тұлғалардың бейнелері олардың өмір сүрген дәуірінің ойлау жүйесін, сол кездегі қоғамдық құрылым мен адамдардың мінез-құлқын жан-жақты көрсетеді.

Жазушылар тарихи шындықты өз шығармаларында өнер тілімен, көркемдік әдістермен бейнелеу арқылы сол дәуірдің шынайы болмысын жаңаша түрде жеткізеді. Әрбір көркем шығарма жазушының қиялы мен ойлау жүйесінің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар сол дәуірдің тарихи, саяси және мәдени шындығын терең түсіну мен бағалаудың жемісі болып табылады. Мысалы, Д. Досжановтың «Алыптың азабы» мен Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романдарында тарихи тұлғалар мен олардың өмір сүрген дәуірінің барлық қырлары көркемдік тұрғыдан айшықталған. Бұл романдарда Абайдың философиялық мұрасы мен оның қоғамдағы рөлі, сондай-ақ Кенесары ханның тәуелсіздік үшін күресі шынайы түрде, бірақ көркем әдістермен беріледі.

Көркем шындықтың бейнеленуі арқылы жазушылар тарихи оқиғаларды тек деректермен ғана емес, сонымен қатар көркем жинақтау, поэтикалық шешімдер мен образдар арқылы береді. Осылайша, тарихи шындық пен көркемдік бейнелеудің арақатынасы күрделі әрі көпқырлы процесс болып табылады. Жазушы өз шығармасында өткен мен бүгінді байланыстырып, тарихтың көркемдік шындығын жасайды. Бұл, өз кезегінде, көркем әдебиеттің үлкен жетістігі мен әдеби шығармашылықтың жоғары деңгейі болып табылады. Қазіргі қазақ прозасында тарихи тұлғалар мен оқиғалардың бейнеленуі ұлттық сананың қалыптасуына және қазақ өркениетінің тарихына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Тарихи шындықты көркемдік тұрғыдан бейнелеу арқылы қаламгерлер ұлттық мұраны, дәстүрді сақтап, қазіргі қоғамға жаңа көркем құндылықтар ұсынады.

Әдебиеттің мәні оның көркемдігімен өлшенеді. Әдеби шығарма, алдымен, қаламгердің ой-санасынан, қиялынан өткен, шығармашылық сүзгіден өткен өмірдің көркемдік бейнесі болып табылады. Көркемдік әлемнің басты ерекшелігі – оның өзіне тән кейіпкерлер мен олардың өміріне негізделген оқиғалардың болуы. Қаламгердің шығармашылық әлемі, кейде, тек сыртқы дүниедегі көріністерді ғана емес, адам жанындағы ішкі терең қырларды, сезімдер мен ойлар арасындағы күрделі қайшылықтарды да бейнелейді. Осылайша, әдебиет – адамзаттың ішкі әлемін терең зерттейтін бірегей құрал. Көркем шығармалардың кейіпкерлері көбінесе осы ішкі күрестер мен жан дүниесінің тынымсыз қозғалысы арқылы бейнеленеді. Адамдардың өзара қарым-қатынастары, олардың өміріндегі шешуші сәттерде қабылдаған шешімдері, тұрмыс-тіршілігіндегі қателіктері мен жеңістері бәрі де көркем шығармадағы басты элементтерге айналады. Бұл процесс қаламгердің психологиялық тереңдікке бойлауы арқылы жүзеге асады [2, 245].

Тарихи роман жанры мен тарихилық ұғымы қазақ әдебиетінде тығыз байланысты. Әрбір көркем туынды, тіпті бүгінгі күнді бейнелейтін шығарма да өз кезінде тарихқа айналады. Көркем әдебиеттегі уақыт пен кеңістік мәселесі әдеби шығарманың негізгі құрамдас бөлігі

болып табылады. Шығарманың өткенмен байланысы қазіргі заманмен тығыз әрі үзілмейтін байланысты құрады. Өткен мен бүгіннің арақатынасы, табиғат пен адам арасындағы қатынас, уақыт пен кеңістіктің шекаралары шығармашылықтағы тұлғаның ерекше таланты мен шеберлігінің нәтижесі ретінде көрінеді. Осылайша, әрбір әдеби туынды уақыттың айнасы, яғни оның өткен кезеңі мен бүгінгі ахуалы арасындағы байланысты көрсететін өнер туындысы болып табылады. Көркем сөздің тарихпен үндестігі, сол арқылы тарихты жаңа көкжиектермен зерттеу — бұл барлық халықтар үшін ортақ құндылық.

«Классикалық тарихи романның негізгі ерекшелігі — ол жеке тұлғалардың ғана емес, тұтас тарихи кезеңнің, дәуірдің әлеуметтік-мәдени көрінісін көрсетуі. Тарихи романдарда тарихи фактылар адамдардың өмірімен тығыз байланыста көрсетіледі, бұл дәстүрді әлемдік әдебиетте классикалық романдардан да байқауға болады» [3]. Халықтың тарихи белсенділігі мен қоғамдағы ірі өзгерістердің бейнеленуі тарихи романдардың басты міндеттерінің бірі. Мұндай романдарда тарихи кезеңдер мен оқиғалар адамның тағдырына қалай әсер еткендігі, әрбір жеке тұлғаның қоғамдағы орнын көрсету маңызды болып табылады. Мәселен, белгілі бір тұлғаның күресі, ерлігі немесе қателігі тек өз өмірімен ғана шектелмей, сол уақыттағы ұлттың тағдырына қалай ықпал ететінін көрсету — тарихи романдардың басты қасиеттерінің бірі.

XX ғасырдың соңындағы ірі оқиғалар мен жаһандық өзгерістер әрбір мемлекеттің, соның ішінде Қазақстанның да тағдырында шешуші кезең болды. Кеңес империясының құлауы мен тәуелсіздіктің жариялануы көптеген халықтардың жаңа тарихи бастамасын айқындап берді. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен оның халықаралық аренадағы орнының нығаюы тарихи қайта бағалаудың, сондай-ақ мемлекеттілік тарихын терең зерттеудің аса маңызы бар екенін көрсетеді. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның саяси, экономикалық, әлеуметтік реформалары мен жетістіктері әлемдік қауымдастықта үлкен қызығушылық тудырып, сол арқылы тарихты қайта зерделеу қажеттілігі айқындала түсті.

Профессор **Ш. Елеукенов** тәуелсіздік жылдарында жарық көрген он томдық **"Қазақ әдебиетінің тарихында"** тарихи романдардың екі түрге бөлінетінін атап өтеді. Оның бірі — тарихи оқиғалар мен жеке тұлғалар төңірегінде қызықты баяндау құруға негізделсе, екіншісі — кең ауқымды, тағдырлары сан қилы кейіпкерлерді қамтитын, терең философиялық ойларға, қоғамдық үдерістерді саралауға бағытталған туындылар. Осы тұрғыдан алғанда, **І. Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясын** тарихи романның екінші түріне жатқызады [4, 372]. **Р. Бердібай** тарихи шығармаларды **тарихи-революциялық, тарихи-биографиялық, тарихи-публицистикалық, тарихи-этнографиялық, аңыз-роман, көркемделген роман, тарихи-тұрмыстық, тарихи-хроникалық, роман-эпопея** деп сараласа, **Қ. Аралбаев** оларды **тарихи-әлеуметтік, тарихи-танымдық, тарихи-патриоттық** деп бөледі. Ал **Т. Сыдықов** тарихи романдарды **синтетикалық жанр** ретінде қарастырады. Тарихи роман — әдебиеттің өміршең жанрларының бірі. Бұл жанр өз даму жолында түрлі бағыттар мен стильдік ерекшеліктерді қалыптастырды. Профессор **Қ.Б. Уразаева** тарихи романдардың эволюциясын зерттей отырып, олардың даму барысында түрлі түрлерге жіктелуінің жанрдың көпқырлылығына әсер еткенін атап көрсетеді [5,5].

Абылай ханның тарихи бейнесі мен қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы рөлі туралы айтқанда, оның тұлғасының мәні зор екендігі сөзсіз. Абылай ханның дипломатиялық, әскери, саяси ерліктері Қазақ хандығының даңқын әлемге танытты. Оның Ресей мен Қытай сияқты ірі державалармен жүргізген тең құқықты дипломатиялық байланыстары қазақ халқының халықаралық аренадағы беделін арттырды. Бұл — қазақ мемлекеттілігінің күшеюін көрсете отырып, ұлттық тәуелсіздікке ұмтылған кезеңдегі маңызды оқиға еді.

Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Абылай ханды қайтадан зерттеу мен оның тарихи рөлін жаңа қырынан бағалау қажеттілігі туындады. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Абылай аңсаған азаттық» атты мақаласында ханның күрделі кезеңдерде қазақ халқын біріктіріп, оның болашағына деген сенім ұялатып, мемлекеттіліктің негізін қалаудағы рөлі ерекше атап өтілді. Абылайдың сыртқы саясаты мен ішкі жағдайларды реттеу жөніндегі шешімдер оның тек қолбасшы ғана емес, сондай-ақ терең дипломатиялық қабілеттерге ие

саяси қайраткер екенін көрсетеді. Абылай ханның тарихи тұлғасы – қазақ мемлекеттілігінің белгісі. Оның өмірі мен қызметі қазақ халқының ішкі саяси ахуалында, сондай-ақ сыртқы қатынастарда үлкен өзгерістерге әкелді. Оның батырлық, мемлекетшілдік қасиеттері, дипломатиялық шеберлігі мен көрегендігі ұлт тарихында алтын әріптермен жазылды. Қиын-қыстау заманда халықты біріктіру, мемлекеттіліктің тұтастығын сақтау, сыртқы қауіптерге қарсы тұру, сондай-ақ қазақ жерінің шекарасын қорғау сияқты күрделі міндеттерді шешуде Абылай ханның рөлі айтарлықтай үлкен болды.

Шоқан Уәлихановтың «Абылай» атты зерттеуі мен Бұқар жыраудың толғаулары – Абылай ханның тарихи бейнесін зерделеуде маңызды екі дереккөз болып табылады. Шоқанның ғылыми мақаласы ханның өмірі мен қызметіне қатысты нақты деректерді ұсынса, Бұқар жыраудың жырлары Абылайдың ішкі дүниесін, оның саяси көзқарастарын, философиялық пайымдарын танытады. Екі дереккөз де Абылай тұлғасының күрделі әрі көпқырлы болғанын көрсетеді. Шоқан Уәлихановтың зерттеуінде ғылыми әдіснаманың негізінде ханның тарихи рөлі, оның қазақ мемлекетінің дамуындағы маңызы ашылса, Бұқар жыраудың шығармалары ханның ұлттық рухани әлемін, оның қолбасшылық қасиеттері мен халыққа деген сүйіспеншілігін сипаттайды.

Абылай ханның тұлғасы қазақ әдебиеті мен тарихында терең із қалдырды. Кеңес дәуірінде жазылған Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы Абылай ханның бейнесі қазақ тарихына қатысты қалыптасқан кеңестік көзқарасқа сәйкес тұрса, тәуелсіздік кезеңінде жазылған шығармалар, мысалы, Софы Сматаевтың «Елім-ай» немесе Ұзақбай Доспанбетовтің «Абылайдың ақ туы» шығармалары, жаңа тұрғыда Абылай ханның ерлігі мен мемлекетшілдік қасиеттерін қайта бағалауға мүмкіндік береді. Бұл шығармаларда ханның тарихи тұлғасы жаңа, тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясына сай жаңаша мәнде қарастырылады. Абылай ханның мемлекеттік істердегі шешуші рөлі мен оның стратегиялық ойлау қабілеті бүгінгі таңда да өзекті болып табылады. Тарихи тұлғалардың бейнесін зерттеу арқылы Қазақстанның өткенін дұрыс түсініп, бүгінгі заманның талаптарына сай қабылдау, жаңа ұрпаққа патриоттық тәрбие беру маңызды. Тарихи шындықты жаңаша тұрғыдан бағалау арқылы біз қоғамның рухани дамуына, ұлттың бірігуіне және мемлекетіміздің алға басуына өз үлесімізді қосамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдіқұлова Р.М. Жанр және шығарма. Зерттеулер, әңгімелер. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: Дәстүр, 2016. – 288 б.
2. Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным мен көркемдік. – Алматы: Таймас, 2008. – 232 бет
3. Тілешов Е. Қайнар. Мақалалар, сұхбаттар. – Алматы: ЖК Айдаргазин Е.С., 2016. – 376 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2005. – 9-т. – 998 б.
5. Разаева К.Б. Ю.Н.Тынянов – основоположник исторического романа советского периода /Учебное пособие. – Алматы, 2002. – 100 с.

ПОЭТИКА ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

В данной статье всесторонне рассматриваются жанровые особенности исторических романов в казахской литературе и их роль в сохранении национальной культуры и исторической памяти. Автор анализирует художественную структуру исторических романов, их значение в отражении реальных исторических событий и личностей, а также исследует гармонию между художественным вымыслом и реальностью. Кроме того, подчеркивается социально-культурное значение этих произведений в формировании национального самосознания, стремлении народа к свободе и укреплении веры в будущее. Исторические

романы рассматриваются не только как средство изображения прошлого, но и как инструмент установления связи с современностью и укрепления национального духа. Благодаря этим произведениям казахская литература углубляет свои связи с мировой художественной традицией, продвигая ценности родной культуры. Они не только воссоздают исторические факты в художественной форме, но и способствуют формированию исторического сознания читателя, извлечению уроков из прошлого и осмыслению будущего.

Ключевые слова: Историзм, художественная правда, историческая правда, художественное произведение, роман.

POETICS OF HISTORICAL REALITY IN CONTEMPORARY KAZAKH PROSE

Abstract

This article comprehensively examines the genre characteristics of historical novels in Kazakh literature and their role in preserving national culture and historical memory. The author analyzes the artistic structure of historical novels, their significance in depicting real historical events and figures, and explores the balance between artistic imagination and reality. Additionally, the article highlights the socio-cultural importance of these works in shaping national consciousness, the people's pursuit of freedom, and strengthening confidence in the future. Historical novels are viewed not only as a means of representing the past but also as a tool for establishing continuity with the present and reinforcing national identity. Through these works, Kazakh literature deepens its connection with world literature, promoting the values of its native culture. These novels do not merely recreate historical facts in an artistic manner but also contribute to shaping the reader's historical awareness, drawing lessons from the past, and providing guidance for the future.

Keywords: Historicism, artistic truth, historical truth, literary work, novel.

МРНТИ 17.07.41

Н.М. Зағитова¹, Ж.О. Тектіғұл²

¹М01711 -«Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты,
Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²ғылыми жетекшісі, ф.ғ.д., профессор

nurai.z.m@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖҰЛДЫЗ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация

Мақалада түркі тілдеріндегі «жұлдыз» концептісі анықталған. Зерттеу барысында концепт ұғымының қалыптасуы, қазақ тілі білімінде концептінің қалыптасу хронологиясы берілген. Когнитивтік лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны – концепт. Концепт арқылы халықтың дүниетанымындағы әлем бейнесі анықталады. «Жұлдыз» концептісінің әлем бейнесіндегі көрінісі түркі халықтарына ортақ мифтік түсініктерден, образдық ойлау жүйесінен айқындалады. Жұлдызға қатысты атаулар – халықтың әлем бейнесін танудағы ұлттық-мәдени ерекшеліктер көрінісі. Зерттеу барысында түркі тілдеріндегі жұлдыз концептісі талданып, ұлттық-мәдени аспектісі әлемнің тілдік бейнесінде сараланды. Зерттеуде түркі халықтарының ауыз әдебиеті, мифологиясы мен астрономиялық түсініктері арқылы «жұлдыз» концептісінің орны мен рөлі талданады. Түркі халықтары арасында жұлдыздар жайлы айтылатын аңыздар, астрологиялық болжамдар және халықтық түсініктерге назар аударылады. Бұл жұмыстың мақсаты – түркі тілдеріндегі «жұлдыз» ұғымының айрықша белгілерін салыстыра отырып, оның халықтың әлем бейнесі мен мәдени кодындағы маңызын анықтау.

Түйін сөздер: концепт, когнитивтік лингвистика, әлем бейнесі, жұлдыз концептісі, тіл білімі.

Антропоэзектік парадигманың дамуымен тіл білімінде «когнитивтік лингвистика» бағыты қалыптасты. Когнитивтік лингвистиканың зерттеу нысаны – концепт. Зерттеуші С.А.Аскольдов-Алексеев 1920 ж. шыққан зерттеулерінде концептінің табиғатын зерттеді. Нәтижесінде концептті танымдық және көркем деп екіге ажыратады [1, 68]. Осыған сәйкес тіл білімінде концептіні зерттеудің когнитивтік және лингвомәдени аспектілері қалыптасты.

Әлемдік тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың қалыптасқан мерзімі ретінде XX ғасырдың жетпісінші жылдары екені айтылады. Соның ішінде М.Джонсон, М.Тернер, Р.Лангаккер және т.б. зерттеушілер жаңа танымдық тіл білімінің қалыптасуына үлесін қосты. Когнитивтік лингвистиканың қалыптасуы ғылымда «когнитивтік төңкеріс» ұғымымен байланыста анықталады. Ғасырлар бойы адамның танымдық әрекеттері қызықтырып келді. Ежелгі Грек философы Платон да таным табиғатына үңілуге тырысқан. В. фон Гумбольд зерттеулерінде тіл мен ойлау теориясы лингвистикадағы танымдық теорияның қалыптасуына әсер етті. Автордың мынадай пікірі бар: «Язык – зеркало культуры, воссоздающее облики освоенных культур, чутя и категории мировосприятия, их фиксирования и последующего осмысления, переосмысления. Природа языка и повластна только тогда, когда его изучают на основе изучения человека и его целостной картины мира» [2, 18], - деу арқылы лингвистикалық зерттеулердің тілді танымдық аспектіде зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде танымдық теорияның қалыптасуы А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов зерттеулерінен бастау алатынын көреміз. Зерттеуші Э.Оразалиева қазақ тілінде когнитивтік лингвистиканың қалыптасуы 5 кезеңде көрінеді. Алғашқы кезеңде А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, танымдық теорияның парадигма ретінде зерттеле бастауы Н.Сауранбаев, М.Балақаев зерттеулерінде көрініс тапты; К.Аханов, Ә.Хасенов және т.б. зерттеулерінде танымдық теорияның дамуы; тілтанымдық этюдтар парадигмасы Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева және т.б. зерттеулерінде қарастырылды; 1990 жылдан бүгінге дейін қазіргі танымдық парадигма қозғалысы Қ.Жаманбаева, К.Садирова, А.Ислам зерттеулерінен көрінеді [3, 45]. Осы негізде қазақ тіліндегі когнитивтік лингвистиканың қалыптасуы хронологиясы кестеде берілген.

Кесте. Қазақ тілі білімінде когнитивтік лингвистиканың қалыптасу хронологиясы.

№	Кезең атауы	Хронология	Өкілдері
1	Танымдық парадигманың қалыптасуы	1920-1945 жылдар	А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов
2	Танымдық теорияның парадигмасы	1945-1970 жылдар	Н.Сауранбаев, М.Балақаев, І.Кеңесбаев және т.б.
3	Танымдық теорияның жалпы парадигмасының қалыптасуы	1970-1985 жылдар	К.Аханов, Т.Қордабаев, Ә.Хасенов және т.б.
4	Тілтанымдық этюдтер парадигмасы (Э.Оразғалиева көрсеткен); Танымдық теорияның өзге ғылымдарымен байланыста дамуы	1980-90 жылдар	Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева және т.б.
5	Қазіргі танымдық парадигма қозғалысы	1990 жылдардан бүгінге дейін	Қ.Жаманбаева, К.Садирова, А.Ислам, Э.Сүлейменов және т.б.

Қ.Жаманбаева зерттеуінде тілдің танымдық теориясы жайлы, тілдік сананың гештальт теориясымен байланысы анықталған [4, 25]. Ж. Манкееваның пікірін қарастырсақ. «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» зерттеуінде негізгі үш қағиданы ажыратады. Біріншіден, қазақ тілін когнитивтік негізден зерттеу ұлттық танымның қазыналық сипаты ретінде анықталады; Екіншіден, ұлттық таным символдық аспектіде көрінеді. Тіл арқылы тек

қана ақпарат беріліп қоймай, бейнелі жеткізу қызметін атқарады; Үшіншіден, таным моделі біртұтас жүйеден тұрады [5, 41].

Зерттеуімізде «жұлдыз» концептісін қарастыру қазақ, татар, өзбек тілдеріндегі материалдарға негізделген. «Жұлдыз» - түнде көрінетін аспан денелерінің атауы. Қазақ халқының дүниетанымында жұлдыз жайлы мифтік, діни, рационалды түсініктер кездеседі. Тіл білімінде космонимдердің зерттелуі А.Суперанская, Ю.Карпенко, К.Кузьмина, Г.Галюллина, Е.Бегматов, Ю.Насиров, Б.Қалиев, Г.Мәдиева, Х.Әбішев және т.б. зерттеушілермен байланысты анықталады.

Қазақ тілінде жұлдызға қатысты тілдік қолданыстар қатары мынадай: «*Жұлдызы жарасты*», «*оңынан айы, солынан жұлдызы туды*», «*жұлдызы оңынан туды*», «*жұлдызы жанды*», «*жұлдыздай жайнау*», «*аспандағы жұлдызды алумен бірдей*», «*иолпан туа*», «*ағып түскен жұлдыздай*», «*аққан жұлдыздай сырғу*», «*жұлдызы сөнді*» және т.б. Аталған қатарларды мағыналық екі топқа ажыратамыз: адамның қуанышы мен қайғысына байланысты, уақытқа байланысты.

Түркі тілдеріндегі күн, ай, жұлдыз атаулары халық танымында концептуалды-мағыналық қатарларға ие. Космонимдер халықтың дүниетанымын, тұрмысын, салт-дәстүрін көрсетумен бірге менталитет, халық танымындағы әлем бейнесінің көрінісі саналады. Зерттеуші М.Снабекова халық танымындағы әлем бейнесі жұлдыз атауларына қатысты қалыптасқанын айтады [6, 373]. «Әлем бейнесі» ұғымы В.фон Гумбольдт, Л.Вайсбергер, М.Хайдеггер зерттеулерінде қарастырылады. Аталған ұғым халықтың сыртқы қоршаған әлемге деген көзқарасын зерттейді. Жұлдыздарға қатысты атаулар ерте дәуірлерде қалыптасты. Өз кезегінде көшпелілердің өмір салтына байланысты жұлдыздарға қатысты атаулар үлкен жүйені құрған. Соның ішінде ғылыми қолданыста «Үлкен аю» шоқжұлдызы халық танымында «Жеті қарақшы» деп аталады.

Түркі тілдерінде «жеті қарақшы» жұлдызы атауы көбіне «жеті» санымен байланысты. Чуваш тілінде «*Сич салтар*», башқұрт тілінде «*етегән йондоз*», қырғыз тілінде «*жетиген*», түрікмен тілдерінде «*едиген*» деп аталады. Кейбір халықтардың дүниетанымында «жеті қарақшы» жұлдызы шөмішке, соқаға теңестіріледі. Халықтың дүниетанымына сәйкес аспан әлеміндегі жұлдыз атаулары мифтік таным, қалыптасқан образдар жүйесіне негізделеді.

Одан бөлек, Орион шоқжұлдызы түркі тіліндегі атаулары түрліше қалыптасқан. Соның ішінде қазақ тілінде «*үш арқар*» немесе «*таразы*» жұлдызы, қырғыз тілінде «*Ушь-арқар*», «*Ушь-мәргән*», чуваш тілінде «*Кевенте салтар*» деп аталады. Бұлай аталуы көшпелі өмір салтына, ежелгі дүниетанымға байланысты. Ғылыми қолданыстағы «Орион» атауы да ертедегі мықты аңшының құрметіне қойылған. Бұндағы қазақ, қырғыз тілдеріндегі ұқсастық – халықтың көркем (образдық) ойлауының нәтижесі.

«*Темірқазық*» жұлдызы - «Жеті қарақшы» шоқжұлдызының соңғы нүктесі. Темірқазықтың басты ерекшелігі орнынан қозғалмайтынында. Сонымен қатар бұл атаудың қалыптасуы халқымыздың ұлттық дүниетанымымен байланысты. Космоним құрамындағы «қазық» - киіз үйді қатты желден, арқандаулы атты жібермей берік ұстап тұратын тұрмыстық құрал. Жұлдыздың ерекшелігі қазақ халқының ұлттық дүниетанымымен тұтасып, «темірқазық» атауы қалыптасты. Бір орында қозғалмай, қаққан қазықтай тұрған ерекшелігі өзге түркі тілдерінде де көрініс береді. Мәселен татар, башқұрт, қырғыз тілдерінде «*темир казык*», түркімен тілінде «*демиргазык*», қарақалпақ тілінде «*темир қазық*», чуваш тілінде «*сусер салтаре*» деп аталады. Түркі тілдерінде жұлдызға қатысты атауларда өзара фонетикалық, лексикалық ұқсастықтар көп кездеседі. Соған қарамастан әр халық танымында жұлдыздарға қатысты атауларда ұлттық-мәдени аспект айқын көрінеді.

Қорытындылайтын болсақ, түркі тілдерінде жұлдызға қатысты атаулар ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие. Сонымен бірге түркі тілдерінде жұлдыз атауларындағы фонетикалық, лексикалық ұқсастықтар ортақ дүниетаным нәтижесі саналады. Халықтың аспан әлемі жайлы ұлттық түсінігіндегі ұғымдар «жұлдыз» концептісінде анықталады. Нәтижесінде түркі халықтарына көркемдік ойлау жүйесі, мифтік таным ортақ екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово. В: Русская словесность. Антология. – М., 1997.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: пер. с нем./ общ. Ред. Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 2000. 400 с.
3. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: Ғылыми монография. – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2007. – 312 б.
4. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
5. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001. №4. 39-43 бб.
6. Снабекова, М. Космонимдік атаулардағы әлемнің тілдік бейнесі мәселесі. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. 2, 2(72), 2021, Б. 269–274. DOI: <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.42>

ОТРАЖЕНИЕ В КАРТИНЕ МИРА КОНЦЕПТА «ЖУЛДЫЗ » В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье определен концепт «Звезда» в тюркских языках. В исследовании представлено формирование понятия концепта, а также хронология формирования концепта в казахском языке. Основным объектом изучения когнитивной лингвистики является концепт. Понятие определяет образ мира в мировоззрении народа. Проявление концепта «звезда» в мировоззрении определяется мифическими представлениями и образной системой мышления, общими для тюркских народов. Имена, связанные со звездами, являются отражением национальных и культурных особенностей восприятия мира людьми. В ходе исследования был проанализирован концепт звезды в тюркских языках, а также проанализирован его национально-культурный аспект в языковой картине мира. В исследовании анализируется место и роль концепта «звезда» через устную литературу, мифологию и астрономические представления тюркских народов. Основное внимание уделяется легендам, астрологическим предсказаниям и народным представлениям о звездах среди тюркских народов. Цель данной работы-сопоставление отличительных черт понятия «звезда» в тюркских языках, определение его значения в образе мира и культурном коде народа.

Ключевые слова: Концепт, когнитивная лингвистика, образ мира, концепт «звезда», лингвистика.

REFLECTION OF THE CONCEPT OF "ZHULDYZ " IN THE TURKIC LANGUAGES IN THE WORLDVIEW

Abstract

The article defines the concept of "Star" in the Turkic languages. The study presents the formation of the concept, as well as the chronology of the formation of the concept in the Kazakh language. The main object of study of cognitive linguistics is the concept. The concept defines the image of the world in the worldview of the people. The manifestation of the concept of "star" in the worldview is determined by mythical ideas and a figurative system of thinking common to the Turkic peoples. Names associated with stars are a reflection of national and cultural features of people's perception of the world. In the course of the study, the concept of a star in the Turkic languages was analyzed, as well as its national and cultural aspect in the language picture of the world. The study analyzes the place and role of the concept of "Star" through oral literature, mythology and astronomical concepts of the Turkic peoples. Among the Turkic peoples, attention is paid to legends, astrological predictions and folk interpretations about the stars. The purpose of this work is to identify its significance in the image of the world and the cultural code of the people, comparing the distinctive features of the concept of "star" in the Turkic languages.

Keywords: Concept, cognitive linguistics, image of the world, concept of "star", linguistics.

З.Ш. Казимбаева

*7M01731- Шет тілі: екі шет тілі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Баишев Университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы*

nagima.aset@inbox.ru

**КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ
ОҚЫТУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ****Аңдатпа**

Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда қолданылатын кейс-стади әдісі қарастырылады, ол белгілі бір мәселелерді шешу арқылы студенттің ойлау қабілетін жетілдіреді. Сонымен қатар, кейс-стади әдісін жеңіл түсіну үшін, кейс-стади әдісін пайдалану жөнінде бірнеше мысалдар берілген. Кейс-стади әдісінің артықшылықтары мен кемшіліктері талқыланады, оның ішінде сыни ойлау қабілеттерін дамыту, бірақ уақытты көп қажет ететін қиындықтары қарастырылған. Бұл әдіс студенттердің сабаққа қызығушылығын тудырады. Кейс-стади әдісі жеке шешім қабылдауға және шешім қабылдау кезінде ойлануға, сараптама жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл әдістің өмірімізде алар орны ерекше. Бұл әдіс тек теориялық білімді ғана емес, практикалық дағдыларды, сөйлеу және ойлау процесстерінің дамуына көмектеседі. Нақты бір мәселелерді шешу арқылы сыни ойлау қабілеттерін жақсартып, шешім қабылдау және әрекет ету дағдыларын меңгереді. Сонымен қатар, бұл әдіс адамдар арасындағы қарым-қатынас, топтық жұмыстарды, бір-бірімен түсінісуді қалыптастырады.

Түйін сөздер: кейс-стади әдісі, дағды, оқушы, қызығушылық, оқыту тәсілі, сын ойлау, практикалық дағдылар, командалық жұмыстар.

Кейс стади әдісі қандай да бір мәселелерді немесе жағдаяттарды шешуге арналған әдіс-тәсіл. Алғаш “Case study” терминімен танысқан кезде, “study”-үйрету деген мағына екенін түсіндім. Ал оқытушының арқасында “Case”термині- оқиға немес жағдаят деген мағынаны білдіретіндігін білдім. Бұл әдіс өзіме бұрыннан таныс емес, бұрын-соңды естімеген, жаңа тәсіл болғаннан кейін, осы әдіс туралы ғаламтордан, кітапханалардан көп іздене бастадым. Нәтижесінде осы әдіс туралы мақала жазуды ұйғардым.

Мен кейс технологиясын зерттеу барысында, бұл әдістің тек ағылшын сабақтарында ғана емес, бизнес, білім беру, медицина, психология және тағы басқа салаларда кездесетінін анықтадым. Бұл әдіс нақты жағдайларды қарастырып, оны сұрақ қою арқылы зерттеп, шешім қабылдау қабілетін дамытуға бағытталған. Менің мамандығым ағылшын тілімен байланысты болғандықтан, мақаланы да сол бағытта жазайын деп шештім. Зерттеулерге сүйене отырып, ағылшын тіліндегі кейс әдісі мен қазақ тіліндегі жағдаяттарды шешу әдісінің бір-бірімен байланысты екенін түсіндім. Осылайша, қазақ тіліндегі әдіспен байланыстыру арқылы кейс технологиясын түсіну оңайырақ болды.

«Кейс-стади» әдісі отандық жоғары оқу орындарында АҚШ, Канада бизнес-мектептерінің тәжірибесінен алынып, қолданысқа еніп отыр. Бұл әдіс аналитикалық іскерліктерді, проблемалық міндеттерді шешудегі практикалық іс-әрекеттерді, ауызша және жазбаша дағдыларды қалыптастырады [1;3286].

Иә, басқа елдердегі әдіс-тәсілдерді өз елімізде қолдана білуде еліміздің дамуына, Қазақстан азаматтарының білімді болуына септігін тигізу деп есептеймін. Жастарымыз өзге мемлекетке бармай-ақ, өз елімізде білім алса оның өзі қуантарлық жағдай. Сол сияқты кейс технологиясын да ағылшын сабақтарында қолдану өте пайдалы болмақ. Себебі, бұл әдіс мәселелерді немесе жағдаяттарды шешуге көмектеседі. Сабақ барысындағы мәселелерді шеше алған студент, өмірінде болып жатқан үлкен мәселелерді де шеше алады деген ойдамын.

Оқыту кезінде «кейс-стади» әдісін қолдану Дж. Мартиннің «Таным пирамидасында» жақсы көрсетілген. Ғалым әр түрлі формада сабақ кезінде меңгерілетін оқу материалын пайыздық көлемде берген [2;263 б]:

- дәріс 5%;
- оқу-10%;
- аудио әдістер-20%;демонстрация-30%;
- пікірталас әдістері -50%
- практикалық іс-әрекет-70%;
- басқаларды оқыту-90%.

Дж.Мартинның “кейс-стади”әдісін қолдану барысын өте тереңнен түсінген.Әр бөлшегін зерттеген.Бұл әдістің дәрісте, оқуда, аудио және пікірталас әдістеріндегі, практикалық іс-әрекеттеріндегі пайыздық мөлшерін есептеудің өзі үлкен еңбек. Мен осы кітапты оқи отырып, кейс әдісін практикалық тұрғыда қолданудың маңызының жоғары екенін түсіндім. Және де осы әдістерді өз практикада , мұғалім ретінде сабақтарда қолданамын деп шештім[3].

“Кейс-стади” әдісі студенттердің немесе оқушылардың өздігінен жұмыс істеуіне және белсенді болуына, өз ойын анық жеткізе алуына, сондай-ақ аудиторияда өзін еркін ұстауына, даусының нақты шығуына көмектеседі. “Кейс-стади” әдісіне бірнеше мысалдар келтіріп көрейік:

Бірінші мысал: Азық-түлік дүкенінен зат сатып алу

Жағдай: Сіздер азық-түлік дүкенінде тұрсыздар және бірнеше өнім сатып алуларыңыз қажет. Әр топқа сатып алу тізімін беріп, олардан мына сұрақтарға жауап беруді сұрау:

- 1.What do you need to buy?(Сіз не сатып алуыңыз керек?)
2. How much does each item cost? (Әр заттың бағасы қанша ?)
3. Do you have enough money to pay for everything? (Барлық заттарды сатып алуға ақшаныз жетеді ме?)
4. Do you want to buy something else? (Тағы не сатып алғыңыз келеді?)

Мақсаты: Бұл кейс-стади студенттерге ағылшын тіліндегі күнделікті сұрақтарды қолдануға және жауабын құрастыруға мүмкіндік береді. Тапсырма өте қарапайым болғандықтан, тілді үйренушілер өздерінің ағылшын тіліндегі сөздік қорын және сөйлеу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Екінші мысал: Санжар мен Арман өте жақын дос. Бір-біріне өте адал, ештеңе жасырмайды, қиын кезде көмектеседі,жаман іс-әрекеттері жоқ,мамалары берген ақшаны үнемдеп жарататын,компьютерлік ойындарға әуестігі жоқ, сабақта озат. Кенеттен, Арман басқа балдардың сөзіне еріп, компьютерлік ойындарға құмарлығы оянды. Сабаққа кешігіп баратынды, кей-кезде мүлдем бармай қалатынды шығарып алды. Анасы берген ақшаның бәрін ойынға құртатын. Ал Санжарды мүлдем тыңдамайды. Сен Санжардың орнында болсаң не істейтін едің? Жағдаятты шешіп көр.

Иә, бұл жағдаят кейс-стади әдісіне жатады. Себебі, бұл жағдайда нақты бір мәселе (Арманның компьютерлік ойындарға тәуелділігі және сабағын оқымауы) талқыланады, ал студенттерге немесе оқушыларға осы мәселені шешу жолдары ұсынылады.

Егер мен Санжардың орнында болсам, мен төмендегідей әрекет ететін едім:

1. Арманмен ашық сөйлесу
2. Достық кеңес беру
3. Қолдау көрсету
4. Ата-анасына айту

Кез келген нәрсенің артықшылығы мен кемшілігі болады.Сол сияқты кейс-стади әдісінің артықшылықтары:

1. Практикалық дағдыларды дамыту
2. Сыни ойлау қабілетін дамыту
3. Командалық жұмыстарға үйрету
4. Адамдармен қарым-қатынасты жақсарту
5. Өзін еркін ұстауға, еркін сөйлеуге үйрету.

Кейс-стади әдісінің кемшіліктері:

1. Уақытты көп қажет етеді
2. Мардымсыз ақпарат
3. Шынайы өмірмен байланысы болмауы
4. Келіспеушілік

Кейс-стади бойынша қалыптасатын әдістер:

- Аналитикалық қабілеттер: деректердің маңызды немесе маңызды емес ақпараттар екенін айыру үшін қолданылады. Жетіспейтін ақпараттарды тауып, толарды толықтыру, орнына келтіру үшін керек. Көбіне ақпарат сапасы төмен болған жағдайда қажет.

- Практикалық қабілеттер: нақты теория, әдістерге, принциптерге сүйенеді.

- Шығармашылық қабілеттер: бұл альтернативті шешу жолдары шешу барысында қабілеттерді пайдалану.

- Коммуникативтік қабілеттерге: пікірсайыстарды (дискуссияларды) пайдалану, өз ойын, пікірін жеткізе білу.

- Әлеуметтік қабілеттер: өзін-өзі бағалау, өзгені тыңдай білу, көпшілік алдында өзін ұстай білу.

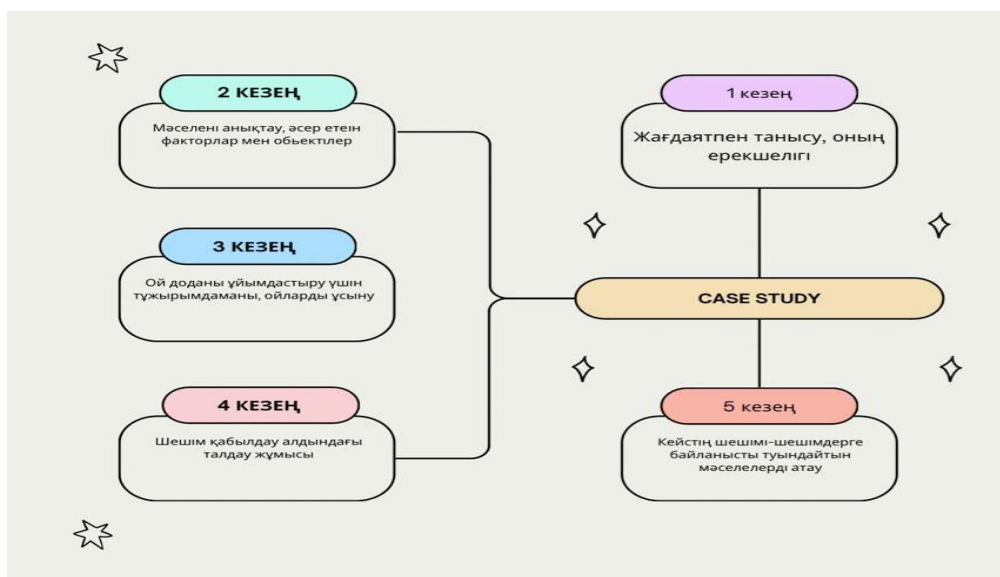
- Өзін өзі саралау қабілеті: ортақ келіспеушілік салдарынан туындайды. Моральдық-этикалық мәселелерді шешу.

Кейс-стади әдісінің идеялары:

- Сұрақтардың біріненші жауапты болуы мүмкін пәндерден білім алу;
- Оқытушымен білім алушының бірлесе жұмыс жасауы, яғни, өзіндік жұмыстар;
- Алған білім нәтижелері;

Білім алушының білім деңгейінің төмендеуіне арналған ұсынылатын әдіске де жатқызамыз. Білім алушымен жеке жұмыстану, қызықты сабақ өткізіп, ортаға қосылуына, әрі қарай алып кетуіне мүмкіндік жасау. Бағдарламаны жаңартып, көне әдіске оралмау қажет. Ақпаратты жеңіл әрі қызықты қылып беру. Ізденушілік кейс зерттеу тәсілімен оқытушы түрлі жағдаяттан шыға алады. Ал, спайиамалық кейс зерттеу әдісімен түрлі құбылыстарды зерттеп, толық сипаттайды. Түсіндірмелі кейс зерттеу әдісі арқылы оқығанын қалай болғанын түсіндіріп, деректерді ұсынады[4-5].

Келесі кейс-стади әдісінің кезеңдерін төмендегі суретте 5 кезеңге жіктеп көрсеттім, оқытудан жасалған әдістемелік материалдармен іске асырылады (1 сурет).

1 сурет – Кейс-стади әдісінің 5 кезеңдері

Ал енді бұларды жүзеге асыру үшін қолданылатын материалдар түрі мыналар:

- Әдістемелік нұсқаулар немесе оқу құралдары
- Арнайы дәптерлер
- Анықтамалар, карточкалар, сызбалар, көрнекіліктер
- Бейне және аудио материалдар
- Бақылау, емтихан материалдары

Осылардың барлығын тиімді әрі тез қолданып, нәтижеге қол жеткізе білу, оқытушының құзырында. Басты талаптарға аса көңіл аудару қажет. Мәселені зерттеу, мәселенің өзектілігін шешу жолдарын білу, ол қажетті ақпараттың болуы. Бастысы оқытушы шараны қалай өткізетіндігіне жоспарлап алуы қажет, жеке немесе топтық түрде болатынын алдын ала ойластырып алуы керек. Білім алушы деңгейіне сай материал болуы.

Қорытындылай келе, кейс-стади әдісінің тағы бір ерекшелігі-жеке шешім қабылдауға және шешім қабылдау кезінде ойлануға, сараптама жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл әдістің өмірімізде алар орны ерекше. Бұл әдіс тек теориялық білімді ғана емес, практикалық дағдыларды, сөйлеу және ойлау процесстерінің дамуына көмектеседі. Нақты бір мәселелерді шешу арқылы сыни ойлау қабілеттерін жақсартып, шешім қабылдау және әрекет ету дағдыларын меңгереді. Сонымен қатар, бұл әдіс адамдар арасындағы қарым-қатынас, топтық жұмыстарды, бір-бірімен түсінісуді қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Губайдуллина Г.Н. Педагогиканы оқыту әдістемесі: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. - 328б.
2. Е79 «І Халықаралық Есенов оқулары»: студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары «І Международные Есеновские чтения»: материалы студенческой научно-практической конференции «І International Yessenov readings»: materials of the student scientific and practical conference-Ақтау: КГУТИ им. Ш. Есенова, 2018, том I - 263 с. – Казахский, русский, английский.
3. УДК 811.111 ББК 81.2Англ Е48 «ELT Perspectives. Challenges and Motivation» республикалық ғылыми-танымдық конференция материалдары. Астана қаласы әкімдігінің «Әдістемелік орталығы» МКҚК, 2024ж. 448б.
4. Современное языковое образование: традиции и инновации, Сборник научно-методических статей. Алматы, 2022 - 232с.
5. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. Ғылыми журнал

КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯ КАК МЕТОД ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В этой статье рассматривается метод тематических исследований, используемый при обучении английскому языку, который улучшает мышление учащегося, решая определенные проблемы. Кроме того, для более легкого понимания метода кейс-стади приведено несколько примеров использования метода кейс-стади. Обсуждаются преимущества и недостатки метода тематических исследований, включая развитие навыков критического мышления, но с трудоемкими трудностями. Этот метод вызывает интерес у студентов к занятиям. Метод Кейс-стади позволяет принимать индивидуальные решения и думать при принятии решений, проводить экспертизу. Этот метод занимает особое место в нашей жизни. Этот метод способствует развитию не только теоретических знаний, но и практических навыков, речевых и мыслительных процессов. Улучшая навыки критического мышления и приобретая навыки принятия решений и действий, решая конкретные проблемы. Кроме того, этот метод формирует межличностные отношения, групповую работу, взаимопонимание друг с другом.

Ключевые слова: метод тематического исследования, навыки, ученик, интерес, способ обучения, критическое мышление, практические навыки, командная работа.

CASE TECHNOLOGY AS A PROBLEM-BASED LEARNING METHOD IN ENGLISH LESSONS

Annotation

This article discusses the case study method used in teaching English, which improves the student's thinking by solving certain problems..In addition, for an easy understanding of the case study method, here are some examples of using the case study method. The advantages and disadvantages of the case study method are discussed, including the development of critical thinking skills, but the most time-consuming difficulties are considered. This method arouses students ' interest in the lesson. The case study method allows you to make an individual decision and think when making a decision, conduct an examination. This method has a special place in our lives. This method helps to develop not only theoretical knowledge, but also practical skills, speech and thought processes. Improve critical thinking skills by solving specific problems, and acquire decision-making and action skills. In addition, this method forms communication between people, teamwork, understanding with each other.

Keywords: case study method, skill, student, interest, learning approach, critical thinking, practical skills, teamwork.

МРНТИ 04.51.54

Н.А. Кумаров

*Т. Бегельдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің Әскери институты,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы*

kumarov-nurlan@mail.ru

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Берілген жұмыста білім беру мәселесі әлеуметтік сарында және кең мағынасында қарастырылған. Қазіргі білім берудің өзекті мәселелері көрсетіліп, білім берудің мазмұнына сипаттама жасалған. Білім беру ұғымына анықтама беріліп, мәні мен мазмұны жан-жақты талқыланған. Білім берудің әрбір қоғам мен ондағы өмір сүріп жатырған халық үшін қажеттілігі көрсетілген. Аталмыш жұмыста білім берудің мәселелері бірнеше түрлерге бөлініп, әрқайсысына анықтамалар мен түсіндірмелер берілген. Білім беру мен оқыту ажыратылып, олардың мәні мен мазмұны ашып түсіндірілген. Білім беру үшін мемлекет, оның басқарушы билігі мен жүргізетін саясаты, мақсатты жоспарлары мен бағдарламалары негізгі аспект деп саналатыны баяндалған. Білім беру үрдісінде халық, оның мұқтаждықтары, тіл мен діл, дәстүр мен дін мәселелері өзекті екені жазылған. Осының бәрін ескере отырып, білім берудің негізгі қиындықтары мен шешу жолдарын көрсетуге тырысқан. Көп ұлт мекендейтін Қазақстандағы білім берудің мәселелері мен негізгі факторлары анық көрсетілген. Білім берудің өткені мен бүгініне шағын шолу жасалған. Қазіргі білім берудің негізін құрайтын құндылықтарға талдау жасалған. Соның ішінде мектеп, орта кәсіптік оқу орындары, жоғары оқу орындарына көңіл бөлу және күшейту жолдарын анықтау басты мақсат етіп алынған.

Елімізде қабылданған әртүрлі бағдарламаларға қарамастан, әлі де болса қазіргі білім беру жүйесі білім сапасы мен білікті мамандардың санын арттыра алатын жаңа реформаларды қажет етеді. Демек, ұлттың жан-жақты дамуы үшін білім беру саласында бірқатар тиімді шараларды ойластыру қажет. Мемлекетіміз еліміздегі білім беру жүйесінің халықаралық стандарттарға сай болуын қамтамасыз етіп қана қоймай, еліміздегі білікті мамандар мен жоғары білімді азаматтарға деген сұраныстарды толық қанағаттандыруы керек. Білім беру жүйесіндегі қаржыландыру және материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз ету, білім алушылардың білімді игеру сапасын арттыру, білікті мамандарды дайындау, педагогикалық ұжым және оларды ынталандыру сияқты жоғары білімнің өзекті мәселелері қарастырылады.

Білім берудің өзекті мәселелерін шешу жолдары Президентіміздің Жолдауларында да ұсынылған. Демек, мемлекетіміздің қуатты, халқымыздың білімді, әрі табысты болуы білім беру деңгейіне байланысты деп пайымдауға болады. Сондықтан, қоғамдағы барлық адамдар үшін білім беруді қолжетімді және сапалы етуге толық мүмкіндігіміз бар деп айта аламыз.

Түйін сөздер: білім беру, оқыту, білім беру жүйесі, оқу орындары, оқушылар, мотивация.

Кіріспе

Қазіргі қоғамның өте маңызды аспектілерінің бірі – білім берудің сапасы болып табылады. Себебі, білім берудің сапасы ең алдымен жас ұрпақтың интеллектуалдық әлеуетіне, психикалық күйіне және еңбекке қабілетіне әсер етеді. Жалпы айтқанда елдің даму болашағына, халықтың тұрмыс-тіршілігіне өте қатты ықпал етеді. Аталмыш мақалада әлемдегі және еліміздегі өзекті мәселелердің бірі болып саналатын - қазіргі білім берудің өзекті мәселелері туралы жазылған.

Қазіргі қоғам жағдайында білім адам өмірінде өте маңызды рөл атқарады. Өйткені білімнің көмегімен керемет биіктерге жетуге, кез келген қызмет саласында сұранысқа ие және табысты мансап құруға, ең бастысы жоғары білімді маман болуға мүмкіндік болады.

Болашақ - жас ұрпақтың қолында екені сөзсіз. Сондықтан жас ұрпақты оқыту және тәрбиелеу қазіргі қоғамның басым бағыттарының бірі болып табылады. Жас ұрпақты қалай өсіп-жетілетіні, қандай өмірлік құндылықтарды ұстанатыны, өзінің болашақ өмірі мен елінің өміріне қалай қарайтындығы, болашақта бәсекеге қабілетті бола алатындығы – осының бәрі жастардың сапалы білім алуына тікелей байланысты. «Біз ең басты құндылығымыз – Тәуелсіздігімізді сақтап, ұлттық бірегейлігіміздің негізін нығайтып, елімізді жаңғырту жолында ұйысуға тиіспіз. Бұл – болашақ ұрпақ алдындағы қасиетті борышымыз».[1] Тек қоғамдағы жақсы ұйымдастырылған білім беру жүйесі ғана білім алушылардың білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Оқыту бағдарламаларының өзектілігі мен қолжетімділігі, бейіндік пәндердің басымдылығы, оқытушылар мен мұғалімдердің біліктілік деңгейі және студенттер мен оқушылар арасында білім алуға деген жоғары мотивацияның болуы да өте маңызды болып табылады. Олай болса, еліміздің қуатты және халқымыздың білімді, әрі табысты болуы білім беру деңгейіне байланысты.

Зерттеу әдісі

Білім беру ұғымына сипаттама беру, білім берудің мәселелеріне сараптама жасау, білім беруді талдау және болашағына болжам жасау.

Нәтижелер мен талқылаулар

Заманауи қоғамдық өмірде білім беру мен оқытудың адам өмір сүруі үшін өте маңызды рөл атқаратынын атап өткен болатынбыз. Ең алдымен білім берудің өзекті мәселелерін қарастырмас бұрын білім беру дегеніміз не екенін анықтап алғанымыз жөн болады.

Білім беру— тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру процесі; қоғам мүшелерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты; мақсаты - қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалды, мәдени дамуында және олардың денесінің дамуында, кәсіптік біліктілігінде жоғары деңгейге қол жеткізу болып табылатын тәрбие мен оқытудың үздіксіз процесі; жүйеге келтірілген білім, іскерлік дағды және ойлау тәсілдері көлемін меңгеру процесі мен нәтижесі.[2]

Білімділіктің басты өлшемі - білімнің жүйелілігі, ойлаудың жүйелілігі мен логикалылығы.[3]

Қазіргі қазақстандық қоғамда шешімі табылмай жүрген өзекті мәселелер жетерлік деп айтуға болады. Солардың бірі ретінде білім беру жүйесіндегі әртүрлі мәселелерді жатқызуға болады. Отандық ғалымдардың, әсіресе аға буынның пікірінше Кеңес дәуіріндегі білім - әлемдегі ең жоғары сапалы білімдердің бірі болып саналғандығы. Ал, қазіргі еліміздегі білім беру жүйесінің сындардан көз ашпай келе жатырғандығы, Тәуелсіздік алғаннан бері білім беру жүйесінде жақсарту мақсатында бірнеше реформалардың жасалғандығы жиі айтылуда. Дегенмен, отандық білім беру жүйесін дамытуға мемлекет тарапынан орасан зор күш-жігер жұмсалуда, қатаң талаптар қойылуда. Бірақта, әлі күнге дейін кемшіліктер анықталып,

нәтижелер күткеніміздей болмай жүргендігі туралы мәліметтер келтірілуде. Мысалға, Media Holding «Atameken Business» сайтында «Әлемдік білім беру жүйесінің сапасы бойынша рейтингінде Қазақстан 93 елдің арасынан 62-орынға ие болды» деп көрсетілген. [4]

Елімізде егемендік алған жылдардан бері қарай министр (бұрынғы Білім министрлігі) қызметі 13 адаммен ауыстырылған. Министрлердің әрқайсысы қызмет атқарған жылдарында білім беру жүйесіне жаңа реформалар енгізу арқылы білім сапасын арттыруға өзінше әрекет жасады. Дегенмен, көптеген «мектептік» және «университеттік» білім беру мәселелері әлі де жауапсыз қалуда екендігі айтылып жүр: мұғалімдер мен оқытушылардың жетіспеушілігі, нашар білімнің көрсеткіштері, мұғалімдер мен оқытушылардың жұмысының көптігі, мектептердегі және университеттердегі білім алушылар санының артуы, асханалардағы тамақ беру, т.б.

Қазіргі заман талабына орай ұрпақтарымызды парасатты да білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, олардың дүниетанымын азаматтық деңгейде дамытамыз десек, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келетін болса, онда білім берудің түрлері мен әдістерін жақсартуымыз керек. Осыған байланысты педагогтар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Осы тұрғыда әр педагогтардың оқыту әдістерін, жаңа технологияларды тандап пайдалану және авторлық үлгілерді қолдану мүмкіндігі берілген. [5]

Отандық эксперт ғалымдардың және білім беру саласы мамандарының пайымдауынша еліміздегі білім беру жүйесін жақсарту бағытында жүйелі реформалар жүргізіліп жатқанымен, сапада білімінің жақсаруы емес, қайта әлсіреуі байқалуда екен. Сол себепті осы мақалада қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселелерін өз көкжиегім бойынша баяндауға тырыстым.

Ең алдымен, қазіргі білім беру жүйесінің алғашқы және өзекті мәселесі – мектепте берілетін білім. Қазіргі еліміздегі мектептерде кездесетін 4 негізгі мәселе бар екені анық.

Біріншіден, білікті мұғалімдердің жетіспеушілігі. Расында да, көптеген мұғалімдер жұмысқа мамандығын сүйгендіктен емес, мүлдем басқа себептермен келеді екен: мектеп мұғалімдерінің жоғары жалақысы, үйіне жақын орналасуы, зейнеткерлікке шығуға жақындаған жасы және т.б. Егерде оқушыларды өз пәніне қызықтыра алатын жас, жігерлі мұғалім мектепке келсе, оған бірден есептер толтыру, бағдарламалар құрастыру, журнал жүргізу, т.б. қағаз бастылық жүктеледі екен. Оның үстіне жас мұғалімнің сол еңбегіне лайықты жалақыға тән емес екен. Осылай көптеген жас мұғалімдер мектептерде тұрақтай алмайды екен. Сондықтан әлі күнге дейін мектептерде кадр мәселесі өзекті болып тұрғанын болжау қиын емес.

Екіншіден, білім берудің дәстүрлі немесе ескірген әдістерін айта кетуге болады. Оқушылардың оқуға деген қызығушылығы мұндай оқыту әдістерінен төмендеуі немесе жоғалуы мүмкін. Себебі, оқылатын тақырып бойынша мұғалімнің дәстүрлі немесе ескірген түсіндірмелерінен YouTube-тегі бейнелер қызықтырақ болып келеді. Оған қоса үй тапсырмалары мен сұрақтарына Интернетте жауаптар оңай табылады.

Үшіншіден, оқушыларға шамадан тыс жүктемелер беріледі екен. Оқушыларға берілетін үй тапсырмаларының көптігі соншалық, олар кешке дейін оқуға мәжбүр болады екен. Оған қоса арманы асқақ ата-аналар қосымша сабақтармен, үйрмелермен балаларына шамадан тыс жүктеме артады екен.

Төртіншіден, оқушыларды тәрбиелеу мәселесі. Ата-аналар тәрбиелеумен айналысуға уақыттарымыз жоқ десе, ұстаздар да тәрбие мәселесінде жауапкершілікті өз мойындарына алғылары келмейді.

Аталған мәселелердің барлығы мектептегі білімнің сапасына ықпал етуші факторлар болып табылады.

Білім берудің келесі кезеңі орта кәсіптік білім беру мәселелері.

Бүгінгі таңда ата-аналардың да, мектеп оқушыларының да санасында орта кәсіптік білім алу туралы дұрыс түсінік жоқтың қасы деп пайымдауға болады. Мүмкін, кейбір оқушылардың жек көретін мектебінде тағы екі жыл оқудан аулақ болуы үшін немесе ҰБТ тапсыра алмай қалу үрейі себебінен орта кәсіптік білім беретін оқу орындарын таңдайтындығы жиі айтылады.

Кейбір түсініктерде колледж (бұрынғы барлық кәсіптік мектептер және техникумдар қазір осылай аталады) жоғары білім алу алдындағы алғашқы қадам ретінде қабылданады. Әрине, Кеңес дәуірінде орта кәсіптік білім беретін оқу орындарының мәртебесі айтарлықтай жоғары болған. КСРО ыдырағаннан кейін барлық посткеңестік елдерінде тек жоғары білім талабы барған сайын арта бастады. Қазір сол елдердің барлығында жоғары білім міндетті дерлік болып саналады. Алайда, біздің елімізде бұл жағдайды тағы бір маңызды мәселе – жұмыспен қамту мәселесі қиындатып отыр.

Орта кәсіптік білім беретін оқу орындарының өзіне тән мәселелері бар болып келеді. Сол мәселелерді атап өтетін болсақ:

Біріншіден, білім алушылардың таңдау жасау үшін тым жас болуы.

17-18 жастағы оқушыларға мектептен кейін мамандық таңдау көп жағдайда қиынға соғып жатады. Ал, орта кәсіптік білім беретін оқу орындарын таңдау жағдайында 9-сыныптан кейінгі 14-15 жастағы оқушылар үшін - одан да қиын міндет. Демек, көп жағдайда оқушыларға мамандықты туыстары «ұсынады» немесе таңдауда қателіктер болуы мүмкін деген жорамал бар.

Екіншіден, көптеген жұмыс берушілер әлі де жоғары білімді талап етеді.

Еліміздегі жұмыс берушілер жұмысқа қабылдағанда әртүрлі талаптар қояды. Соның бірі - жоғары білім туралы диплом. Орта кәсіптік білім беретін оқу орындарының түлектері үшін жоғары білім туралы дипломның болмауы армандаған жұмысқа орналасуына кедергі болуы мүмкін. Демек, жоғары білімсіз беделді салаларға жұмысқа орналаса алмайсыз, ал егер жұмысқа орналасқан болсаңыз, онда мансап жасай алмайсыз деп саналады. Мәселен, егер жұмыс беруші кімге басшылық қызмет ұсыну керектігін ойласа, онда басшылық қызметті орта кәсіптік білім туралы емес, жоғары білім туралы дипломы бар қызметкер алуы ықтимал.

Үшіншіден, қоғамда орта кәсіптік білім туралы қалыптасқан сыңаржақты пікірлер.

Әрине, қоғамда әртүрлі адамдар болғандықтан орта кәсіптік білімі бар адамдар туралы да пікірлер әртүрлі. Мәселен, адамдардың барлығы деп айта алмаймыз, бірақ адамдардың көпшілігі әлі де адамның жоғары білімі болмаса, ол адамды «екінші сапалы» немесе кем дегенде онша ақылды емес адам деп санайды екен.

Төртіншіден, жоғары оқу орнынан кейін де, орта кәсіптік білім беретін оқу орнынан кейін де әскери борышын өтеуден босатылмайды.

Кейбір ер балалар үшін нағыз минус осы екен. Тіпті, әскери борышын өтеуді кейінге қалдыру бір рет қолданылуы мүмкін: орта кәсіптік білім беретін оқу орнында да, жоғары оқу орнында да. Егер әскери борышын өтеуді кейінге қалдыру орта кәсіптік білім беретін оқу орнында қолданылған болса, онда жоғары оқу орнына түсер алдында әскери борышты өтеуіңіз керек екен.

Сондай-ақ, орта кәсіптік білім беретін оқу орнында мемлекеттік аккредитация бар-жоғын тексеру керек. Онсыз мерзімін ұзарту берілмейді.

Бесіншіден, шетелге көшу кезіндегі қиындықтар болуы мүмкін.

Біздің елімізде алынған орта кәсіптік білім туралы дипломның шетелде жарамдылығы әлдеқайда аз болуы мүмкін. Мысалы, Еуропаға көшу мақсатында «көк карта» алу үшін жоғары білім қажет екен.

Білім беру жүйесінің келесі сатысы – жоғары оқу орындары. Бүгінде ЖОО-ғы білім беру сапасы кемелденуден алыс жатыр деп айтылуда. Оны мына жағдайлардан байқауға болады екен: студенттер қалаған мамандығына түскеннен кейін оқуға деген құлшынысын тез жоғалтады, сабаққа қатыспай, үй тапсырмасын орындауға немқұрайлы қарай бастайды екен.

Еліміздегі кез келген мемлекеттік болсын, жеке болсын жоғары оқу орындарының өздеріне тән ерекшеліктері мен кемшіліктері бар екен. Еліміздегі жоғары оқу орындарына, ең алдымен мемлекеттік жоғары оқу орындарына тән ең айқын өзекті мәселелерді атап кетуге болады.

Біріншіден, жоғары оқу орындарындағы материалдық базаның нашарлығын айтуға болады екен. Өкінішке орай, еліміздегі көптеген жоғары оқу орындарының, соның ішінде мемлекеттік жоғары оқу орындарында материалдық жағынан қамтамасыз етілуі жеткіліксіз

деңгейде екен. Бұл ең алдымен жоғары оқу орындарына мемлекет тарапынан бөлінетін қаржының тапшылығына байланысты. Бөлінген қаражат көп жағдайда барлық мемлекеттік жоғары оқу орындарын сапалы жөндеуге, заманауи жиһаздармен және жабдықтармен, оқу әдебиеттерімен, зертханалық жабдықтармен және т.б. қамтамасыз етуге жеткіліксіз болады екен.

Елімізде көптеген мемлекеттік жоғары оқу орындарының студенттері 40 жылдан бері жөндеу жұмыстары жүргізілмеген, сылағы опырылып, төбесінен су ағып жатқан нашар жылытылатын аудиторияларда оқуға мәжбүр екен. Сондай жоғары оқу орындарының студенттері ескі оқулықтар арқылы оқытылады екен. Өйткені жаңа оқулықтарды сатып алуға қаражат жеткіліксіз болады екен. Оған қоса, көне компьютерлер мен парталарды қоссаңыз, кейбір мемлекеттік оқу орнында білім алып жүрген қаншама студенттердің көңілі қалғандығы белгілі болады.

Екіншіден, оқытушылардың педагогикалық этикасын айтуға болады.

Бұл, жоғары оқу орындарында сабақ жүргізетін оқытушылардың өздерінің студенттерімен қарым-қатынаста этикет пен моральдық нормаларды сақтауына байланысты екен. Әрбір студент оқытушы тарапынан құрметке ие болуы керек. Сондай-ақ өз білімін бағалауда студенттің әділдікке толықтай құқығы бар.

Бірақта, көп жағдайларда оқытушылардың студенттерге қатынасы мүлдем басқаша болып жатады. Жоғары оқу орындарының кейбір оқытушылары студенттермен қарым-қатынаста шектен шығып, менсінбеушілік танытып, олардың жетістіктерін, мақсаттары мен мотивтерін төмендететін жағдайлар анықталып жатады.

Үшіншіден, жоғары оқу орындарындағы ескірген білім мен оқыту әдістері туралы айтылып жүр.

Мемлекеттік жоғары оқу орындарының көпшілігінде профессорлық-оқытушылар құрамы заманауи жағдайларға бейімделе бермейді. Әсіресе, мұндай жағдайлар зейнеткерлік жасқа жақын немесе зейнеткерлік жастағы оқытушыларда байқалады. Демек, кейбір жоғары оқу орындарында оқыту дәстүрлі және ескірген әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Сол себепті кейбір жоғары оқу орындарында студенттерге берілетін білімдер қазіргі күні өзектілігін жоғалтқан болуы да мүмкін.

Мұның барлығы ең алдымен мемлекеттен бөлінетін қаржының тапшылығынан деп пайымдауға болады. Студенттерге көп нәрсе бере алатын білімді, әрі жас мамандар мемлекеттік жоғары оқу орындарына жұмыс жасауға сирек барады. Ең басты себебі, жоғары педагогикалық білімі бар оқытушылардың жұмыс істеуіне мемлекеттік жоғары оқу орындарындағы жалақының аздығы.

Білімді, әрі жас мамандар барғанның өзінде көптеген мемлекеттік жоғары оқу орындарында жеткілікті материалдық-техникалық база жоқ екен. Материалдық-техникалық базаның әлсіздігінен студенттер тек оқулықтар және оқу құралдарымен оқуды жалғастырады.

Мұның барлығы жоғары оқу орнынан сапалы және білікті мамандарды оқытып шығаруға кедергі келтіретін жағдайлар деп айтуға болады.

Ақырында, білім берудегі басты мәселелердің бірі – білім берудегі теңдіктің жоқтығы. Кедейлер мен мигранттар сияқты кейбір топтар өз елдерінде білім алуда қиындықтарға тап болады. Бұл мәселені шешу үшін халықтың барлық топтарына тең мүмкіндіктер беретін бағдарламалар құрылуы керек. Айта кетсек, Қазақстан Республикасында материалдық-техникалық базасы жағынан ауыл мен қала мектептерінің арасында үлкен алшақтық бар.

Жоғарыда аталған білім беру жүйесінің барлық өзекті мәселелері көптеген мемлекеттік оқу орындарында кездеседі. Ендігі мәселе еліміздегі білім беруді мүлде басқаша білім беру сапасына көшіруді қамтамасыз етуге мүмкіндік жасау шарттарын анықтау болып отыр.

Қорытынды

Қорытындылап айтатын болсақ, еліміздегі қазіргі білім беру жүйесінде көптеген өзекті мәселелер бар екендігін байқауға болады. Дегенмен, балалар мен жасөспірімдерге дүние туралы жан-жақты білім беретін, тәрбие және жауапкершілікке үйрететін, өмірдегі мақсатын анықтауға көмектесетін білім беру ошақтары жетерлік.

Білім саласындағы мәселелер кез келген ел үшін өзекті мәселе болып табылады. Сондықтан, мемлекет тарапынан қаржыландыруды ұлғайту, жаңа оқу орындарын құру, білікті мамандарды дайындау және оқу бағдарламаларын өзгерту арқылы біз қоғамдағы барлық адамдар үшін білім беруді қолжетімді және сапалы ете аламыз деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы // Қазақстан халқына Жолдау.-2022
2. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. - 384 бет.
3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын — Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006. - 482 б.
4. Media Holding «Atameken Business» сайты. 17.09.2021
5. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайына дамыту: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-бет.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной работе проблема образования рассматривается в социальном и широком смысле. Показаны актуальные проблемы современного образования и описано содержание образования. Дано определение понятия образования, подробно рассмотрены его смысл и содержание. Показана необходимость образования для каждого общества и людей, живущих в нем. В данной работе проблемы образования разделены на несколько типов, для каждого из них даются определения и пояснения. Образование и обучение разделены, четко объяснены их смысл и содержание. Утверждается, что главным аспектом образования считается государство, его руководящая власть и политика, целевые планы и программы. Написано, что люди, их потребности, язык и религия, традиции имеют значение в процессе воспитания. Принимая во внимание все это, он постарался показать основные проблемы образования и пути их решения. Четко обозначены проблемы и основные факторы образования в многонациональном Казахстане. Сделан краткий обзор прошлого и настоящего образования. Проанализированы ценности, составляющие основу современного образования. Среди них главная цель – обратить внимание и укрепить школы, средние профессиональные учебные заведения и высшие учебные заведения.

Несмотря на различные программы, принятые в нашей стране, действующая система образования по-прежнему нуждается в новых реформах, способных повысить качество образования и количество квалифицированных специалистов. Поэтому для всестороннего развития нации необходимо продумать ряд эффективных мер в сфере образования. Наше государство должно не только обеспечить соответствие системы образования в стране международным стандартам, но и полностью удовлетворить потребности страны в квалифицированных специалистах и высокообразованных гражданах. Рассмотрены актуальные вопросы высшего образования, такие как финансирование и материально-техническое обеспечение системы образования, повышение качества получения знаний студентами, подготовка квалифицированных специалистов, профессорско-преподавательского состава и их мотивация. Пути решения актуальных вопросов образования также представлены в Посланиях нашего Президента. Следовательно, можно сделать вывод, что от уровня образования зависит мощь нашего государства, образованность и успех нашего народа. Поэтому мы можем сделать, что у нас есть полный потенциал, чтобы сделать образование доступным и качественным для всех людей в обществе.

Ключевые слова: образование, подготовка кадров, система образования, образовательные учреждения, обучающиеся, мотивация.

CURRENT PROBLEMS OF MODERN EDUCATION

Abstract

In this work, the problem of education is considered in a social and broad sense. Current problems of modern education are shown and the content of education is described. A definition of the concept of education is given, its meaning and content are discussed in detail. The need for education for every society and people living in it is shown. In this work, educational problems are divided into several types, for each of them definitions and explanations are given. Education and training are separated, their meaning and content are clearly explained. It is argued that the main aspect of education is the state, its governing power and policies, target plans and programs. It is written that people, their needs, language and religion, traditions matter in the process of education. Taking all this into account, he tried to show the main problems of education and ways to solve them. The problems and main factors of education in multinational Kazakhstan are clearly identified. A brief overview of past and present education is given. The values that form the basis of modern education are analyzed. Among them, the main goal is to pay attention to and strengthen schools, secondary vocational educational institutions and higher education institutions.

Despite the various programs adopted in our country, the current education system still needs new reforms that can improve the quality of education and the number of qualified specialists. Therefore, for the comprehensive development of the nation, it is necessary to consider a number of effective measures in the field of education. Our state must not only ensure that the country's education system complies with international standards, but also fully satisfy the country's needs for qualified specialists and highly educated citizens. Current issues of higher education are considered, such as financing and logistics of the education system, improving the quality of knowledge acquisition by students, training of qualified specialists, teaching staff and their motivation. Ways to solve pressing issues of education are also presented in the Messages of our President. Consequently, we can conclude that the power of our state, the education and success of our people depend on the level of education. Therefore, we can say that we have full potential to make education accessible and of good quality to all people in society.

Keywords: education, personnel training, education system, educational institutions, students, motivation.

МРНТИ 17.01.11

А. Б. Махтымханова¹, Ж. О.Тектігүл²

¹М01711- Қазақ тілі мен әдебиеті (лингвист-зерттеуші) ББ 2 курс магистранты,
Баишев Университеті, Ақтөбе қ.,Қазақстан Республикасы

²ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор

ayauoo24122001@gmail.com

Ә.ЖАҚСЫЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САРЫН

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм жайы талданған. Постмодернизмнің негізгі әдіс-тәсілдері анықталып, Ә.Жақсылық прозасы зерттеу нысаны ретінде алынған. постмодернизм әдебиетінің шындық болмыспен арақатынасын, танымдық мүмкіндігін зерделеу, зерттеу төл әдебиетімізде басы ашық мәселе күйінде қалып отырғаны шындық. Дәстүрлі әдебиеттің тілі оқырманға түсінікті болатын. Ал, постмодернизмде шын мәнісінде әдеттен тыс, оғаш жайттар жетіп артылады. Нәтижесінде қазіргі қазақ прозасының даму динамикасы айқындалған.

Негізгі сөздер: Постмодернизм, симулякр, автор өлімі, сюжет, образ.

Қазіргі қазақ прозасында жаһандық тақырыптарды көтеріп жүрген жас қаламгер Ә.Жақсылық шығармашылығында психологиялық сарынның маңызы зор. Қаламгер шығармашылығында «тұлғаның екіге жарылуы», «өз қоғамынан жатсыну» сынды мәселелерді көтеріп, кейіпкерлерінің жай-күйін психологиялық тұрғыда шебер суреттейді. Ең алғаш жарық көрген прозалық шығармасы «Жан азасы» тұлғаның екіге жарылуымен қатар, құндылықтардың ауысуын жеткізеді. «Қанатсыз арман» әңгімесіндегі кейіпкерлер: Соқыр Бұлан, керең Нұқы, мылқау Орман. Өз ортасынан, отбасынан жатсынған кейіпкерлер арқылы қаламгер қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәселелерді көтерген. Ауылдағы жұмыссыздық мәселесінің белең алуы, инклюзивті қоғамның әлсіздігі сынды өткір де өзекті мәселелерді қарастырған. Зерттеушілер А.М.Ахметова, Г.М.Ахметова Ә.Жақсылық шығармаларының поэтикалық, интертекстуалдық деңгейде зерттеу арқылы жалпыадамзаттық деңгейде көркемдік тұжырымдар жасағанын айтады [1, 138]. Сонымен қатар жас қаламгердің қалыптасуына шетел әдебиетінің белді өкілдері: Гете, Ю.Мисима, Ф.Кафка, К.Исигуров және қазақ әдебиетінің өкілі Т.Әбдікұлының, Т.Әсемқұловтың әсері барын көреміз.

Қазіргі қазақ прозасында постмодернизмнің дамуына үлесін қосып, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді қозғап жүрген Ә.Жақсылық туындыларына күтпеген көркемдік шешімдер тән. Постмодернизм бағытында жазылып жүрген шығармаларға тән айқын белгі – оқырманмен ойын. Қаламгер «Жан азасы» шығармасында оқырманмен ойын әдісі арқылы күтпеген көркемдік шешімді береді.

Әдебиетте постмодернизмнің қалыптасуы XX ғасырдың екінші жартысы делінсе, кейбір зерттеушілер XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болғанын айтады. С.Қасқабасов индустриалды қоғамның постмодернизмнің қалыптасуына әсері зор екенін жектізеді. В.С.Малахов болса, постмодернизм 1917 жылы қалыптасқанын, бірақ 1960 жылдары ғана кең таралымға ие болғанын айтады. Дегенмен Кеңес әдебиетінде XX ғасырдың алпысыншы, жетпісінші жылдары қалыптасты. Қазіргі қазақ прозасында постмодернизм социализмнен кейін қалыптасқандықтан, кеңес заманының құндылықтары орнына жаһандық құндылықтар қалыптасты. Жалпы «постмодернизм» сөзі «модернизмнен кейінгі», «жаңа заманнан кейін» мағынасын білдіреді. Осылайша постмодернизм бағытында жазылатын шығармалар кеңестік заманнан кейінгі қазақ қоғамының жай-күйі жайын жазады; мазмұнға қарағанда пішінге мән береді; сюжетке, оқиғаға қарағанда идеяға көбірек маңыз береді; Объективті шындықтан гөрі субъективті шындықтың маңызыдылығы артты.

Қазіргі қазақ прозасында постмодернизм бағытының белді өкілдері ретінде Т.Әбдік, Т.Әсемқұлов, Д.Амантай, А.Кемелбаева, М.Омарова және т.б. саналады. Қаламгерлер шығармаларында қазақ қоғамындағы әлеуметтік, экологиялық, жаһандық мәселелерді көтеріп, заман талабына сай қалыптасқан «жаңа құндылықтарды» сипаттайды. Мәселен Т.Әсемқұлов «Бекторының қазынасы» әңгімесінде қазақ қоғамындағы байлық жайлы түсініктердің өзгергенін көрсетеді. Фольклорда сомдалатын Бекторы образы постмодернизмнің «симулякр» әдісі арқылы жасалған. Бұл жөнінде Г.Орда Бекторының мифологиялық кейіпкер екенін, қаламгер қазіргі өмірдің шынайы болмысын көрсетуге қолданғанын айтады [2, 81]. Өз жүрегін, өмірін байлыққа айырбастаған Қайырболды бейнесі арқылы қазақ қоғамындағы байлық жайлы түсініктің трансформациясы көрінеді. Мұндағы Бекторы - «Ер Төстік» ертегісінің кейіпкері. Мистикалық сюжетке құрылған шығармада «симулякр» әдісі кездеседі. Симулякр жайында Г.Сәулембектің құнды пікірі бар. Нақтырақ айтсақ, «көшірменің көшірмесі» [3, 67]. Бұл ұғым Платон философиясында кездеседі. Философ, зерттеуші Ж.Делез «симулякр» ұғымына берген анықтамасында ұқсастығынан, мәнінен айырылып қалған образ екенін айтады. «Бекторының қазынасы» шығармасындағы Бекторы бейнесі шын мәніндегі «пері» кейінде көрінбейді. Негізінде Бекторы «Ер Төстік» ертегісінде перінің қызы ретінде беріледі. Алайда шығармада перінің қызы емес, адамды адастырушы адам екені суреттеледі. Осы негізде Бекторы өзінің бастапқы болмысынан айырылып, көшірме ретінде көрініс береді. Сонымен қатар шығармада «оқырманмен ойын» әдісі қолданылып, екі рет негізгі оқиға мәнісі алдамшы болып шығады. Түс элементі арқылы автор шығарманы күрделендіре түскен. Кейбір зерттеушілер постмодернизм бағытындағы

шығармаларға тән белгі ретінде шым-шытырық сюжет, бірнеше жанрдың тоғысындағы оқиғалардың легі деп анықтайды.

Ә.Жақсылық шығармаларында постмодернизм бағытына тән мынадай белгілер көптеп ұшырасады: оқырманмен ойын, шым-шытырық сюжет, жаһандық құндылықтар, оқырманның психологиялық жай-күйі және автор өлімі. Соңғы жылдары жарық көрген «Нотр-Дамда құлшылық ету керек пе?» деген шығармасында автор Карлдың бейнесі арқылы қоғамның шындығын көрсетуге тырысқан. Шығарма бастапқыда Дж.Оруэлл «1984», М.Зусак «The Book Thief» («Книжный вор») туындыларында кездесетін «кітапты өртеу» идеяларымен ұқсастықты көреміз. Бұл арқылы автор кітап оқымай, оны өртеу жаңаша көзқарастардан қашықтықты білдіреді. Шығарма кейіпкерлері Карл, Энтоним тұратын мемлекетте «теріскей жағалаудан» келетін кітаптар қауіпті саналады. Ол жөнінде: «Бұл кітаптар қаламыз үшін өте қауіпті. Ең алдымен, арғы беттен келетін кітаптар біздің дініміздің былықтары туралы айтып, пайғамбарлардан алыстатады. Одан соң... жаратылыстану туралы айтып, адамдардың ойлауын өзгертеді. Тепе-теңдікті жояды. Қала басшылығы да, комитет те, полиция да осыны тоқтатуға көп күш жұмсап, бұл бағытта қыруар жұмыс жүргізеді» [4, 49]. Туындыда Карл мен тарих мұғалімі арасындағы қақтығыс «екінші дүниежүзілік соғыс» жөніндегі көзқарастардан туындайды. Карл үшін фашизм мен кеңес одағының көздегені бір, фашизмді ауыздықтаған Ұлыбритания мен АҚШ деген пікірін білдіреді. Бұған тарих мұғалімі қарсы шығып, өз ата-бабасының кеңес идеясы үшін жанын пиде еткенін мысалға келтіреді, осылайша кеңес билігі фашизмді бағындырғанын жеткізеді. Осындай өз ортасына жат саналатын «идеялары», «көзқарастары» үшін Карл өз ортасынан аластап, аралдағы жындыханаға жіберіледі. Жындыханаға келген соң, Карл ондағы «жындылардың» шын мәнінде жынды емес екенін, керісінше, қоғамға «қауіпті адамдар» екенін түсінеді. Серігі атанған Рафаэль екеуінің диалогынан мынаны түсінеміз: «Егер, шындықты білсем, өзімнен де, айналаман да жиіркеніп, мынау дүниеден безіп кетер едім. Өзім жасап алған айналам, өз ортам, өзім сеніп жүрген аз-кем құндылықтар бар... Маған жетіп жатыр, Карл. Осыдан қолайлы жол жоқ! Сондықтан, мен көп бас ауырттып, ақиқат іздеп, жанымды жегідей жемеймін... Сен де бекер шаршама, таусыла берме, бауырым» [4, 74]. Шығармада Карл өз ортасы «қауіпті адам» саналды. Керісінше қоғам үшін «сау адам» кім? Бөл жөнінде де автор мынадай пікірде екенін көреміз: ««Сыртта сау адам бар» дегенге ешкім кепілдік бермейді. Сау адам ұлтын әсіре мақтамайды, дін ұстанбаған үшін жазғырмайды, жағымпазданып, елірмейді, сау адам жемқорлық жасап, кісі өлтірмейді, әйелін ұрмайды, баласын балталамайды, қызын зорламайды, ұрпағын күштеп ғибадатқа тұрғызбайды» [4, 94]. Авторлық ұстаным осы тұста айқын көрінеді. «Сау адамдардың» өзі «қауіпті адамға» айналып кеткенін байқаймыз. Сонда «қауіпті адамдардың» қоғамға зияны жоқ екенін түсінеміз. Қаламгер осы негізде сау адам мен қауіпті адамның айырмашылығын психологиялық негізде ажыратып көрсетеді.

Қаламгер шығармасында қоғам жайлы мынадай пікірлерін жеткізеді: «Тарих батырларымыз жайында емес, қайдан келгеніміз, қайда баратынымыз туралы болуы тиіс» [4, 96]; «Жемқорларға ем-шара жүргізу керек» [4, 96]; «Полиция қарапайым азаматтарды азаптамауы тиіс, өзі секілді, қоғамның бөлшегі ретінде қорғауы – шарт» [4, 96]; «Ескі дәуірлер, шынымен, келмеске кетті, ескі құндылықтар өлді, ғасырларға созылған өтіріктің беті ашылды. Бірақ адамзат сол өтіріктердің беті ашылған сайын, өз-өзін алдай берді, басқа өтіріктер ойлап тапты» [4, 105]. Шығармада көрініс тапқан авторлық ұстаным негізінде «автор өлімі» көрінеді.

Әдебиеттануда «авторға» қатысты ұғымдардың қатары мынадай: автор интенциясы, автор ойы, автор бейнесі, авторлық ұстаным, автор өлімі және т.б. Бұл жөнінде зерттеушілер Ғ.С.Қамбарова, Б.Д.Жұмақасева, Ә.Т.Толысбаева нақты пікірлерін білдіреді [5, 154]. «Автор өлімі» ұғымы XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Зерттеуші Р.Барт автор жайлы түсініктерді саралай келе, шығармада автор негізгі талғамы не қалауы еместігін, оқырманның алған әсері екенін айтады. Әдебиеттануда автор жайлы түсініктер көп. Соған қарамастан зерттеушілер автордың көркем шығармада көріну деңгейіне, әдіс-тәсілдердің қолданылуына байланысты автор болмысы бейнеленетінін айтады [5, 159]. Ә.Жақсылық шығармасында автор негізгі емес, керісінше оқырманның әсері, пікірі маңызды. Жоғарыда келтірілген

пікірлердің барлығы да оқырманның талғамын, көзқарастарын қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар «Колумб саяхаты» жайлы пікірлер де патшалықтың құпия миссияларын түсіндірумен бірге, оқырманның өзіндік пікірін қалыптастыру мақсатында берілген. Осы негізде Ә.Жақсылық шығармашылығында «автор өлімі» қоғамдағы өзекті мәселелерді айқындаудағы тиімді әдіс екенін көреміз. Оқырманға қоғам жайлы пікірлерді мысалдар арқылы, саралап-талдау арқылы соңғы шешімді оқырманның өзіне қалдырады.

Осылайша жас каламгер Әлихан Жақсылық шығармаларында постмодернизм бағытына тән әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, өз оқырманына әсер етуді көздейді. Қоғамдағы өзекті мәселелердің себебін түсінуге талпынып, жаһандық құндылықтарды алдыңғы қатарға шығарады. Қорытындылайтын болсақ, Ә.Жақсылық прозасы бүгінгі қазақ қоғамының шынайы бет-бейнесі екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова А.М., Ахметова Г.М. «Әлихан Жақсылық шығармашылығындағы адам мен әлем интерпретациясы» // *Keruen*, 2022. Том 75, №2, 129–142 беттер DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-10>
2. Орда Г.Ж., Мансурова Э. «Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер» // *Keruen*, 2024. Том 83, №2, 73-86 беттер DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05>
3. Сәулембек Г.Р. Қазіргі прозадағы постмодернизм. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2017. – 136 бет
4. Жақсылық Ә. «Нотр-дамда құлшылық жасау керек пе?». – Алматы: AR, 2023. – 144 бет
5. Қамбарова Ғ.С., Жұмақаева Б.Д., Толысбаева Ә.Т. Әдебиеттану ғылымындағы автор теориясының даму өрісі: өткені мен бүгіні// *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – No3(129). – Б. 147–161 DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.11>

ПОСТМОДЕРНИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ А. ЖАКСЫЛЫКА: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В статье анализируется состояние постмодернизма в современной казахской прозе. Определены основные методы и приемы постмодернизма, А. проза добра взята как объект исследования. изучение, изучение соотношения литературы постмодернизма с действительностью, познавательной способностью к бытию, правда в том, что в отечественной литературе начало остается открытым вопросом. Язык традиционной литературы был понятен читателю. А в постмодернизме действительно возникают необычные, странные вещи. В результате определена динамика развития современной казахской прозы.

Ключевые слова: Постмодернизм, симулякр, смерть автора, сюжет, образ.

POSTMODERNISM IN THE WORKS OF A. ZHAKSYLYK: THE PSYCHOLOGICAL ASPECT

Abstract

The article analyzes the state of postmodernism in modern Kazakh prose. The main methods and techniques of postmodernism are defined, and the prose of goodness is taken as an object of research. the study, the study of the relationship of the literature of postmodernism with reality, the cognitive ability to be, the truth is that in Russian literature, the beginning remains an open question. The language of traditional literature was understandable to the reader. And in postmodernism, really unusual, strange things arise. As a result, the dynamics of the development of modern Kazakh prose is determined.

Keywords: Postmodernism, simulacrum, death of the author, plot, image.

Б.Н. Муталиева¹, М.К. Амангазиева²*¹7M01711-Қазақ тілі мен әдебиеті(Лингвист-зерттеуші) ББ 2 курс магистранты,
Баишев Университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы**²ғылыми кеңесшісі, ф.ғ.к., доцент**Mutaliyeva92bk.ru***АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТИҢ «ҚАРА ШАЛ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС
КӨРІНІСІ****Аңдатпа**

Бұл мақалада Асқар Сүлейменовтің «Қара шал» әңгімесіндегі ұлттық болмыс мәселесі қарастырылады. Әңгімеде қазақ халқының дәстүрлері, дүниетанымы мен рухани құндылықтары терең бейнеленген. Шығармада қара шалдың бейнесі арқылы ұлттық болмыстың философиялық, әлеуметтік және мәдени аспектілері ашылады. Әңгімедегі басты кейіпкер – Үкібай Омаров (қара шал) өзінің өмірлік мәні мен мақсатын, ұлттық құндылықтарды сақтау жолындағы күресін сипаттайды. Жылқы бейнесі де ұлттық болмыстың символы ретінде басты орын алады. Бұл мақалада «Қара шал» әңгімесі арқылы қазақ халқының табиғатпен, дәстүрмен тығыз байланысы, еркіндігі мен тәуелсіздігі, сондай-ақ ұлттың тарихы мен мәдениетінің терең тамырлары талданып, Сүлейменовтің шығармашылық көркемдік шеберлігі мен ұлттық тақырыпты көтерудегі маңызды рөлі көрсетіледі.

Түйін сөздер: ұлттық болмыс, психологизм, қазақ мәдениеті, символдық бейне

1960-80 жылдар аралығында қазақ әңгіме жанры жаңа белестерге көтеріліп, мазмұн және түрі жағынан айтарлықтай жетістіктерге жетті. Әдебиеттің бұл кезеңі жанрлық ерекшеліктердің алуан түрлілігін қамтыды. Түр жағынан шартты түрде реалистік, романтикалық және символдық бағыттарға бөлінген әңгімелердің әрқайсысы өз ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Әсіресе, реалистік әңгімелердің мазмұнында түрлі тақырыптар кеңінен көрініс тапты. Олар: Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарындағы тыл өмірі, өнер мен өнер адамдарының бейнесі, әйел-ананың қасиеті, туған жер мен атамекен тақырыптары, сондай-ақ бүгінгі ауыл мен махаббат мәселелері. Дегенмен, бұл кезеңдегі әңгімелер көбінесе тек қана аталған тақырыптардың аясымен шектелмей, әдеби жанрдың өзінің әлеуетін толық ашып көрсетті.

Бұл уақыт қазақ әдебиетінде тек сандық тұрғыдан ғана емес, сапалық тұрғыдан да айтарлықтай өсу мен өркендеу кезеңі болды. Әдебиет тарихында даму үдерісіне сәйкес, қазақ әдебиетінің шығармалары уақыттың талаптарына жауап бере отырып, жаңа бағытта дамып отырды. 1970-80 жылдар аралығындағы прозаның ірі үлгілері жанрлық және стильдік тұрғыда тың ізденістер мен мүмкіндіктерді игеруге ұмтылуды көрсетеді. Қаламгерлердің шығармашылық ізденістерінің басты бағыты қоғамдық өмірдің, әлеуметтік шындықтың бейнесін дәлірек көрсету болды. Осы тұста авторлар өз шығармаларында адам болмысын, оның рухани дүниесін жан-жақты зерттеуге тырысты.

Қаламгерлердің шеберлігі әлеуметтік мәселелермен қатар, адам психологиясының терең қабаттарын зерттеу арқылы көріне бастады. Осы кезеңде прозаның жаңа бір сипаты пайда болды, ол философиялық, психологиялық тереңдікке, интеллектуализмге негізделген еді. Адамның ішкі дүниесіне үңіле отырып, оның қоғаммен байланысын, әлеуметтік ортадағы орнын, сондай-ақ жеке тұлғаның ішкі жан-дүниесін жан-жақты ашу мақсат етілді. Әдебиетте лирика-психологиялық сарынның доминантты болуы, философиялық ойлаудың кеңінен таралуы ерекше назарға алынды. Бұдан бөлек, жазушылар адам өміріне әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, психологиялық тұрғыдан да терең талдау жасауға тырысты [1, 112-б.]. Әдеби шығармалардың басты ерекшелігі – олардың қоғам мен жеке тұлға арасындағы қатынасты терең түсініп, философиялық тұрғыдан сараптай білуі. Адамның ойы мен сезімінің нәзік

ірімдеріне үңіле отырып, жазушылар сол заманның нақты әлеуметтік, психологиялық жағдайларын дәл бейнелеуді мақсат етті.

60-70 жылдары қазақ прозасы шығармашылық тұрғыдан жаңа белеске көтеріліп, көркемдік-идеялық тұрғыдан айтарлықтай жаңалықтар әкелді. Бұл кезеңде прозаның жанрлық және стильдік түрлерінде терең лирика-психологиялық бағыттың дамуы байқалды, ал онымен бірге философиялық және интеллектуалдық мотивтермен өрнектелген әңгіме-повестердің жазыла бастауы әдебиетіміздегі елеулі өзгерістердің айғағы болды. Осылайша, әңгімелер мен повестерде тек сыртқы оқиғалар мен шындықтарды көрсету ғана емес, адамның ішкі әлемі, оның рухани әлемі мен психологиясына терең үңілудің маңызы артты. Бұл процесс көркемдік және идеялық тұрғыда жаңа деңгейге көтеріліп, әдебиеттің терең философиялық және психологиялық бағытқа бет бұруына себеп болды.

Әдеби шығармашылықтың жаңа кезеңі, әсіресе орыс және әлем әдебиеттерінен еркін үйренудің нәтижесінде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Жазушылар әлемдік әдебиеттің озық үлгілерінен шабыт алып, оларды шығармашылық тұрғыдан өзекті етіп, қазақ әдебиетіне енгізді. Сонымен қатар, бұл өзгерістер қазақ прозасының жаңа эстетикалық принциптерін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Осы кезеңде әдебиетшілер қоғамның әлеуметтік мәселелерін терең әрі психологиялық тұрғыдан зерттеп, кейіпкерлерінің ішкі әлемін ашуға ерекше назар аударды. Адамның психологиялық күресі, жан дүниесінің тереңдігі, жеке тұлғаның рухани ізденістері көркем шығармаларда жан-жақты зерттеліп, көрініс тапты.

70-жылдары жазылған шығармаларда интеллектуалдық, философиялық, психологиялық зерттеулер басымдық ала бастады. Ә.Сүлейменовтің «Бесінін», М.Мағауиннің «Қара қызы» мен «Тазының өлімі», Ә.Кекілбаевтың «Дала балладалары» мен «Шыңырау», сондай-ақ О.Бөкеев, О.Сәрсенбаев, Д.Исабеков сияқты қаламгерлердің шығармаларында осы жаңа бағыт айқын көрініс тапты. Бұл туындылар әртүрлі стильдік тәсілдер мен психологиялық ізденістердің нәтижесінде қалыптасты, ал оларды оқи отырып, әдебиетімізде жаңа бір кезеңнің басталғанын байқауға болады.

Шығармашылығында адамгершілік пен парасаттылық мәселелерін көтерген жазушылар өз туындыларында ең бастысы адамның ішкі дүниесін көрсетуге ұмтылды. Бұл кезеңнің шығармаларына тән ерекше нәзіктік, сазды сыршылдық пен әуезділік, кейіпкерлердің рухани ізденістері мен психологиялық хал-ахуалдары әдебиетіміздің шынайы көркемдік деңгейін көтерді. Жазушылар өз кейіпкерлерін тек сырттай суреттеу арқылы емес, олардың ішкі диалогтары, ым-ишараттары, психологиялық көріністері, қозғалыс, бет-әлпеті мен саналық жағдайлары арқылы суреттеді. Бұл тәсілдер олардың шығармаларына тереңдік пен күрделілік қосып, көркем шындықтың жаңа қырларын ашты.

Жазушылардың психологиялық тәсілдері, мысалы, кейіпкердің ішкі монологы, оның жан дүниесіндегі күрделі толғаныстар мен эмоциялар арқылы, оқырманды терең ойларға жетелейді. Психологиялық диалогтар мен ым-ишараттар арқылы бейнеленген кейіпкерлердің ішкі әлемін түсіну көркем шығармалардың басты мақсатына айналды. Бұл тәсілдер көркем әдебиеттің тек әлеуметтік, философиялық емес, сондай-ақ психологиялық деңгейдегі терең зерттеуін мүмкін етті. Әдебиетте осы кезеңде адамның рухани және психологиялық әлемін суреттеу әдісі тереңірек игеріліп, кейіпкерлердің тағдыры мен іс-әрекеттері, тіпті олардың дене қозғалыстары мен сыртқы белгілері арқылы да үлкен мәнге ие болды. Осылайша, қазақ әдебиетінде психологиялық және философиялық бағыттардың терең дамуы шығармашылық ізденістерді жаңа деңгейге көтерді. Осы орайда, көркем шығармадағы кейіпкер мінезінің нанымдылығы көбіне оның ішкі жан дүниесін психологиялық тұрғыдан суреттеу әдістеріне байланысты. Теоретик ғалым Б. Майтанов бұл туралы былай тұжырымдайды: «Қаһарманның рухани әлемін, ішкі сезімдерін бейнелеудің түрлі тәсілдері – психологизмнің негізін құрайды» немесе «Психологизм – көркемдік бейнелеудің негізгі қағидаларының бірі, жазушының ойлау ерекшелігі мен шығармашылық стилінің айрықша белгісі [2,334].

1960-70 жылдардағы қазақ прозасының дамуы үлкен өзгерістер мен жаңа бағыттардың ашылуымен ерекшеленді. Осы кезеңде әдебиетте бұрын-соңды болмаған жанрлық және стильдік ізденістер байқалды, олардың ішінде Асқар Сүлейменовтің шығармашылығы

айрықша орын алады. «Қара шал» әңгімесі – автордың көркемдік әлеміне жаңа тыныс әкелген туынды болып табылады [3]. Бұл шығарманың ерекшелігі, ең алдымен, оның көркемдік деңгейінің жоғары болуында, сондай-ақ автордың ішкі монологтарды тиімді пайдалану арқылы өз кейіпкерлерінің психологиясын терең әрі нәзік көрсетуінде жатыр. Әңгіме көп жағдайда баяндауға негізделген, және ол сол баяндаулардың шеңберінде кейіпкерлердің ішкі дүниесі мен рухани әлемін ашуға арналған.

Әңгіменің басты кейіпкері – Үкібай Омаров, яғни «қара шал» образы. Ә.Нұрпейісовтің бұл кейіпкерді «ұлтшылдығы басым колоритті образ» ретінде сипаттауы оның ішкі әлемінің күрделілігін және ұлттық идеологияның өзегін құрайтын тұлға ретіндегі рөлін көрсетеді [4,261]. «Қара шал» сырттай қарағанда, тек жай атбегі болып көрінгенімен, оның ой-өрісі, құндылықтары мен өмірге деген көзқарасы әлдеқайда кең әрі күрделі. Жылқыны етке өткізу, оның ішінде аттың қадірін түсінбеу, табиғатты «жоғалту» сияқты ұғымдар тек қара шалдың көзқарасы емес, ол белгілі бір мәдени-рухани қарсылықты білдіреді. Үкібай Омаровтың іс-әрекеттері, сөздері мен ойлары арқылы көрінетін бұл қарсы тұру оның ұлттық идеологиясына деген терең байланысын көрсетеді. Бұл жерде қара шалдың бейнесі – тек жеке тұлғаның образын ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің, рухани құндылықтардың айқын көрінісін береді.

Шығармада тағы бір маңызды аспект – жылқы культінің алатын орны. Жылқының бейнесі мен оның әдебиеттегі маңызы Асқар Сүлейменовтің шығармашылығында үлкен орын алады. Жылқы тек әдебиеттегі поэтикалық образ ғана емес, ол автордың өмірлік тәжірибесімен және дүниетанымымен тығыз байланысты, сондай-ақ ол жазушының рухани символы ретінде қызмет атқарады. Г.Бельгердің сөзіне сүйенсек, Асқар Сүлейменов үшін жылқы – тек жануар емес, ол өзінің терең мағыналық мәнімен, символикалық сипаты мен өмірлік құндылықтарымен ерекше орын алған [5,268]. Бұл пікір шығарманың ішкі құрылымында да көрініс табады: «Қара шал» әңгімесінде жылқы – автордың дүниетанымдық негізінің бөлінбес бөлігі, оның символикалық маңызы зор.

Әңгіменің композициялық құрылымы мен көркемдік шешімдеріне назар аударар болсақ, екі негізгі кейіпкердің арақатынасы – қара шал және қызыл жылқы – шығарманың негізін құрайды. Әңгіме ішіндегі құрылымдық, семантикалық жүктемені қызыл жылқының образы көтереді. Жылқының қанық қызыл түсі мен оның табиғатпен байланысы арқылы қазақ халқының тарихи-мәдени бейнесі, әсіресе дала мәдениетінің рөлі мен мәні ашылады. Жылқының «қызыл» болып суреттелуі – оның тек сыртқы көрінісін ғана емес, сонымен қатар терең символикалық мағынасын да білдіреді. Бұл жылқының бейнесі қазақ халқының рухани өміріндегі маңызды орынға ие болған жануардың бейнесі ретінде қызмет етеді.

Шығармадағы жылқы мен қара шалдың арасындағы өзара байланыс олардың психологиялық, философиялық және мәдени деңгейдегі қатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қара шал мен жылқы арасындағы байланыс тек көркемдік құрал ретінде ғана емес, сондай-ақ ұлттық руханияттың, болмыс пен философияның негізін құрайтын маңызды элемент ретінде көрінеді. Әңгімедегі екі кейіпкердің арасындағы қарым-қатынас – адамның ішкі әлемі мен табиғаттың өзара үйлесімін іздеудің көрінісі, бұл рухани ізденістер мен мәдени құндылықтар тақырыбына терең бойлауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Асқар Сүлейменовтің «Қара шал» әңгімесі тек өзінің көркемдік құрылымымен ғана емес, сонымен қатар ұлттық идеология мен философиялық тереңдігімен де ерекшеленеді. Жазушының бұл туындысы қазақ әдебиетінде маңызды орын алады және оның шығармашылық жолында үлкен із қалдырған, ұлттық рухты, дәстүр мен мәдениетті жаңғыртатын ерекше туынды болып табылады.

Асқар Сүлейменовтің «Қара шал» әңгімесіндегі екі басты кейіпкер – қара шал мен қызыл жылқының арасындағы байланыс шығарманың өзегі болып табылады. Әңгіме идеялық және көркемдік тұрғыдан терең мағынаға ие. Қара шал мен қызыл жылқы арасындағы қатынас арқылы ұлттық болмыс пен философиялық идеялардың терең қабаттары ашылады. Әңгіменің басты философиялық мәні, ең алдымен, қара шалдың образына байланысты. Қара шал – бұл қазақ халқының ұлттық болмысының түпнұсқасы, ұлттық рухтың, философиялық ойдың

қайнар көзі. Оның бейнесі қазақ ауылындағы, ұлттық мәдениеттегі ең маңызды құндылықтарды, дәстүрлерді сақтау мен қорғауды бейнелейді. Қара шалдың өмірі мен дүниетанымы – ұлттың тарихи мұрасы мен әлеуметтік болмысын көрсететін символдық мәнге ие. Ол – өзінің бар болмысында қазақтың ұлттық рухын сақтаушы, ұрпақтан ұрпаққа жалғастырушы. Ал қызыл жылқы – шығарманың екінші басты символы. Жылқының маңызы қазақ мәдениетінде үлкен болғаны белгілі, бірақ Сүлейменов бұл жануарды тек тұрмыстық құндылықтармен ғана емес, рухани мәнде де қарастырады. Қызыл жылқы – аруақтың бейнесі, дала мен табиғаттың символы. Жылқы мен дала арасындағы байланыс терең, өйткені жылқы тек жануар емес, ол қазақ халқының өмірінің, мәдениетінің ажырамас бөлігі, сол сияқты дала да – ұлттық болмыстың мекені, өмір кеңістігі. Жылқының бейнесі тек сыртқы сипаттамалармен ғана емес, оның рухани мәнімен де ерекшеленеді.

Қара шал мен қызыл жылқының арасындағы байланысты түсіну үшін олардың өзара әрекеттесетін жерлерін терең талдап көрейік. Қара шалдың өміріндегі қызыл жылқының орны ерекше. Оның ішкі монологында қызыл жылқының маңызы айқын көрінеді: ол тек физикалық күш емес, бүкіл өмірінің мәні мен мақсатын білдіретін, ұлттық идеяның өзі. Қара шалдың қызыл жылқыға деген сүйіспеншілігі мен байланысты ұстап қалуға деген ұмтылысы – бұл идеяның сақталуы мен болашағы үшін күрес. Қара шалдың тіліндегі "Қызыл кім, мен кім?" деген сөздері оның ұлттық болмысымен тығыз байланыстағы философиялық сұрақты көтереді. Осы сұрақ арқылы ол өзін және жылқыны бірдей маңызды құндылықтар ретінде қабылдайды. Қара шалдың өмірі мен қызыл жылқы арасындағы байланыс – ұлттық болмыстың сақталуы мен ұрпақтар үшін мұра болып қалу мәселесін көтеретін символдық күрес.

Жылқының бейнесі ғана емес, оның «қызыл» түсі де ерекше мәнге ие. Бұл түс тек физикалық сипаттама емес, ол қазақтың ұлттық рухын, дала мәдениетін, құндылықтарын бейнелейтін айрықша символ. Жылқының қызыл түсі дала мен аруақтың бірлігін, ұлттың жан дүниесінің символын білдіреді. Қызыл жылқы мен қара шал арасындағы қатынас – ұлттың өз тарихы мен дәстүрлерін сақтап қалу үшін күресі, ұлттық идеяның болашағы мен ұлттық бірліктің сақталуы мәселесі болып табылады. Қара шалдың өмірі мен күресі – оның немересіне, келер ұрпаққа ұлттық идеологияны жеткізу үшін жасалған жанкешті күрес. Қара шал үшін жылқының қадірі мен оған деген байланысты сақтап қалу – ұлттық болмысты сақтап қалудың кепілі. Қызыл жылқының «етке өткізілуі» – бұл ұлттың өзін жоғалтуы, оның рухани құндылықтарының жойылуы дегенді білдіреді. Қара шалдың өмірі мен күресі – оның ұрпағына, яғни немересі Абылайға осы ұлттық құндылықтарды жеткізу үшін жасалған әрекет болып табылады.

Бұл әңгімедегі кейіпкерлердің символдық маңызы ерекше. Қара шалдың сыртқы тұрпаты, оның «керзі етік пен қара шалбармен» сипатталуы – оны тек тұрмыстық деңгейде ғана емес, символдық тұрғыдан да қарастыруға мүмкіндік береді. Қара шал – ұлттық болмыстың символы. Ал қызыл жылқының бейнесі – тек физикалық қана емес, рухани символ болып табылады, себебі ол даланың, аруақтың және ұлттық болмыстың бірлігі ретінде көрінеді. Қызыл жылқы мен қара шал арасындағы күрес, олардың бір-біріне деген байланысы – бұл қазақ халқының болмысын, мәдениеті мен тарихын сақтап қалу үшін жасалған рухани күрес. Қара шалдың өмірі мен оның қызыл жылқыға деген сүйіспеншілігі – бұл ұлттық болмысты сақтаудың күресі мен ұлттық рухты қорғаудың жолындағы күрес.

Ол – суреткер жанына аса жақын қадірлі сезімге иелігінен ғана туатын нәрсе. Әңгімедегі жылқы образы – жазушы үшін сондай қадірлі бейне-образ. Жылқы бейнесіне жазушы қылау түсіргісі жоқ. Қызылдың әңгімедегі біз атап айтып отырған символдық ерекшелік түп – негізі осындай терең түпкі сүйіспеншіліктен туады. Енді осы жерден қара шалға біраз тоқталып көрелік. Әңгіме басында біз қара шалды совхоз басқармасынан “жаназаға ұйыған қария боп момын тыншыған қалпында” көреміз. Әшейінде адуын қарттың дәл бұлай моп – момақан боп отырған қалпына еріксіз таң қаласыз. Үлкен үрей алдындағы үнсіздік қалып, бұл – адам психикасының кейбір кездеріндегі заңды құбылыс. Совхоз бастығы Сафиннің кеңсеге не үшін шақырғаны беймәлім қалыпта ол тұңғыық ойға батады, іштей төлемедім - ау деген салықтарын

санады, “...санап отырғанда көкірегіне құптан қорқыныш шым – шымдап кіре берді”, енді бір сәт құптан қорқыныш жайлап алды. Жоқ, шаруақор Үкең бар салығын төлеп қойған. Қарызы жоқ. Енді басшы кеңсесінде неғып отыр?! Үміт пен күдік күшейе түсті. Ішкі түйсігі қара шалға алдағы болатын оқиғаны меңзегендей сезім қалыптастырады [3, 137-б.].

«- Иә. Үке, өзіңіз естіп жүрген шығарсыз. Қызыл айғырды совхозға өткізесіз... » [3]. Сафиннің “өзек өртер зәрі бар сияқтанған” сөздерін естіген қара шал жанына шок түскендей әсерде болды. Одан әрі Сафин мен Үкеңнің диалогында шалдың атқұмарлығы анық байқалады.

- Маған ат ұстауға неге болмайды?

- Сіз кімнен артықсыз?

- Мен емес, атым артық қой.”

“Мен емес, атым артық қой,- деген сөзі қара шалдың жылқы малының қадір-қасиетін өз жанынан да ерекше бағалайтынын танытады. Осы кезеңдегі науқаншылықтың кесірінен қазақ асыл тұқымды жылқылардың бараны мен қылаңдарының қаншамасы қан қасаптың құрбаны болды десеңші! «Қара шал осы бетте өзіне өзі таңданып келеді. Кәрі тәні кепкен құрықтай жеңілейіп алған ба – таяқ тастам жер басса күйіп шыға келетін кінәмшіл өкшесі де қазір сұп – суық, ісініп аузына тығылатын өкпесі де елпідек емес. Бұ несі, - деді қара шал, өңешінің бейне үлкен қасық сынап жұтқандай мұздап жүре бергенін сезіп. Көзі бірақ ысып – ақ келеді, Үкең мұны да түсінген жоқ...», «Үкең, бірақ, ләм- мим дыбыс естіген жоқ».

«- Жалған – ай! – деді төбе құйқасы шымырлап кеткен қара шал... есіне Жақсылық, аңырап қалған сары айғыр түсті. Содан соң Үкең домалап жөнелген ақ көлеңкеге қарады да тұрды. Әрі тесіліп, бері тесіліп көзі талғанда көңіліне үрей кірді – құптан мәшіні емес, қызыл айғырды жұтып жатқандай екен» [3]. Осы ішкі монологтарда қара шалдың күрсінісімен бірге негізгі рәміз образы жылқы екендігін тағы да аңғарамыз. Сонымен қоса қара шал құнанды ер салып мінер, жылқы қасиетін білер қазақ ұрпағының ұсақтығына қайғырады. Себебі қара шал қайғысы – қазақы қасірет, орны толмас ұлт қасіреті. Орны толмас қасіреттің алды – опыну, сорақысы – опық жеу. Бұл әңгімеде негізгі екі кейіпкер – қара шал мен қызыл айғыр екендігі белгілі. Осы екі кейіпкер арақатынасынан шығарманың ішкі қуаты мен қайнары, түпкі мән – мағынасы аңғарылады. “Қаламгерлік іс – қоғамдық іс; көркем әдебиеттің қоғамдық мәнін, әлеуметтік мазмұнын еш нәрсемен салыстыруға да, ауыстыруға да болмайды” деген белгілі ғалым З.Қабдолов пікірі жазушы Асқар Сүлейменовтың әлеуметтік мәні бар нәрсені әдебиеттің шағын жанры арқылы жеткізгеніне дәлел.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Прәлиева. Г. Көркем прозадағы психологизмдердің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003.
2. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. -Алматы:Санат, 1996.
3. Уақыт және қаламгер. әдеби сын – мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1999
4. Сүлейменов. А. Қара шал. // Адамдық, - Алматы: Жазушы, 1988.
5. Бельгер. Г. Талант и трудолюбие. Простор. 1976.

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РАССКАЗЕ АСКАРА СУЛЕЙМЕНОВА «ҚАРА ШАЛ»

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос национальной идентичности в рассказе Аскара Сулейменова «Қара шал». В произведении глубоко отображены традиции, мировоззрение и духовные ценности казахского народа. Через образ старика (Қара шал) в рассказе раскрываются философские, социальные и культурные аспекты национальной идентичности. Главный герой, Үкібай Омаров (Қара шал), описывает свой жизненный смысл и цель, а также борьбу за сохранение национальных ценностей. Образ лошади также становится символом

национальной идентичности. В статье анализируется связь казахского народа с природой, традициями, его свобода и независимость, а также глубокие корни истории и культуры. Особое внимание уделяется творческому мастерству Сулейменова и его важной роли в поднятии национальной тематики.

Ключевые слова: Национальное бытие, психологизм, казахская культура, символический образ

MANIFESTATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE STORY 'QARA SHAL' BY ASKAR SULEIMENOV

Abstract

This article explores the issue of national identity in Askar Suleimenov's short story "Қара шал". The narrative deeply reflects the traditions, worldview, and spiritual values of the Kazakh people. Through the character of the old man (Қара шал), the philosophical, social, and cultural aspects of national identity are revealed. The main character, Үкібай Омаров (Қара шал), describes his life's purpose and mission, as well as his struggle to preserve national values. The image of the horse also serves as a symbol of national identity. The article analyzes the connection of the Kazakh people with nature, traditions, their freedom and independence, as well as the deep roots of their history and culture. Special attention is paid to Suleimenov's artistic mastery and his significant role in addressing national themes.

Keywords: National identity, psychologism, kazakh culture, symbolic image.

МРНТИ 17.07.41

М.Ж. Сексенбаева¹, М.К. Амангазиева²

¹7M01711 -Қазақ тілі және әдебиеті білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²ғылыми жетекшісі, ф.ғ. к., қауымдастырылған профессор

¹madina.seksenbayeva@bk.ru

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ ЖӨКЕЙ ШАҢҒЫТБАЕВТЫҢ ДАСТАНДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада халық ақыны Жөкей Шаңғытбаев шығармашылығы қарастырылған. Тарихи сюжетке құрылған, эпикалық дәстүрге негізделген дастандар талданған. Тарихи жыр мен фольклорлық шығармалар өзара салыстырыла қарастырылды. Жөкей Шаңғытбаевтың тарихи және фольклорлық тақырыптарды біріктіре отырып, елінің өткенін өлеңмен өрнектеген шығармашылығы жан-жақты талданады. Ақынның дастандарындағы кейіпкерлердің бейнелері мен олардың күресі, батырлық дәстүрдің сақталуы, әлеуметтік мәселелердің көрініс табуы ерекше назарға алынған. Сонымен қатар, Жөкей Шаңғытбаевтың шығармашылық мұрасы қазақ эпосының дамуындағы орнын айқындап, оның халық әдебиеті мен мәдениетіндегі маңызы қарастырылады. Жөкей Шаңғытбаевтың шығармалары қазақтың ауыз әдебиетінің көне дәстүрлерін жаңғыртып, ұлттық дүниетаным мен рухани құндылықтарды паш етеді. Ақынның дастандары арқылы батырлық пен ерлік, әділеттілік пен халықтың бірлігі туралы идеялар көрініс тапқан. Мақалада ақынның тілдік құралдары, стильдік ерекшеліктері мен өлең құрылысы да қарастырылып, оның эпикалық шығармашылығының терең философиялық және моральдық мазмұны ашылады. Жөкей Шаңғытбаевтың шығармашылығы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне деген құрметті, сондай-ақ, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын әдеби мұраның мәнін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тарихи жыр, дастан, романтикалық образ, отаншылдық идея, фольклор.

Сөз өнерін құрметтеген халқымыз ақын-жыраулардың шығармашылығын ұрпақтан ұрпаққа таратып, эпикалық дәстүрдің сақталуына әсер етті. XX ғасырда Ақтөбе өңірінде өмір сүрген Жөкей Шаңғытбайұлы өзіне дейінгі ақын-жыраулардың эпикалық дәстүрін сақтап, шығармашылығы мазмұн тереңдігі мен халықтық идеямен ерекшеленді. Ақтөбе өңірінде Н.Байғанин, С.Боранбайұлы, Мөңке би, Ә.Кердері, Қ.Өтешов, Ж.Шаңғытбайұлы сынды ақындар өмір сүрген. Ақындар қалыптастырған эпикалық дәстүр халық ауыз әдебиетінің озық үлгілері саналады.

Жөкей Шаңғытбайұлының шығармашылығында әйел тағдырына байланысты «Дәме сұлу», «Айша қыз», «Опасыз жар»; батырлық, ерлік тақырыбына қатысты «Орқабай алып», «Жанқожа батыр мен Бабажан сарт» дастандары бар.

Жөкей ақын Кенесары ханның замандасы болған Жанқожа батырдың болмысын, ерлігін «Жанқожа батыр мен Бабажан сарт» дастанында суреттеген. Жырда Жанқожа батырдың болмысы былай суреттелген:

Заманында Жанқожа ер
Қадірлі болған халқына.
Таңырқатып талайды,
Жер жарылған даңқына.
Дұшманын қойдай үркітіп,
Тау сілкінген зарпына.
Жақынды, жатты айырмай,
Бірдей болған жалпыға [1, 128], - дейді.

Дастанда Қоқан жерінен Бабажан деген ердің бар екені, айналасындағы халқына зорлық қылып жүргені суреттеледі. Батырлар жырына тән суреттеулер дастанда кеңінен берілген.

Халқынан шыққан қасқырдай,
Көрінгенге килікті.
Әрі палуан, әрі бек,
Қадірлеп топ, силап көп.
Баспашыларды басқарып,
Бабажан алды билікті [1, 130], - деп Бабажанның болмысы суреттеледі.

Зерттеуші, ғалым С.Ақатай қазақ халқының көзқарасы, этномәдени көзқарастары, рухани ұстанымдары фольклорлық шығармаларда айқын көрінетінін айтады [2, 67]. Фольклорлық шығармалардың арасында батырлар жыры ел мен жерді қорғаған батырлардың ерлігін дәріптеуге құрылған.

Зерттеуші, ғалым Р.Бердібай ғылыми айналымға «қаһармандық эпос» атауын ұсына отырып, халықтың сан ғасыр бойы басынан кешкен оқиғаларын, сол оқиғаларға байланысты қалыптасқан көзқарасы, бағасы, алдан күткен үміті, аңсары көрінетінін айтады [3, 95]. Отаншылдық идеясы халық ауыз әдебиетінде батыр жырының ерекшелігін көрсетеді. Әр халықтың даму кезеңінде рудың, тайпаның, мемлекеттің еркіндігі, бостандығы өзекті болған. Осы негізде халықтың бүтіндігін, дербестігін сақтауда батырлардың негізгі қызметі көрінеді. Аталған себеп бойынша батырлар жырында «батырлардың ерлігі» дәріптеліп, олардың ел мен жер қорғаудағы маңызы бейнеленді. Осылайша қаһармандық жырдың негізінде халықтың өткен тарихы, оған беретін бағасы анық көрінеді. Бұл арқылы халық қиялының батырлар болмысын суреттеудегі шексіздігі байқалады. Қандай да болсын қиындыққа қарамастан батырлар батылдық танытып, мұратына жетуге талпынады. Эпостық шығармалардың негізі өмірде болған тарихи оқиғалар хронологиялық тұрғыдан берілмейді. Керісінше ел жадында қалған батырларды дәріптеуді мақсат тұтады. Сонымен қатар қаһармандық эпостағы батырлар өмірде болған тұлғадан гөрі, халық қиялында батырдың болмысы суреттеледі.

Ақын Жөкей Шаңғытбайұлы фольклордағы қалыптасқан эпикалық дәстүрді жалғастыра отырып, Жанқожа батырдың романтикалық образын жасайды. Дастанда қонақжайлылық дәстүрі көрініс тапқан:

«Миманбыз», - деді Бабажан.
«Мейман болсаң, түсіңіз» - деп,

Құрметтеп алдын ораған.
Мейман болып жатты бұлар,
Бұйырғанын татты бұлар,
Бағлан сойып алдарына,

Табақтап ет тартты бұлар [1, 141], - деп берілген. Шығармада Бабажанның жаулық ниеті дін атын жамылып, халықтан зекет жинап, өз дегендеріне пайдаланудан көрінеді.

Малын қоймай алады,
Мүлкін қоймай талады.
Ыңырсытып бар малды,

Айдап жөнге салады [1, 150], - деп Бабажанның әрекеті «Аңқау елге арамза молда» дегендеді білдіреді. Халыққа «Құшақ зекет» салып, оңай олжаны көздеген қоқандықтар әрекетін жайлы хабарды естіген Жанқожа батыр әрекетсіз отыра алмайды. Тарихи жырдың негізгі мақсаты Жанқожа батырдың тарихи тұлғасын бейнелеп қана қоймай, отаншылдық рухты арттырудың белгісі саналады.

Азамат деп ат берген
Халықтың хақын өтелік.
Айғайынның ары үшін,

Әруағын ердің көтеріп [1, 168], - деп халық алдындағы батырдың негізгі міндеті «елін қорғау, ешкімге тәуелді етпеу» екенін түсінеміз. Батыр болмысының тарихи жырларда дәріптеле суреттелуі мифтік дүниетаныммен байланысты. Бұл жөнінде С.Қасқабасовтың құнды пікірлері бар. Мәселен С.Қасқабасовтың айтуынша, алғашқы рулық қауымға тән құпиялар болған. «Сөз болып отырған ертегілердің бас қаһарманы, эстетикалық мұраты – халық идеалы. Ертегі тек халық мұратын мадақтамайды. Қазақ ертегілерінің бас қаһармандары – аңшы-мерген, жауынгер – батыр, кенже бала, тазша және басқа да әлеуметтік теңсіздіктегі бұқара өкілі. Бұлардың бәрі халық арманынан әр кезде туған идеал кейіпкерлер, яғни идеал – тарихи құбылыс. Ертеде, ол табиғаттың дүлей күштерімен алысып, күнделікті өмір үшін аң-хайуанаттармен күрескен кезде, халықтың арманы, идеалы – соларды жеңетін балуан, күшті батыр, мерген болды» [4, 201]. Осы пікіріне сүйенетін болсақ, фольклорлық шығармадан бастау алған «батыр» болмысы кейінгі тарихи жырларда да маңызын жоғалтқан жоқ. Аңшы, мерген, билеуші болған батыр бейнесі кейіннен шынайы өмірде болған батырдың ерлігін сипаттап, «тарихи жырларға», «дастандарға» үлгі ретінде саналды. Сонымен бірге зерттеушілер Г.Т.Жиембаева, А.Р.Маемерова түркі халықтарының батыр жырларында батырлардың мынадай типтері барын көрсетеді: «батыр хан типі», «аңшы, мерген типі», «батыр би типі», «кедей, малшы батыр типі» [5, 197]. Фольклорда сақталған батыр образының дәстүрі үзілмеген.

Зерттеушілер Г.Т.Тілеубердина, О.А.Қазжанова қазақ әдебиетінде мазмұны жағынан нақты тарихи деректілігімен қалыптасқан әдеби жанр «реалды-тарихи эпостар» деген атауды қолданады [6, 163]. Берілген атау арқылы тарихи тұлғаның бейнесі тарихи контекстпен тікелей байланысты. Фольклордан бастау алған батырды дәріптеу дәстүрі кейіннен «реалды-тарихи эпос» түрінде Ж.Шаңғытбаев шығармашылығында көрініс тапты.

Дастанда Жанқожа батырдың болмысынан бөлек Ақмырза батырдың бейнесі былайша суреттелген:

Жанқожаның ағасы,
Ақмырза атты ер еді.
Дұшманы андай үріккен,

Азулы көкжал бөрі еді [1, 151], - дейді. Алпыстан асқан шағында Бабажанның халқына жасаған әрекетіне төзе алмай, соры қайнаған елі үшін уайымға салынады. Ақмырзаның батырлығы жайлы естіген Бабажан одан құтылмақ болады. Өз адамдарын жіберіп, алдына әкелдірмекші еді. Батыр тұлға Ақмырза бұған көнбей, қарсыласады. Жырда:

Жалғың ағаң Ақмырза
Жау қолында барады,
Жанқожа көрмей жүрмісің?!

Алдына салып жендеттер,
Бабажанның алдына

Алып барды айдасып [1, 157], - деп суреттеледі. Қарсыласқан батырды алдына әкеліп, жазасын береді. Бұны естіген халық тіптен қорқып, Бабажанға қарсы шығуына батылы бармайды.

Дастанда Ақтан, Тілеулі, Жанқожа болмыстары халық алғысын алған ер деп суреттеледі. Күштілермен күресіп,

Нашарға көзін салған ер.

Тарыққанда қол беріп,

Халыққа бақыт болған ер [1, 178], - дейді. Үш батырдың халқы үшін жасаған ерлігі ел есінде мәңгі сақталады. Жырда Жанқожа батырдың болмысы: әділ, батыр, батыл, ағын судай аққан ер, халқын малдай баққан ер, халық бағына туған ер деп берілген. Сонымен қатар:

Тау суындай тасқан ер,

Талайдың көзін ашқан ер.

Қарсы келген дұшманды

Албастыдай басқан ер [1, 178], - делінеді.

«Ырғыздың жорға Жөкейі» Жанқожа батырдың болмысын, Бабажанмен қақтығысын жоғары деңгейде суреттеп, дастандағы эпикалық дәстүрдің жалғастығын сақтай білгенін көреміз. Осылайша халық ақыны атанған Жөкей Шаңғытбайұлы дастандары эпикалық дәстүрдің негізінде ерлік, батырлық сюжетке құрылғанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - Астана: Фолиант, 2010. Т.62: Тарихи жырлар. – 376 бет
2. Ақатай С. «Великий Коркыт и его учение. Коркыт и общетюркское Возрождение». «Қоркыт Ата» энциклопедиялық жинақ. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1999, – 688 с.
3. Бердібай Р. Он томдық шығармалар жинағы. 1-том: Эпос – ел қазынасы / Рахманқұл Бердібай. Құрастырған Д. Ысқақұлы. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2017. – 320 бет
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 бет
5. Жиембаева Г. Т., Маемерова А. Р. //Л. Гумилев ат. ЕҰУ хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2022. – Т. 139. – №. 2. – Б. 193-201.
6. Тлеубердина Г. Т., Казжанова О. А. Отарлау саясатына қарсылықты білдіретін реалды-тарихи эпостардағы батырлар бейнесі // Керуен – 2023. – Т. 80. – №. 3. – Б. 160-168.

САГИ НАРОДНОГО ПОЭТА ЖОКЕЯ ШАНГЫТБАЕВА

Аннотация

В статье рассматривается творчество народного поэта Жокее Шангитбаева. Анализируются дастан, построенные на историческом сюжете и основанные на эпической традиции. Были сопоставлены исторические стихи и фольклорные произведения. Всесторонне проанализировано творчество жокее Шангитбаева, сочетающее в себе исторические и фольклорные темы, выразившее в стихотворении прошлое своей страны. Особое внимание уделяется изображениям героев саги поэта и их борьбе, сохранению героических традиций, отражению социальных проблем. Вместе с тем, творческое наследие жокее Шангитбаева определяет его место в развитии казахского эпоса и рассматривается его значение в народной литературе и культуре. Произведения жокее Шангитбаева возрождают древние традиции казахской устной литературы, отражают национальное мировоззрение и духовные ценности. В сагах поэта отражены идеи о героизме и справедливости и единстве народа. В статье рассматриваются также языковые средства поэта, стилистические особенности и стихотворное построение, раскрывается глубокое философско-нравственное содержание его эпического творчества. Творчество жокее Шангитбаева дает представление об истории и культуре казахского народа, а также о значении литературного наследия, передаваемого из поколения в поколение.

Ключевые слова. Историческая поэма, дастан, романтический образ, патриотическая идея, фольклор.

SAGAS OF THE NATIONAL POET JOCKEY SHANGYTBAEV

Abstract

The article examines the work of the national poet Zhokey Shangitbaev. Dastans built on a historical plot and based on the epic tradition are analyzed. Historical poems and folklore works were compared. The work of jockey Shangytbaev is comprehensively analyzed, combining historical and folklore themes, expressing the past of his country in a poem. Special attention is paid to the images of the heroes of the poet's saga and their struggles, the preservation of heroic traditions, and the reflection of social problems. At the same time, the creative legacy of jockey Shangytbaev determines his place in the development of the Kazakh epic and his importance in folk literature and culture is considered. The works of jockey Shangytbaev revive the ancient traditions of Kazakh oral literature, reflect the national worldview and spiritual values. The poet's sagas reflect ideas about heroism and justice and the unity of the people. The article also examines the poet's linguistic means, stylistic features and poetic structure, reveals the deep philosophical and moral content of his epic work. The work of jockey Shangytbaev gives an idea of the history and culture of the Kazakh people, as well as the importance of literary heritage.

Keywords. Historical poem, dastan, romantic image, patriotic idea, folklore.

МРНТИ 16.01.45

С.С.Тажимуратов¹, А. Шатанова²

¹М01731 -Шет тілі: екі шет тілі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²Қ. Жұбанов атындағы АӨУ, Академиялық мақсаттағы ағылшын тілі оқытушысы

nagima.aset@inbox.ru

ВИДЕО ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Шетел тілін үйрету барысында қолданатын негізгі дағдыларға: грамматика, фонетика, тыңдау, мәтін, сөйлеу дағдылары жатады. Лексикалық дағдыны қалыптастыру үшін арнайы заманауи технологияларды қолданамыз. Ағылшын тілін меңгеруде соның ішінде есту бойынша, тыңдау бойынша, оқу арқылы, оқу фильмдерін көру ұнтаспа тыңдау, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер керек. Шетел тілін үйретуде ең қиын аспектісі ауызша сөйлеуге үйрету. Ол үшін мәтінмен көп жұмыстануы қажет, мәтінді оқып, сөздікпен жұмыстанып, аударма жасап, түсінгенін айту керек. Түрлі технологияларды қолдану да маңызды. Өлеңдерді тыңдатып, аударып, ырғағымен айтып фонетиканы дамытуға болады. Оған интерактивті тақта, видео, аудиолар жатады. Материалдарды тиімді қолдану сабақтың нәтижелі өтуіне септігін тигізеді.

Түйін сөздер: білім беру жүйесі, шетел тілін оқытуда қолданатын әдіс тәсілдер, аспектілер түрі, грамматика, фонетика, мәтін, аудио, видео, роликтер, басты құндылықтар, дыбыстар түрі.

Шетел тілін оқытудың маңызы және оның ерекшелігі оқытушы қолданатын тәсілдерге де байланысты. Сабақ барысында заманауи технологияларды қолданып, көрнекіліктермен сабақты қызықты өткізу, оқушылардың тілді үйренуге деген ынтасын ашады. Алдымен бастауыш сыныптарда оқуға үйрету, жазуға машықтандыру, сөйлеу мәнерін қалыптастыру керек. Тілдік жаттығулар жасау арқылы оқушылардың лексикалық, грамматикалық,

фонетикалық дағдыларын дамытуға болады. Шетел тілі халықаралық қатынас тілі. Шетел тілін меңгерудің маңызы зор. Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, соларды тиімді қолданып, сабақ қызықты өткізілде, нәтижелі болмақ. Әсіресе, компьютермен, телевизор, магнитофон, мультимедиялық тақта, лингофондармен жұмыс жасау тиімді. Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен білім, практика жетістіктері негізінде кәсіби білімін шыңдауға заманауи технологиялардың маңызы зор. Абай атамыз айтқандай: Шәкірттерің жақсы оқу үшін, оның оқуға деген ынтасы және қызығушылығы зор болу керек. Шыдамдылығымен табандылығы зор болу керек.

Шетел тілін оқыту әдістемесін төмендегідей аспектілерге жіктейміз. Грамматиканы сөйлемді дұрыс, жүйелі құрастыру үшін, фонетиканы қатесіз сөз ырғағымен сөйлеу үшін, мәтінді лексиканы арттыру мақсатында және де сөйлеу дағдысын дамыту үшін қолданамыз. Шетел тілін оқытуда лексиканың мақсаты - қарым-қатынасқа түсу кезінде қолданатын қатынас құралының бірліктерін меңгереді.

1 сурет. Шетел тілін оқытуда қолданатын аспектілер

Оқу процесінде білім алушылар меңгеруі тиіс негізгі аспект ол-лексика. Сөздік қорын толтырмай шетел тілін меңгеру қиын. Шетел тілін үйреткенде аударманы қолдану тиімді. Берілген мәтінді ана тілге аударып, мағынасын есте сақтау қажет.

Лексикамен жұмыс түрлері: берілген сөздермен таныстырып, қайталатып, дауыс ырғағымен тындатып, жаттату қажет. Практикалық түрде мағынасын ашып, синонимдерін, антонимдерін тауып, анықтамасымен жаттатқызу. Қарым-қатынас аясында қолдану, яғни, сөздерден сөйлем құрастырып сөйлету. [1;206]

Электронды сөздіктердің жәй сөздіктерден айырмашылығы транскрипциядан ғана тұрмай, аудиозаписьтері де бар, ол дұрыс сөйлеуге үйретеді. Кемшіліктері де жоқ емес, тек интернет арқылы жұмыс жасайды. Ең жиі қолданатын сөздік құрылғылары: Abby lingvo, Multilex, Multitran, Cambrige сөздіктері тез әрі ұтымды.

Синквейн әдісіне тоқтала кетсек, француз тілінен аударғанда бір ережемен жазылатын өлең жолы. Өлең жолдары сөз таптарынан тұрады: зат есім, сын есім, етістіктен тұрады.

Флеш карта-лексиканы дамыту үшін қолданылады: сандар, сөздер, терминдер, формулалар, суреттер қолданылады.

Тыңдау термині дыбыстардың акустикалық қабылдануын білдіреді: дыбыстар ағымын тани білу, тыңдалып отырған тілдік единицалардың мағынасын қабылдау болып табылады. Тіл жаттығуларын орындау нәтижесінде: тыңдап отырған хабардағы таныс емес құбылыстарды анықтау, ажырату, түсіну. Дыбыстық бейнелерді мағынамен ұштастыру. Таныс емес сөздердің мағынасын анықтау. Грамматикалық контексттердегі сөздердің құрылымын анықтау. Сөз таптарын қолдану. Синоним, антонимдерді қолдану. [2;446]

Ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру ұнтаспа тыңдау, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен арнайы бейнежазбалықтар мен аудиомәтіндер керек. Шетел тілін үйретуде ең қиын аспектісі ауызша сөйлеуге үйрету. Ол үшін мәтінмен көп жұмыстануы қажет, мәтінді оқып, сөздікпен жұмыстанып, аударма жасап, түсінгенін айту керек. Түрлі технологияларды қолдану да маңызды. Өлеңдерді тыңдатып, аударып, ырғағымен айтып фонетиканы дамытуға болады. Белгілі бір тақырыпта диалог, монолог құрастырып ауызша сөйлеу дағдысын дамытуға болады. Монолог дегеніміз адамның өз ойын айқын жеткізу, ауызша түрде немесе жазып, жазбаша түрде де жеткізуге болады. Репродуктивті сөйлеу коммуникативтілікке жатпайды. Монолог түрлері: монолог-пайымдау, монолог-хабарлама, монолог-сипаттама, монолог-әңгімелеу, монолог-сендіру. Диалог екі адамның ортасындағы болған сөйлесу. Ол әртүрлі тақырыпта болуы мүмкін. Диалогпен жұмыс жасау арқылы оқушының сөздік қорын, фонетикасын тексеруге болады. Фонетикамен жұмыс жасау барысында алдымен алфавитке тоқталамыз, ағылшын тілінде аз ғана 26 әріп болғанымен, сөздікке өте бай. 6 (Aa, Ee, Ii, Oo, Uu, Yy) дауысты дыбыстар бар, дауысты дыбыстар әр жерде әртүрлі дыбысталады. Оны анықтау үшін алдымен дауысты дыбыстардың IV типке жіктеліп оқылуын үйренеміз. I тип ашық буын, дауысты дыбыстар алфавитте қалай берілсе солай дыбысталады. Мысалы, name сөзінде a әріпі алфавиттегідей дыбысталады. II типте жабық буын. Дауысты дыбыс екі дауыссыз дыбыс ортасында тұрады, мысалы, sat сөзінде a әріпі қысқа ғана дыбысталады. III типте дауысты дыбыс r әріпімен қатар жүреді, мысалы, car сөзінде, ұзақ дыбысталады. IV типте дауысты дыбыс + r + дауысты дыбыс үшеуі қосылып бір дыбыс береді. Мысалы, more сөзінде соңғы үш әріп қосылып бір ұзақ дыбыс береді. [3;106]

Екі дауысты дыбыс қатар келген жағдайда, мысалы, tea сөзінде e мен a қосылып ұзақ [i:] дыбысын береді. Ережеге бағынбайтын сөздер де бар, мысалы, head сөзіндегі дауысты дыбыстар қысқа дыбысталып [e] дыбысын береді.

Қосарланған дауыссыз дыбыстар бір дыбыс береді. Мысалы, lesson сөзінде қосарланған ss дыбыс бір ғана дыбыс береді.

Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыс алдында тұрғанда әртүрлі дыбысталады. Сс әріпі e, i, u алдында [s] болып оқылады. Қалған жағдайда [k] дыбысын береді. Мысалы:

Cc - [s] – nice, cycle, circus.

Cc - [k] – cat, come.

Gg әріпі e, i, u алдында [dʒ] деген дыбыс береді, қалған жағдайда [g] болып дыбысталады. Мысалы:

Gg-[dʒ] - page.

Gg-[g] – go, game.

Қорытындылай келе, жалпы шетел тілін оқытуда технологияны қолданудың маңызы зор. Себебі еш көрнекіліксіз сабақ бір сарынды қызықсыз өтеді. Сабақта видео, аудио, музыка, роликтер қолданып, әсерлі, нәтижелі өткізуге болады. Өз сабағымнан бір үзінді айта кетсем, тақырып кофе жайлы болды, алдын ала кофе туралы ақпарат жинап, кофенің барлық түрін зерттеп, кофе туралы сюжет қосып, оқушыларға көрсеттім, кейін, кофенің түрлерін, құрамын айтып, пайдалы, зиян жақтарын түсіндірдім. Арнайы слайд дайындап, сабақ соңында викторина жасап сұрақтар қойып, feedback жасаттым. Сабақ нәтижелі өтіп, оқушылардың қызығушылығы артты десем де болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — Қызылорда: Санат, 2012. — 20–24-б.
2. Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 44, 45-б.
3. Брекеева А.С. Жаңа білім беру әдісі // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 10–13-б.
4. Бақытов А., Жұманова Р. Шетел тілін үйренуде тілдескіш оқу құралдарының тиімділігі

- // Мектептегі шет тілі. — 2011. — № 4. — 23–25-б.
5. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана: ҚР БЖҒМ, 2008. — 5-б.
 6. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі–Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4. — 7, 8-б.
 7. Альмухамбетова Г.К. Влияние стратегий технологии критического мышления на раскрытие творческих способностей учащихся // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2011. — № 5. — С. 3–6.
 8. Кенжеева Г.Қ. Оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі заманауи технологияларын оқыту үрдісіне енгізу негізінде педагогикалық ұжымының кәсіби құзыреттіліктерін арттыру // Мектептегі шет тілі = Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4.
 9. Сматуллаева Б. Ағылшын тілінде ән үйренудің маңыздылығы // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 25, 26-б.
 10. Аяпова Т., Абиьдаева З. Английский язык: учебник для 6 класса общеобразовательной школы. — Алматы: Атамұра, 2002. — 160 с.

ВИДЕО КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация

К основным навыкам, которые мы используем при обучении иностранному языку, относятся: грамматика, фонетика, аудирование, текст, речевые навыки. Для формирования лексических навыков мы используем специальные современные технологии. В овладении английским языком, в том числе по слуху, по аудированию, через чтение, просмотр учебных фильмов, прослушивание видеофильмов. Умение слушать необходимо с помощью звукозаписи, специальных видеотекстов и аудиотекстов. Самым сложным аспектом в обучении иностранному языку является обучение устной речи. Для этого нужно много работать с текстом, читать текст, работать со словарем, переводить и говорить, что понял. Также важно использовать различные технологии. Вы можете развивать фонетику, слушая, переводя и рассказывая стихи в ритме. Сюда входят интерактивные доски, видео, аудио. Эффективное использование материалов способствует продуктивному прохождению занятий. **Ключевые слова:** образовательная программа, методы для использования во время занятия, виды аспектов, грамматика, фонетика, топики, аудио, видео, ролики, виды звуков.

VIDEO AS A MEANS OF DEVELOPING LEXICAL SKILLS IN AN ENGLISH LESSON FOR SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

The main skills used in teaching a foreign language include: grammar, phonetics, listening, text, speech skills. We use special modern technologies to form lexical skills. There are a lot of people who learn English, including by hearing, by listening, by reading, by watching educational films, by listening to rhymes, and by watching videos. The ability to listen needs special video exercises and audio texts with the help of rhyming. The most difficult aspect in teaching a foreign language is teaching oral speech. To do this, you need to work a lot with the text, read the text, work with the dictionary, translate and say what you understand. The use of various technologies is also important. You can develop phonetics by listening to, translating and reciting poems in rhythm. This includes interactive whiteboards, video, audios. Effective use of materials contributes to the effective conduct of the lesson.

Key words: educational program, methods to use during the lesson, types of aspects, grammar, phonetics, topics, audio, videos, types of sounds.

Г.М. Төреханова

Баишев Университеті, Ақтөбе, Қазақстан

g_torekhanova@bu.edu.kz**ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВТІҢ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ****Аңдатпа**

Ақын, аудармашы, қоғам қайраткері Қадыр Ғинаятұлы Мырзалиев – қазақ поэзиясына, соның ішінде қазақ балалар әдебиетінің дамуына зор үлесін қосқан қаламгер. Бұл мақалада биылғы жылы мерейтойы тойланып жатқан қазақ әдебиетінде өз орны бар қаламгер, ақын, аудармашы Қадыр Мырзалиевтің балалар әдебиетіндегі орны, оның балаларға арналған шығармаларының көркемдік мәні мен тәрбиелік сипаты туралы баяндалады, ақынның балаларға арналған шығармаларына әдеби талдау жасалады. Сонымен қатар ақын шығармаларындағы астарлы ой, қазақы, бала ұғымына лайықты қалжың түрлері қарастырылып, олардың көркем шығармаға берер әсері, өзіндік орны көрсетіледі. Осылайша автор ақын өлеңдерін жан-жақты талдай отырып, ақын Қадыр Мырзалиевтің шығармашыл тұлғасын өзіндік пікір, өзіндік талдау арқылы толықтырып, шығармашыл тұлғаның тынымсыз ізденісіне, үлкен еңбегіне тоқталады.

Кілт сөздер: балалар әдебиеті, фольклор, әдеби анализ, бала психологиясы.

«Қазақ балалар әдебиеті» — қазақ әдебиетінің мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балаларға арналған саласы. Оның қайнар көзі қазақ фольклорынан бастау алады» [1]. Шыр етіп дүниеге келген сәбиді өлеңмен, өлең арқылы әлеммен таныстыруда бесік жырының алатын орны зор. Әлдилеген сәбиін әдемі әуез, әсерлі жырмен тербеткен қазақ анасы кішкентай адамды қасиетті әлемнің қақпасына алғаш осылай енгізген. Кейін тақпақ, санамақ, жұмбақ, өтірік өлең, жаңылтпаш, аңыз-әңгіме, дастан-жыр, ертегілер арқылы бала санасын танымдық әрі тәрбиелік жағынан дамытуды көздеген. Бұлардың барлығында дерлік балалардың білім өрісін кеңейту, ойлау қабілетін дамытумен бірге оларды адамгершілікке, ізгілікке, еңбекке, бауырмалдылыққа, отансүйгіштікке, ерлікке баулу жағы да басты назарда ұсталды.

Фольклордан басталған қазақ балалар әдебиетін дамытуда Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, С.Көбеев секілді әдебиет өкілдері еңбек етіп, кейін Қ.Әбдіқадыров, А.Тоқмағанбетов, С.Бегалин, Ө.Тұрманжанов, М.Әлімбаев, Ж.Смақов, Ә.Табылдиев, Ә.Дүйсенбиев, Е.Елубаев, Қ.Мырзалиев, Қ.Баянбаев, О.Әубәкіров, Б.Соқпақбаев, С.Сарғасқаев сынды қаламгерлер жемісті еңбек етті.

Қазақ балалар әдебиетінде өнімді еңбек еткен қаламгерлердің бірі – **Қадыр Мырзалиев**. Биыл 90 жылдығы тойланып жатқан Қадыр ақын әдебиетте өзінің жан-жақты әрі ерекше ізін қалдырды. Ол лирикамен, аударма жанрымен айналысты, проза, әдеби сын бағыттарында да қалам тартты.

Қадыр Мырзалиевтің өлең өлкесіндегі шығармашылық жолы балалар әдебиетінен басталды. Ақын алғашқы өлеңін 6-сыныпта оқығанында, 11 жасында жазды. 1954 жылы жас ақын өлеңдерін республикалық «Пионер» журналында жариялап, біртіндеп таныла бастады. Еңбек жолын 1958-1962 жылдары «Балдырған» балалар журналының әдеби қызметкері болып бастаған ол қазақ әдебиетінде алғашында балалар ақыны ретінде кеңінен танылды, оның жырлары қазақ балалар поэзиясына жаңа тақырыптар, тың кейіпкерлер, көркемдік өріс әкелді.

Қ.Мырзалиев – қазақ балалар әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан қаламгер. Ол мағыналы және тіл жаттықтыруға арналған жаңылтпаштар мен жұмбақ, мысалдар мен тапсырмалар, мектепке дейінгі жастағы балалар мен бастауыш сынып оқушыларына арналған ертегілер жазды. Ақын шығармашылығы қазақ орта мектебінің бағдарламасына еніп, жоғары

сынып оқушыларына оқытылады. Оның көптеген өлеңдері қазақ мектептерінің бастауыш сыныптарына арналған «Ана тілі» оқулығына енгізілген [2].

Балаларға арнап шығарма жазудың өзіндік ерекшелігі, көптеген қиындықтары бар, себебі балалар ақыны болу үшін автор бала психологиясын, олардың жас ерекшелігіне сай қабылдау дәрежесін, бала танымына ыңғайлы үлгіде жеткізу тәсілдерін жете білуі қажет. Балаларға арналған шығарма ойлы, мазмұнды, тәлімдік мәні зор, бірақ қарапайым, шағын, шымыр, қысқа да нұсқа болуы тиіс. Ақынның балалар әдебиетіндегі осы ерекшеліктерді әбден зерттеп, біліп, меңгергендігін оның «Жаңғалақтар» (1960 ж.), «Тақпақ айтып, ән шырқайық» (1961 ж.), «Кішкене Қожанасырлар» (1961 ж.), «Алуан палуан» (1962 ж.), «Омар мен Құмар» (1963 ж.), «Сабақ» (1964 ж.), «Мешін мен адам» (1968 ж.), «Ноян қоян», «Күміс қоңырау» (1970 ж.), «Шымыр жаңғақ» (1984 ж.) т.с.с. кітаптарынан көреміз.

Қ.Мырзалиев өзінің осы тақырыпқа бет бұруына қатысты былай дейді: «...мен осы балалар әдебиетінен екі нәрсе таптым. Біріншіден, өзімнің әдеби өрісімді таптым. Екіншіден, балалар арқылы өзімді өзім таптым. Максим Горькийдің: «Ең қиыны – балаларға арнап жазу» дейтіні бар. Балаларға арнап жаза алсаң, кез келген жанрда жаза аласың. Баланың тілін тапсаң, дүниенің тілін табасың дегендей» [3].

Ақын өлеңдеріне тоқталсақ, Қадыр өлеңдерінде бала түсінігіне лайық, мәнді, ыңғайлы, астарлы ой айта отырып, әдемі әзілмен ой сала отырып, әр құбылысты қарапайым әрі анық етіп суреттеу байқалады. Сонысымен де, оның өлеңдері баланың ойында оңай қалып, тез жатталады. Мәселен, «Мен – балықшы» деген өлеңінде ақын былай дейді:

«Серік болып Салыққа,
Барып едім балыққа.
Алабұға, ақ шабақ
Берді маған көп сабақ.

Қармағыммен ойнады» деп бастайды да, балаларды балық аулаудың қызықтарымен таныстырып, балықтардың түрлерін, балық аулау құралдарын да оңай жеткізеді. Сөйтіп келіп, өлең соңын:

«Жайлап тартып сағаға,
Сып еткіздім жағаға.
Тағы ұятқа қалдырды —
Алып шықтым балдырды» [4] деп, әдемі әзілмен аяқтап, нүктесін сәтті қояды.
Ал «Құйын» атты өлеңінде:
«Жолдың шаңын сипап ап,
Жолсызбенен қашады.
Шашылғанды жинап ап,
Жиналғанды шашады» [4]-деп, құйынның әрекетін суреттей отырып, баланың көз

алдына ұрыншақ, тентек баланың мінез-құлқын, тынымсыз әрекетін ұқсатып әкеле қояды. Сөйтіп отырып,

«Барлаушылық жұмысын
Істейді ол тоқтатпай.
Бірақ, бірақ құрысын!

Оралады түк таппай!» [4] -деп, шала бүлінген ол ісінен, орынсыз ашуланшақтық пен қызбалықтан ақыры түк нәтиже таппаған құйын мінезін астарлай отырып, сынға алады. Осылайша, бір жағынан бала санасында табиғаттың бір құбылысы туралы ұғым қалдырса, екінші жағынан асыра тентектіктің, сабырсыздықтың ақыры еш нәтижеге жеткізбейтінін балаға осылайша түсіндіріп береді.

Ал «Құмырсқа» деген өлеңінде:
«Қаламайды құмырсқа
Қаңғыруды, билеуді.
Тыным алмай, ырысқа

Толтырады илеуді» [4] деп, айтар ойын құмырсқалардың еңбекқорлығын, бос уақыт босқа шығындауға ұмтылмайтын қасиетін көрсетумен бастап,

«Тапқан заты ауыр боп,
Түссе бірі әлекке,
Қауымдасқан бауыр кеп,

Келеді тез көмекке» [4] деп, олардың еңбекқорлығынан бөлек қиналған бауырына көмекке келер, сөйтіп, кез келген істің ретін табар бауырмалдықтарына және осындай ұйымшылдықтың арқасында көп нәтижеге жететіндіктеріне сүйсінеді және олардың әр ісінің дұрыс болуына басты себеп – олар «Бірі істейді бәрі үшін, Бәрі істейді бірі үшін!» деп қортынды жасайды. Бұл жерде өлең балаға арналды десек те, астарына көз жіберсек, ақынның ескертуі – ересекке де, тіпті елге де арналған мәселе. Ауызбіршілігі, ынтымағы жарасқан жанның, елдің ісі өрге басатыны анық. Ақынның айтар ойы, алаңы да – осы. Ұлтжанды ақынның басқалардан ерекшелігі де осында, қандай тақырыпта, кімге бағыттап жазса да, ел мүддесі, ұлт тақырыбы қаламынан қиыс қалмайды.

Ақын ел мүддесін, оның хал-жайына алаңдаушылығын ересектерге арнаған туындыларына ғана емес, балаларға арналған басқа өлеңдерінде де байқатады. Мәселен «Бұлбұл және иесі» өлеңі бір қарағанда балаларға арналған туынды болса да, мұнда тордағы бұлбұлдың қапалы халі, иесіне шағымы арқылы маңызды мәселе көтеріледі. Өзіне еркіндік беруді сұраған бұлбұлға иесі «Босатсам, антұрған, Мысық жеп қоймай ма?!» деп жалтара жауап береді. Оған бұлбұлдың:

«Қожайын бұлтарма,
Қолдайсың бұзықты.
Әйтпесе, бұл торға

Қамар ең мысықты!» [4] деген жауабы жай ғана тордағы құстың жауабы емес, әділетсіз заң өкілдерінен жазықсыз жапа шеккен кез келген адамның мұңы секілді. Ақын шын озбырларды жазаламайтын солқылдақ сот орындаушылары барда бұлбұл секілді елге қажет тұлғалардың торда отыруы мүмкін екенін астарлап мысал түрінде жеткізген.

Ақын туған жердің қадір-қасиетін, бағасын жас буынға ұғындыру үшін, санасына сіңіру үшін біраз туынды жазған. Туған жер туралы толғанысты оның тарихы, салт-дәстүрі, халықтың жақсы мінездері жайлы ойлармен ұштастыруда Қ.Мырзалиевтің ізденістері өзінше бөлек. Мәселен, ақын:

«Бабамыздың шоқ басқан табанымен –
Бірдей екен жақсысы жаманымен:
Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
Бір жақсысы – қимаған даланы кең.
Бір жаманы – жел сөзге ерген екен.
Бір жақсысы – тілге ерік берген екен.
Бір жаманы – кетпенге орашолақ,

Бір жақсысы – найзагер, мерген екен» [5] деп басталатын өлеңінде қазақтың ғажап қасиеттерін ұрпағына таныстыра отырып, ұлт тарихын, мінез-құлқын жақсы мен жаман ұғымдарын шендестіре, салыстыра отырып, шебер бере білген. Тек бір жақты бағалау шынайы болмайтынын түсінген ақын кейінгі буынға да осыны түсіндіреді және ұлтының ұлық қасиеттерін де орынды бағалайды. Осылайша, оқырманның көз алдына қазақ деген мықты халықтың мінез ерекшелігін, өзіндік портретін көрсетіп береді, ой қалдырады. Ал мына бір өлеңінде ақын табиғат құшағындағы дала халқын бірлікте, тұтастықта көреді. Ұлтының өз ұясы, өз табиғатына ұқсаған қалпын Қадыр ақын былай суреттейді:

«Табиғаттан бабамыз ала берген секілді.
Дарқандықты қазаққа дала берген секілді.
Кең тынысты - тынымсыз желден алған секілді,
Мөлдірлікті көгілдір көлден алған секілді.
Түнәруді тұнжырап–түннен алған секілді,
Мейірбанды күлкіні күннен алған секілді» [5].

Ақын өлеңде қазақ бейнесін, өзіндік ерекшелігін салыстырулар арқылы сәтті бере отырып, қайталауларды ұтымды қолданады және осы поэтикалық тәсілдер арқылы оқырман ойына осы жолдарды берік етіп шегелеп тастайды.

Қорыта айтқанда, Қадыр ақынның балаларға арналған туындылары тәлімдік-тәрбиелік мәнімен, жас буынды ұлтжандылыққа, отаншылдыққа тәрбиелей отырып, астарлы саяси, ұлттық ойларымен, өзіндік көркемдік шеберлігімен және астарлы әзіл, ұтқыр шешім жасайтындығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар балалар әдебиетінің осы салаға ден қойған қалам иесіне қоятын жоғары талаптарына толық жауап бере алады. Қ.Мырзалиев – қазақ балалар әдебиетін алға сүйреп, белгілі бір биікке жеткізген және сол міндетті жемісті түрде, нәтижелі орындаған ақын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. З.Ахметов, Т.Шаңбаев. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. (Мәтін) /Алматы, Ана тілі, 1998. <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1522171&simple=true> (қаралған күні: 13.03.2025).
2. Қадыр Мырза Әлі. Әдебиет порталы. [Электрондық ресурс]// <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2230> (қаралған күні: 12.03.2025).
3. Қадыр Мырза Әлі – жанрын тапқан жазушы. Malim.kz порталы. [Электрондық ресурс]// <https://malim.kz/article/adebiet/qadyr-myrza-ali-zanryn-tapqan-zazusy-27660> (қаралған күні: 12.03.2025).
4. Қадыр Мырза Әлінің балаларға арналған өлеңдері. Мәдениет порталы// <https://madeniportal.kz/article/2576> (қаралған күні: 12.03.2025).
5. Қазақтың Қадыр ақыны. Massaget.kz порталы//<https://massaget.kz/blogs/kazaktyin-kadyir-akyinyi-13417/> (қаралған күні: 12.03.2025).

МЕСТО КАДЫР МЫРЗАЛИЕВА В КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация

Поэт, переводчик, общественный деятель Кадыр Гинаятулы Мырзалиев – писатель, внесший большой вклад в казахскую поэзию, в том числе в развитие казахской детской литературы. В данной статье описывается место писателя, поэта, переводчика Кадыра Мырзалиева, юбилей которого отмечается в этом году, художественная ценность и воспитательный характер его произведений для детей, а также литературный анализ произведений поэта для детей. При этом рассматриваются аллюзии в произведениях поэта, виды шуток, соответствующие понятиям детей, показано их влияние на художественное произведение и его своеобразное место в детской литературе. Таким образом, автор всесторонне анализирует стихи поэта, дополняет творческую личность поэта Кадыра Мырзалиева собственным мнением и анализом, акцентирует внимание на неутомимом поиске и великом труде творческой личности.

Ключевые слова: детская литература, фольклор, литературный анализ, детская психология.

KADIR MYRZALIYEV'S PLACE IN KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE AND THE ARTISTIC AND EDUCATIONAL VALUE OF HIS WORKS

Annotation

The poet, translator, and public figure Kadir Ginaityuly Myrzaliev is a writer who has made a significant contribution to Kazakh poetry, including the development of Kazakh children's literature. This article describes the role of the writer, poet, and translator Kadir Myrzaliev, whose anniversary is being celebrated this year, the artistic value and educational character of his works for children, as well as a literary analysis of the poet's works for children. The article also examines the allusions in the poet's works, the types of jokes that align with children's concepts, and their influence on the

artistic work and its distinctive place in children's literature. Thus, the author thoroughly analyzes the poet's verses, supplements the creative personality of poet Kadir Myrzaliev with their own opinion and analysis, and emphasizes the tireless search and great effort of the creative personality.

Key words: children's literature, folklore, literary analysis, child psychology.

MPHTI 14.25.09

N.Zh. Sabirova
Sichuan University, China

nagima.aset@inbox.ru

THE ROLE OF TEACHERS IN TEACHING CHINESE AS A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

This paper mainly illustrates the important role TCFL teachers play in the process of teaching Chinese language as a foreign language and the requirement that has been imposed on the teachers to be equipped with a set of professional knowledge structure and skill structure. The characteristics of TCFL determine the special teaching content and teaching methodology of this field, which require the teachers to have special knowledge and unique skills. The content of Teaching Chinese as a Foreign Language (TCFL) is to teach Chinese, and the features of the Chinese language determine that TCFL is quite different from other foreign language teaching.

Key words: TCFL, Chinese language, the role of teachers, knowledge structure, skill structure

Introduction

With China's becoming more and more integrated with the outside world, the teaching of the Chinese language has gained great popularity. Teaching Chinese as a Foreign Language, which is also known as TCFL, is a kind of work which is featured by its scientific research, artistic performance and great demand for all types of knowledge. It is at the same time both the second language teaching and the foreign language teaching. The characteristics of TCFL determine the special teaching content and teaching methodology of this field, which require the teachers to have special knowledge and unique skills.

China has gained a rapid development both socially and economically. As it participates in more and more regional and global affairs, China has developed increasingly extensive exchange with other countries, which produces a rapid increase in demand of learning Chinese. The Chinese language, which has been part of China's rich history and culture, is becoming considered as a useful and has important role for the world to forge a bridge China. The Chinese language will be used in more countries and regions, and it will become an important tool and bridge for the exchanges of politics, foreign affairs, economy and trade, culture, education and science and technology between countries. In this research paper, there is specific illustration on the role that TCFL teachers play in the language teaching process, and the requirement that has been imposed on TCFL teachers.

1 The Role of Teachers in TCFL

Teacher roles are similarly related ultimately both to assumptions about language and language learning at the level of approach. Some methods are totally dependent on the teacher as source of knowledge and direction; others see the teacher's role as catalyst, consultant, guide and model for learning; still others try to "teacher-proof" the instructional system by limiting teacher initiative and by building instructional content and direction into texts or lesson plans. Teacher roles in methods are related to the following issues, (1) the types of functions teachers are expected to fulfill, whether that of practice director, counselor, or model, for example, (2) the degree to which the teacher is responsible for determining the content of what is taught, (3) the degree of control the teacher has over how learning takes place, and (4) the international patterns that develop between teachers and learners. Methods typically depend critically on teacher roles and their realizations. For some

methods, the role of the teacher has been specified in detail. Individualized approaches to learning define roles for the teacher that create specific patterns of interaction between teachers and learners in classrooms. These are designed to shift the responsibility for learning gradually from the teacher to the learner.

In the TCFL, teachers can also showcase their role by various means. Class Discussions, Class discussions and informal talks in and out of class all serve as techniques to discover more about what students bring to their learning. Over a period of time, teachers can begin to get some idea as to what their students know and can adjust how much time needs to be spent on background information. Semantic Mapping. This strategy is organized and controlled by the teacher. In semantic mapping, ideas are organized on the board under-headings. [1;23p]The diagram represents the information elicited from the students but created in such a way that qualities and relationships are evident. Teachers can accomplish this by preparing questions in advance of learning. This will help in guiding students as they complete their learning assignment. The teacher can also help students develop their own questions which will help them establish purpose and focus attention. Visual Aids, Pictures and other visual material can activate a students' prior knowledge. If a student has some schema for fossils, a simple picture may serve to retrieve appropriate knowledge. Thus a teacher may share this photograph of a fossil before students read a science textbook chapter on fossils. The picture serves to activate the students' schemata on fossils.

2 The Knowledge Structure of TCFL Teachers

2.1 Theoretical Knowledge of the Chinese Language

From the students' perspective, it is the language itself that he is learning, rather than the theoretical knowledge about linguistics. But from the teachers' perspective, it is far from enough only to speak very pure and idiomatic Chinese with no theoretical knowledge. According to the requirements of the qualification of TCFL teachers, a TCFL teacher has to quite fully master the theories of modern Chinese, including phonology, vocabulary, grammar, rhetoric, to name just a few, and be able to practice scientific analysis of the language phenomenon in modern Chinese. If a TCFL teacher is not very strict with himself, it is much easier to teach a foreigner Chinese than to teach a Chinese student the Chinese language. However, it is the adults that a TCFL teacher teaches. Apart from the fact that the adult students may not master the knowledge of the Chinese as well as their teacher does, they may have much broader knowledge about other aspects than their teacher. So, it is of vital importance that the TCFL teachers adjust their knowledge structure, mastering the general theories of grammar, and at the same time knowing more about the teaching system of TCFL.

2.2 Theoretical Knowledge of Language Teaching Methodology

The teaching methodology of the Chinese language has many similarities with that of the other languages as a foreign language, but undoubtedly, they also have differences. Each teacher, in the process of his teaching, would abide by one or even more teaching methodologies according to his personal experiences and his personal understanding of the learning process. In order to instruct his students more efficiently according to the scientific principles of the teaching methodology, the teacher has to equip himself with the theoretical knowledge of language teaching methodology. Only in this way can the teacher give his students pointed instructions on the students' language skills, and get effective teaching effects in class. Teachers who perceive learning as the accumulation of information are more likely to view teaching as the transfer of information.

2.3 Knowledge of Linguistics

Linguistics and the teaching of Chinese as a Foreign Language seem to be inherently related to each other since both deal with language although their concerns are from different perspectives. Linguistics is a science, which studies the nature, the structure, the origin and the development of language. The linguist makes a scientific study of language while the TCFL teachers intends to enable learners to grasp the foreign language. The teachers teach what linguists have described. The teachers have to acquire a systematic knowledge of the basic theories, research methodology, object and scope of the study, and main findings of linguistics in order to understand more about the language they are teaching. Generally speaking, each theory of teaching methodology has its corresponding linguistic basis. A teacher of the Chinese language must bear in his mind a systematic theoretical knowledge of

Chinese linguistics, and scientifically describe and analyze certain phenomenon to solve the problems in teaching. Wardhaugh (1969, 116) says, "Good language teaching practice is based on good theoretical understanding." Stern (1983, 32) says, "...a good language teaching theory will strive to provide a conceptual framework devised for identifying all factors relevant in the teaching of languages and relationships between them and for giving effective direction to the practice of language teaching, supported by the necessary research and inquiry". [2; 78p]

2.4 Knowledge of Psychology

The knowledge of psychology goes through the whole process of teaching. The internal force to push the students go on the process of learning Chinese shapes only when the teacher understands the students' psychological tendencies, such as their "motivation", and solves the problems the students have when they learn a second language. The motivation to learn is an important factor among several which combine in a profile of the successful language learner. "Motivation is a term used to refer to some kind of driving force, either internal or external, in human or subhuman beings. According to Yule (2000; 195), it has been noted that those who experience some success are among the most motivated to learn. Thus, motivation may be as much a result of success as a cause. If the teacher encourages success and accomplishment, it must consequently be more helpful than one that dwells on errors and corrections. Learning a second language is, to many people, an arduous and long journey, and the majority of people who learn a second language hope very much to master the second language to a certain level within a short period of time. So, the teacher must understand how to help the students set up their goals at a certain stage of their learning process. The goals therefore, would provide the students with motivation, enabling them to approach their ideals step by step. The teacher also has to help the students establish a positive attitude in learning the Chinese language. The positive attitude refers to liking a person or an object and seeking contact with him or it. Attitude towards a language may show what people feel about the speakers of that language and the language community as a whole. It is found that a positive attitude towards the target language and its speakers correlates with the success in learning the language.

2.5 Knowledge of Culture

The first quality that a TCFL teacher has to have is the respect and correct understanding of the Chinese culture and the relevant cultural knowledge about communication in Chinese. For example, he has to be familiar with the history of China and the world, the geographical knowledge of China and the world, the major places of interest, and he has to have some idea about social knowledge, including marriage and funeral, traditional festivals, religious beliefs and many others. Speaking of culture, the teachers usually take this as an example, if a Chinese invite some foreigners to dinner at home, he would point to the well-prepared dishes on the table saying, "There is nothing good to eat, and I apologize for not treating you well enough. Many foreigners could not quite understand why the Chinese says so, and what underlies in these words. This entails the matter of culture. The Chinese way of thinking, the Chinese values, the Chinese way of living and the Chinese customs all contribute to the formation of this communication pattern. The content of Chinese culture could be introduced along with the teaching of language, and the interlanguage used to explain these can also be improved. Gradually, the transition from the interlanguage to the target language could be accomplished in this way. [3; 58p]

However, it is not enough if the teachers are only able to teach the students about Chinese culture. The teachers must build up the awareness of his own culture, designing the teaching syllabus with a thorough consideration of the students' nationality, region, ethnic group and customs. Thus in this way, the teachers can arouse the students' enthusiasm in learning the Chinese culture with concern of the students' dignity.

Besides the knowledge mentioned above in this research paper, there are other kinds of knowledge which comprise the knowledge structure of the TCFL teachers, including knowledge of literature, knowledge of different culture backgrounds, contrastive knowledge of different languages. But the above mentioned five kinds of knowledge are the most important aspects in a TCFL teacher's knowledge structure.

3 The Skill Structure of TCFL Teachers

3.1 Skill of Being Expressive

As a teacher, one should have the ability of doing teaching presentations, but to the TCFL teachers, no special or higher requirements are made on their ability of being expressive. Above all, the teacher's language level has to reach a certain extent, at least he has to be able to teach the foreigners Chinese expressions used in conversations. When the teacher is significant in the students' learning and imitating. Thus every sentence of the teacher should be understandable to the students. In this sense, the teachers are required to be standard and clear in their pronunciation, and be attentive to how well the students can master the language in terms of choosing the right words to make a sentence. This is especially important in the primary stage of teaching, in which the communication between teachers and students is still confined by the language level. The teacher is supposed to use more language that is intelligible to the students rather than the interlanguage, so as to enable the students to learn new things.

3.2 Skill of Teaching the Students

The teacher's comprehensive quality is embodied in his teaching ability, which can be exposed in the teaching practice. Different teaching results would come out when different teachers teach the same class of students the same thing, and this is just because of the different teaching abilities of different teachers. Students would always use "interesting" or "uninteresting" to comment on the teaching methodology employed by their teachers. But how much can the teachers make their students feel interested by applying the present teaching methodology? Why the teachers cannot dig something humorous and interesting out of the boring and tiring textbooks? Language learning materials that are humorous can attract students, inspire the students' learning motivation, and help the students to remember what they have learned more easily and deeply. When teaching the foreign students, the ambiguity caused by the differences between the target language and the interlanguage is unavoidable, and this ambiguity can even become a joke. The teachers ought to skillfully turn these jokes into teaching materials. By giving the students some hints, let the students find out the answers by themselves; or by analyzing these language points, reinforce what has already been learned. And language teaching includes not only formal instruction or training in the classroom, but also individualized instruction, tutoring, computer-assisted instruction, and the use of media, such as radio or television. Likewise, the supporting activities, such as the preparation of teaching materials, the training of teachers as well as the design of syllabuses and the planning of teaching programs can all help the teachers teach effectively. [4;253p]

3.3 Skill of Observing

The teachers' sharp observing ability helps the teachers discover the students' problems in learning timely. Unlike a child learning his mother tongue, adults learning a second language can only master the language by means of understanding. Thus the teacher can only organize his teaching effectively when the teacher himself has deep understanding of the language system he is teaching. The teacher has to predict where the students might have difficulties to understand the language, where ambiguity would come out, and what kind of mistakes the students might make, so as to explain and do exercises pointedly. These all require the teachers to have the skill of observing. In some occasions, the students would use the interlanguage very often, which might add to the difficulty for the teacher to observe whether the students have come to a certain level or not. But one thing the teacher has to be clear is that the use of interlanguage is necessary and unavoidable. Interlanguage is a language system bordering on the first language and the target language. The teacher has to have the ability of observing that by using interlanguage, the learner constructs a grammar, a system of abstract linguistic rules which underlies comprehension and production. The learner's grammar is permeable. The learner's competence is transitional and variable.

3.4 Skill of Analyzing and Differentiating

The teacher has to have a strong ability of differentiating in order to discover and correct the deviation or mistakes made by the students in their pronunciation, intonation, grammar and word depiction. This is especially true in the teaching of phonology, in which the teacher should be skillful in comparing and analyzing the differences between Chinese and the students' mother tongue. For example, on close inspection, the language produced by learners contains a large number of 'errors'

which seem to have no connection to the forms of either the target language or their mother tongue. And this could only be found out if the teacher observes closely. As to how to correct errors, it requires a combination of affective, cognitive and linguistic judgment. The basic principle is that correction should not impede communication while accomplishing a certain purpose. By using the error analysis, which means the study and analysis of the errors made by foreign language learners, the teacher can find out how well the learner knows the language, and how he learns the language. The teacher can also obtain information on common difficulties in language learning, as an aid in teaching or in the preparation of teaching materials. The teacher does not only teach the students according to what is written in the text- book, but also should do research in order to improve his teaching. By analyzing and differentiating the problems that come out during the process of teaching, the teacher can make his teaching more effective to fulfill his responsibility as a teacher.

The TCFL teachers are great workers in spreading the Chinese language to the outside world, and the skills possessed by the TCFL teachers to a great extent can affect the learning of the Chinese language of the foreign students. Apart from the skills mentioned above in this research paper, there are other skills that are of great importance to the TCFL teachers, including the skill of thinking and making judgment, the skill of creating, the skill of organizing communicative conversation, and the skill of researching.

5 Conclusion

Brown says, "Teaching cannot be defined apart from learning" because teaching presupposes learning. The task of teaching is to guide and facilitate learning, to provide conditions for the learner to learn and to speed up the process of learning. This means the teachers have to be equipped with sufficient knowledge and skill in order to perform the duty of teaching well. A qualified TCFL teacher should make every effort to make his teaching satisfy the students' needs in their learning. The characteristics of Teaching Chinese as a Foreign Language determine the special teaching content and teaching methodology of this field, which require the teachers to have special knowledge and unique skills. The discussion on the role of TCFL teachers would help the teachers in improving them- selves and their teaching.

Literature

1. Cook, Vivian. 2000. Linguistics and Second Language Acquisition. Beijing Foreign Language Teaching and Research Press & Macmillan Publishers Ltd 23-27p
2. Hu Youqing et Qian Housheng. 2003. Nanjing: Nanjing University Press 78p
3. Hu Zhuanglin et Jiang Wangqi. 2002. Linguistics, An Advanced Course Book. Beijing, Beijing University Press 58p
4. Richards, Jack C. Rodgers, Theodore S. 2000. Approaches and Methods in Language Teaching. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press & Cambridge University Press 253p
5. Stern, H. H. 1983. Fundamental Concepts of Language Teaching. Oxford: Oxford University Press
6. Wardhaugh, R. 1969. TESOL: Current problems and classroom practices. TESOL Quarterly 3
7. Wu Renfu. 2002.--. Beijing: China Social Sciences Press
8. Yule, George. 2000. The Study of Language. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press & Cambridge University Press

ҚЫТАЙ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДАҒЫ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ РӨЛІ

Аннотация

Бұл мақалада негізінен TCFL мұғалімдерінің Қытай тілін шет тілі ретінде оқыту процесінде атқаратын маңызды рөлін және мұғалімдерге кәсіби білім құрылымы мен дағдылар құрылымының жиынтығымен жабдықталуын талап ететін талаптарды көрсетеді. TCFL сипаттамалары осы саланың арнайы оқыту мазмұны мен оқыту әдістемесін анықтайды, бұл мұғалімдерден арнайы білім мен бірегей дағдыларды талап етеді. Қытай тілін шет тілі ретінде

оқытудың мазмұны (TCFL) Қытай тілін оқыту болып табылады, Ал Қытай тілінің ерекшеліктері TCFL басқа шет тілдерін оқытудан айтарлықтай ерекшеленетінін анықтайды.

Түйін сөздер: Қытай тілін шет тілі ретінде оқыту, Қытай тілі, мұғалімдердің рөлі, білім құрылымы, шеберлік құрылымы болып табылады

РОЛЬ УЧИТЕЛЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация

Данная статья в основном иллюстрирует важную роль, которую преподаватели играют в процессе преподавания китайского языка как иностранного и требования, предъявляемые к преподавателям, которые должны обладать набором профессиональных знаний и умений. Особенности в преподавании китайского языка как иностранного определяют особое содержание обучения и методику преподавания в этой области, которые требуют от преподавателей специальных знаний и уникальных навыков.

Ключевые слова: Преподавание китайского языка как иностранного, китайский язык, роль преподавателей, структура знаний, структура навыков

**ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ /
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

МРНТИ 06.81.30

С.У. Аралбай¹, М.Г. Кайыргалиева²*¹М04121 Экономика білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Баишев университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы**²ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., Баишев университетінің білім саласындағы қауымдастырылған
профессоры (доцент), Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы*[²maira.g.k@mail.ru](mailto:maira.g.k@mail.ru)**ҰЙЫМ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ МӘНІ****Аңдатпа**

Мақалада ұйым экономикасында қаржылық қызметтің қалыпты болуы алға қойған мақсаттарға қол жеткізудегі басты міндеттердің бірі болып саналатындығы туралы айтылып, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің әдістері келтіріледі. Қаржылық тұрақтылық белгілі бір дәреже бойынша серіктес сенімділігінің қағидасы болып табылады, себебі ол ең алдымен капитал құрылымымен, меншікті және заемды қаражаттар арақатынасымен сипатталады. Сол себептен, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету – ол ұйымда ұзақ мерзімді активтердің орнын толтырғаннан кейін материалды айналымды құралдарды өтеу үшін жеткілікті меншікті қаражаттар көздері, сондай-ақ қысқа мерзімді берешектерді өтеу үшін жеткілікті ақша қаражаттары мен олардың эквиваленттері бар болуы тиіс. Ұйымның қаржылық қызметінің қалыпты болуы әсіресе өз кезегіндегі қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті жағдайларды туғызады. Оның төлеу қабілеттілігінің кепілі болып табылатын өнім өндірудің үздіксіздігін және ұйымның қаржылық жағдайының тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Ұйымның қаржылық тұрақтылығын қалыптастыруда оның өз контрагенттерімен салық органдары, банктер, жабдықтаушылар, сатып алушылар акционерлер, және т.б. өзара қарым-қатынасы үлкен әсер етеді. Сондықтан да серіктестермен реттелген іскерлік қатынаста болу – ұйымның жақсы қаржылық жағдайының бірден-бір шарты болып табылады.

Түйінді сөздер: ұйым, экономика, қаржы, қаржылық тұрақтылық, қаржылық ресурс.

Қазіргі уақытта ұйымға тиесілі қаржы көздерінің белгілі бір кезеңдегі сұраныстарға төтеп бере алатындай, сонымен қатар осы мекеме жұмысының алға қарай ілгерілеуі үшін қаржылық тұрақтылықтың сақталуы өте маңызды, керісінше, мөлшерден тыс резервтер ұйымның дамуы мен шығындарының өсуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Ұйымның қаржылық қызметінің модерациясы, атап айтқанда, өз кезегінде межелі кезеңдерге өтуге мүмкіндік береді. Белгіленген мерзімге дейін аталып отырған мәселені қарастырудағы басты ой барлық кезеңдегі қаржылық ресурстарды басқарудың дұрыстығы мен тиімділігін анықтау болып табылады. Бұл ретте қаржы ресурстарының жай-күйі сыртқы ортаның талаптарына сай болуы және ұйымның даму қажеттіліктерін қанағаттандыруы тиіс. Бұл жағдайдың себебі, біріншіден, тұрақтылықтың жеткіліксіздігі, екіншіден, шамадан тыс тұрақтылық болуы мүмкін. Тұрақтылықтың жеткіліксіздігі ұйымның банкроттыққа ұшырауына, оның өндірістік қызметіне қаражаттың аз болуына, сол сияқты күтпеген шығындардың кездесуіне әкеліп соғады [1].

Қаржылық тұрақтылық, ол басқа жағынан қарастырсақ, бұл ұйымның жұмысына қызығушылығы бар тараптардың ең басты сұрағы да болуы мүмкін.

Ұйымның қаржылық тұрақтылығы деп оның қаржылық ресурстарының өзіндік көздері арқылы оның өсуі мен дамуын қамтамасыз ететін қолма-қол ақшаның жай-күйі түсініледі. Меншікті қаржы ресурстарына кезеңдегі жалпы пайда мен амортизация кіреді [2].

Бүгінгі таңда ұйымның қаржылық тұрақтылығы ғалым-экономистердің көзқарасы бойынша жан-жақты пікірлер берілген. Кейбір экономистер қаржылық тұрақтылықты "қолда бар қорды өз орнымен пайдаға асыра отырып, алдына қойған мақсатына қол жеткізудегі мүмкіндіктің бар болуы" деп атап өткен, мұндай қорытындыны А.Д.Шеремет пен Р.С.Сайфуллин берген. Аталған ғалымдардың айтуынша: «қаржылық тұрақтылық бұл әрдайым төлем қабілеттілігін кепілдендіретін ұйымның белгілі бір шоттар жағдайы» [3].

Келесі зерттеушілер В.М. Родионова мен М. А. Федотова аталмыш ұғым туралы «қаржылық тұрақтылық дегеніміз қызмет етіп отырған мекемелердің шығындардан табыстың артылуы» деген ойды айтады. Қолда бар қорды өз орнымен жұмсау, сондай-ақ ұйымды кеңейту және жаңарту үшін қажетті шығындарды қаржыландыру арқылы өндіріс пен маркетинг процесінің үздіксіздігін қамтамасыз ететін ұйым ресурстарының экономикалық хал-ахуалын білдіреді. Ұйымның қаржылық тұрақтылығы-бұл ұйымның дамуын көрсететін қаржылық ресурстың жай-күйі, кірістердің өсуіне негізделген қаражатты бөлу және пайдалану, төлем қабілеттілігін тәуекелдің ең жоғары деңгейінде ұстап тұру арқылы ұйымның дамуы [4].

Өз қызметін жүргізіп отырған ұжымның қаржы мәселесін бірқалыпты жағдайда ұстап отыру үшін оған әр түрлі жағдайлардың себебі болуы мүмкін, алдыңғы жақта айтып кеткен зерттеушілер бұл әсерлерді төмендегідей топтастырған екен (1-кесте).

1-кесте. Ұйымның қаржылық жағдайына әсер етуші факторлар мен олардың түрлері

Факторлар	Түрлері
пайда болу орны бойынша	ішкі, сыртқы
нәтиженің маңыздылығы	негізгі, негізгі емес
құрылысына байланысты	қарапайым, күрделі
әрекет ету уақыты	тұрақты емес, тұрақты

Зерттеліп отырған тақырып туралы авторлар А.Д.Шеремет пен В.С.Сайфулин өз зерттеулерінде мынадай тұжырымдамалар келтірген: «Қаржылық тұрақтылықтың мәні – бұл қорлар мен шығындардың қалыптасуы көздерінен қамтамасыз етілуі» - деп сипаттайды [5]. Осы мақалада аталып отырған мәселені факторлық талдаудың ең көп қолданылатын әдістері мен әдістемелерімен танысайық. Солардың бірі-динамика арқылы өнімділік көрсеткішіне әртүрлі факторлардың әсерін сандық анықтауға негіз болатын индекстеу әдісі. Бұл әдіс тиісті әсерді анықтауға ғана емес, сонымен қатар белгілі бір факторлардың өнімділік көрсеткішіне абсолютті әсерін есептеуге мүмкіндік беретінін есте ұстаған жөн. Мысалы, тауарлар мен қызметтерді сатудан түсетін түсімдер мөлшерінің өзгеруіне екі фактордың әсер ету деңгейін, яғни өнім ұсынатын қызметтер көлемін және оның бағасын анықтау үшін сіз тауар айналымының жалпы индексіні пайдалана аласыз. Бұл индекстің дәстүрлі түрі келесідей:

$$I_q = \sum q_1 * p_1 / \sum q_0 * p_0 \quad (1)$$

Мұндағы:

I_q - өнім сату мен қызмет көрсетуден түскен кіріс өзгерісінің жалпы индексі; q_1 және q_0 – сәйкестілі есепті және базисті жылғы сатылған өнім мен көрсеткен қызмет көлемі; p_1 және p_0 – сәйкестілі есепті және базисті жылғы сатылған өнім мен көрсеткен қызмет бірлігінің бағасы.

Аталған коэффициент (1) есепті жыл ішінде сатылған тауарлар мен қызметтерден түсетін кірістің базалық жылмен салыстырғанда өсу немесе кему мөлшерінің салыстырмалы өзгеруін көрсетеді. Ал осы индекспен базалық жылмен салыстырғанда есепті жыл көлемінің абсолютті ауытқуын анықтау үшін бөлшек алымындағы қосындының қосындысын алу керек, яғни, $DD =$

$q_1 * p_1 - \sum q_0 * p_0$. Есептік айырмашылық тауарлар мен қызметтердің көлеміне және олардың бағасының әсеріне байланысты тауарлар мен қызметтерді сатудан түсетін түсімдер құнының өзгеруін (+) немесе төмендеуін (-) көрсетеді.

Енді осы екі фактордың әрқайсысының өнім мен қызметтерді сатудан түскен табыстың жалпы өзгеруіне жеке сандық себебін білуде алдымен түсімнің теориялық мәнін анықтау қажет. Осы мысалдағы контингенттің кірісі өткен жылғы бірлік бағасын қаржы жылының өндірістік көлеміне көбейту жолымен есептеледі, яғни мынадай түрде есептелген сан: $\sum q_1 * p_0$, мынадай индексті құру қажет:

$$I_q = \sum q_1 * p_0 / \sum q_0 * p_0 \quad (2)$$

Келесі арақатынас базасы (2) есепті жыл ішінде сатылған тауарлар мен қызметтер үшін алынған кірістің нақты көлемінің жылумен салыстырғанда өсу немесе кему мөлшерінің салыстырмалы өзгеруін көрсетеді.

Ал бөлшектің алымы мен бөлімі арасындағы былай есептелген (\pm) $\Delta q = \sum q_1 * p_0 - \sum q_0 * p_0$ айырмашылық сатылған өніммен көрсетілген қызмет көлемі өзгеруінің әсері арқылы біріккен жылдық кірістің өскен (+) немесе азайған (-) сомасын көрсетеді. Өнім бағасының өзгерісі мен оның әсерінің дәрежесін анықтау үшін келесідей индекс құру қажет:

$$I_p = \sum q_1 * p_1 / \sum q_1 * p_0 \quad (3)$$

Тізбекті ауыстыру әдісінің бір кемшілігі бар, өйткені бұл әдісті қолдану факторлардың өзгеруі бір-біріне тәуелді емес деп бірден болжайды. Бірақ іс жүзінде барлық факторлар бір немесе басқа жолмен өзгереді. Осы үздіксіздіктен және оның әсерінен тізбекті ауыстыру әдісін қолдану кезінде жүргізілген есептеу факторларының біріне өнімділік көрсеткішінің қосымша нәтижесінде өзгеруі қосылады. Нәтижесінде факторлар олардың әсер ету дәрежесін бұрмалайды, өйткені соңғы фактор әрқашан басқаларға қарағанда көбірек әсер етеді [6].

Тізбекті ауыстыру әдісінің осы кемшілігін жою арқылы өнімділік көрсеткішіне факторлардың әсерін дәл есептеу үшін интегралды әдісті қолдануға болады. Интеграцияланған әдіс осы факторлар арасында факторлардың алынған көрсеткішке өзара әсеріне жақын жеке әсер ету нәтижесінде пайда болатын қосымша өзгерісті бөлуді қарастырады. Сондықтан бұл әдіс есептеу үшін қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалдыбаев, О., Темірбаев А. Кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы/ О.Қалдыбаев, А.Темірбаев - Алматы: Санат, 2003.-645б.
2. Ниязбекова, Р.Қ., Рахметов, Б.А., Байнеева, П.Т. Кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы / Р.Қ.Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева Алматы: Экономика, 2008. - 618 б.
3. Шеремет, А.Д., Сайфулин, Р.С. Финансы предприятий. / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин. – М.: Инфра-М, 2012. –132 с.
4. Родионова В. М. , Федотова М. А. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции. -М. : Перспектива, 1995. - 98 с
5. Шеремет, А.Д., Сайфулин, Р.С. Методика финансового анализа / Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С. - Москва : ИНФРА-М, 1995. - 172 с.
6. Жолдасбаева, Г.Ө. Кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы/ Г.Ө. Жолдасбаева - Алматы: Экономика, 2002.- 721б.

СУТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В ЭКОНОМИКЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация

В статье подчеркивается, что нормальность финансовой деятельности в экономике организации считается одной из главных задач в достижении поставленных целей, приводятся

методы обеспечения финансовой стабильности. Финансовая стабильность является принципом надежности партнера по определенной степени, поскольку характеризуется прежде всего структурой капитала, соотношением собственных и заемных средств. Поэтому обеспечение финансовой стабильности-это то, что организация должна иметь источники собственных средств, достаточные для погашения материальных оборотных средств после погашения долгосрочных активов, а также денежные средства и их эквиваленты, достаточные для погашения краткосрочной задолженности.

Умеренность финансовой деятельности организации создает особенно необходимые условия для достижения поставленных целей в своей очереди. Обеспечивает непрерывность производства продукции и стабильность финансового состояния организации, что является гарантией ее платежеспособности.

Большое влияние на формирование финансовой устойчивости организации оказывают ее взаимоотношения со своими контрагентами налоговыми органами, банками, поставщиками, покупателями, акционерами и др. Поэтому поддержание упорядоченных деловых отношений с партнерами-единственное условие хорошего финансового положения организации.

Ключевые слова: организация, экономика, финансы, финансовая стабильность, финансовый ресурс.

ENSURING FINANCIAL STABILITY IN THE ORGANIZATION'S ECONOMY

Annotation

The article emphasizes that the normality of financial activity in an organization's economy is considered one of the main tasks in achieving its goals, and provides methods for ensuring financial stability. Financial stability is the principle of partner reliability to a certain extent, since it is characterized primarily by the capital structure and the ratio of equity and borrowed funds. Therefore, ensuring financial stability means that an organization must have sources of its own funds sufficient to repay current assets after repayment of long-term assets, as well as cash and cash equivalents sufficient to repay short-term debt. The moderation of the financial activity of the organization creates especially necessary conditions for achieving the set goals in turn. Ensures the continuity of production and the stability of the financial condition of the organization, which is a guarantee of its solvency.

Its relationships with its counterparties - tax authorities, banks, suppliers, buyers, shareholders, etc. - have a major impact on the formation of an organization's financial stability. Therefore, maintaining orderly business relationships with partners is the only condition for a good financial position of the organization.

Keywords: organization, economy, finance, financial stability, financial resource.

МРНТИ 05.01.11

А.Б. Бекенова¹, Шукурова Б.М.²

¹7M04112-Мемлекеттік және жергілікті басқару білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Баишев университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

²ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., Баишев университетінің білім саласындағы қауымдастырылған профессоры (доцент), Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

b_shukurova@bu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстандағы демографиялық ахуалдың қазіргі жағдайының талдауы және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар қарастырылған. Еліміздің демографиялық ахуалын

жақсартудағы батыл әрі стратегиялық маңызы зор міндетті экономикалық көрсеткіштері тәуір, халқының әл-ауқаты жақсарған, болашағына сенімді мемлекет қана арқалай алады. Бүгінде Қазақстанның әлеуеті бұған жетеді деуге үлкен негіз бар. Осы мыңжылдықта Қазақстанның, соның ішінде қазақ халқының алдында тұрған басты міндеттердің бірі - жаһанданудың жалынына жұтылып, отына күйіп кетпей, жер бетінде мемлекет ретінде сақталу, ұлт ретінде өмір сүруді нығайту болмақ. Демография мәселесі қай кезде де болмасын өзекті мәселе болып қала бермек.

Авторлар ұсынатын демографиялық үрдісті жақсарту бойынша іс-шараларды практикада іске асыру демографияның тұрақты дамуына жағдай жасауды қамтамасыз етуге және өсуіне ықпал ететін болады.

Кілт сөздер: халық саны, иммиграция, демография, дивиденд, әлеуметтік саясат.

Демография үшін бастысы – халықтың қоғамдамуымен өзара ықпалдасуы болып табылады. Демография әлеуметтік-экономикалық процесс заңдылықтарының жалпы халықтың ұдайы өсуіне ықпалын ғана емес, керісінше халық өсімінің қоғам дамуына тигізетін әсерін де зерттейді[1].

Еліміздің демографиялық ахуалын жақсартудағы батыл әрі стратегиялық маңызы зор міндетті экономикалық көрсеткіштері тәуір, халқының әл-ауқаты жақсарған, болашағына сенімді мемлекет қана арқалай алады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бізде жоғары иммиграция арқылы халық санының төмендеу үрдісі болды. 90-шы жылдары да, қазір де Қазақстанға иммигранттар ретінде тек репатрианттар келеді. 90-шы жылдары көші-қон есебінен халықтың азаюынан басқа, экономикалық проблемаларға байланысты туу коэффициенті күрт төмендеді. 90-шы жылдары неғұрлым қарқынды босануға мәжбүр болған 70-ші ұрпақ тууды кейінге қалдырды және оны 2000-шы жылдардың басында ғана жүзеге асырды. Демография-бұл адамдар. Мұнда халық-нарықтың дамуы. Өйткені тұрғындар тауарлар мен қызметтерді тұтынушылар да, өндірушілер де. Дәл осы адамдар тұтыну нарығына сұраныс береді. Осыған байланысты демографиялық жүктеме көрсеткіші бар. Қазіргі уақытта ол Қазақстанда өсіп келеді. Демографиялық жүктеменің коэффициенттік көрсеткіші бар. Бұл 1000 жұмыс істейтін адамға тән көрсеткіш[2].

Қазақстанның қазіргі дамуы жағдайында демографиялық дамуды мемлекеттік реттеу мәселесі стратегиялық басты міндеттердің бірі болып табылады. Себебі халықтың өмір сүру сапасын арттыру, сонымен қатар әлеуметтік және мүліктік теңсіздік дегейін төмендету басты басымдылыққа ие. Қазіргі таңда әлеуметтік –экономикалық факторлардың демографиялық аспектілері аймақтардың әлеуметтік -экономикалық жүйесінде үлкен назарға ие. Мемлекеттің әлеуметтік және демографиялық саясатының стратегиялық мақсаты еңбек етуге, білімге және денсаулықты сақтауға құқықты қамтамасыз етуге кепіл болады. Демографиялық жағдайлар экономиканың дамуына келесі бағыттарда маңызды әсер етеді:

- 1) еңбек капиталының қайта құрылуы халық санымен, жасымен, жынысымен және білімімен анықталады;
- 2) халықтың жұмыспен қамтылуы олардың жасымен, балар санымен, туу арасындағы интервалмен, миграциялық үрдістермен негізделеді
- 3) жұмыссыздық жағдайы жыныс, жас, халық саны сияқты демографиялық сипаттамалармен байланыстырылады.

Соңғы жылдары мемлекет деңгейінде демографиялық жағдайды дамыту және әлеуметтік қолдауды тұрақтандыру бойынша бір қатар шаралар жүзеге асырылды. Дегенмен де қазіргі кезде халықтың өмір сүру сапасын арттыру мәселесі басымды болып қала береді.

Біздің елімізде басқа да проблемалардың есепке алмағанда халық санының өсуіне кедергі болып отырған өзекті деген үш мәселе бар екен: ана мен бала десаулығы; халықтың баспанамен қамтамасыз етілуі және адамдардың менталитеті [1].

Еліміздегі халықтың өсуіне кедергі болып отырған негізгі үш мәселе:

1. Ана мен баланың
десаулығы

2. Баспана мәселесі

3. Менталитеттегі
өзгеріс

Сурет 1. Демография мәселесі

Қазақстан 2030 жылға дейін өркендеу стратегиясының басты бағыттарының бірі мемлекетіміздің халқының өсіміне маңызды көңіл бөлу. Бұл стратегияда алға қойылған мақсаттың бірі – 2030 жылға қарай Қазақстан халқының санын 20 млн. адамға дейін жеткізу жоспарланған болатын. Қазіргі таңда Қазақстандағы халық саны 20266084 –ке жетті, яғни 210139 адамға өсіп отыр (кесте 1).

Кесте 1- Қазақстан Республикасының халық саны (2025 ж 01 қаңтарына сәйкес)

	Халық саны	Оның ішінде							
		ерлер	әйелдер	Қала халқы	ерлер	әйелде р	Ауыл халқы	ерлер	әйелде р
Қазақстан Республикасы	20266084	9912166	10373918	12774743	6090001	6684742	7511341	3822165	3689176
Абай	602882	295658	307224	374265	179848	194417	228617	115810	112807
Алматы	1560377	781651	778726	302946	149052	153894	1257431	632599	624832
Ақтобе	949601	466231	483370	717680	346877	370803	231921	119354	112567
Ақмола	787778	386894	400884	450607	215301	235306	337171	171593	165578
Атырау	710876	351657	359219	390994	189262	201732	319882	162395	157487
Батыс Қазақстан	696058	340706	355352	398425	189445	208980	297633	151261	146372
Жамбыл	1222513	607595	614918	535461	258011	277450	687052	349584	337468
Жетісу	694400	343551	350849	311422	149057	162365	382978	194494	188484
Қарағанда	1133984	543532	590452	929759	438926	490833	204225	104606	99619
Қостанай	825597	399490	426107	521042	244693	276349	304555	154797	149758
Қызылорда	846336	425984	420352	398465	195785	202680	447871	230199	217672
Манғыстау	805363	400886	404477	370748	179328	191420	434615	221558	213052
Астана қаласы	1528887	725240	803647	1528887	725240	803647			
Алматы қаласы	2292333	1066492	1225841	2292333	1066492	1225841			
Шымкент қаласы	1256263	608286	647977	1256263	608286	647977			

Ескертпе – автормен ҚР ҰБС мәліметтері негізінде құрастырылған[2]

Әлемдік деңгейдегі демографиялық жағдайға келетін болсақ, Еуропа және Солтүстік Азия елдері халық саны бірінші орында, екінші орында Солтүстік Африка және Батыс Азия елдері тұр. (Кесте 2)

Кесте 2- Әлемдік деңгейдегі демографиялық жағдай

Елдер	2019		2021		2024	
	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
Аймақтар бойынша						
Әлемде	44,6	48,4	68,4	83,8	74,8	79,8
Шығыс және орта Азия елдері	40,3	41,2	73,6	79,6	79,4	84,1
Орта және Оңтүстік Азия елдері	41,5	40,2	65,9	69,6	74,9	79,4
Еуропа және Солтүстік Азия елдері	61,8	66,6	73,9	89,4	81,6	86,1
Солтүстік Африка және Батыс Азия елдері	39,8	43,4	69,7	74,8	76,4	80,8
Табыс деңгейі бойынша						
Табыс деңгейі жоғары	58,2	65	67,6	79,7	74,8	79,6
Табыс деңгейі орташа	42,2	44	67,6	72,7	74,8	79,6
Табыс деңгейі төмен	28,6	35,1	60,0	65,0	66,0	71,6
Ескертпе – автормен БҰҰ деректері негізінде құрастырылды						

Қазақстандағы осы бағыттағы зерттеулер нәтижесі қазіргі уақытта халықтың демографиялық қартаюының салыстырмалы түрде ерте сатысында тұрғанын көрсетті. 2050 жылға қарай 65 жастан асқан адамдардың саны 2019 жылмен салыстырғанда екі есеге жуық артады (1,4 миллионнан 3,4 миллионға дейін) және олардың елдегі жалпы халықтың үлесі 2019 жылғы 7,5% - дан 2050 жылы 14% - ға дейін артады" деп болжануда[3].

Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат Тұжырымдамасының міндеттерінің бірі қарт адамдарды әлеуметтік тұрғыдан қолдау болып табылады. Мемлекет өз кезегінде қалыптасып отырған демографиялық ахуалды жақсарту мақсатында оларды негізгі қажеттіліктермен қамтамасыз етіп қана қоймай олардың қоғамның экономикалық және әлеуметтік салаларына белсенді қатысуы үшін жағдай жасау міндетін қояды[4,5].

Пайланылған әдебиеттер тізімі

1. С.К.Утешов, А.М.Чинаилова Демография оқу құралы-Алматы: Қазақ университеті, 2011. -93б.
2. 2.Икенов А.И., Жусіпова А.Д., Әлеуметтану негіздері// Қоғамның демографиялық құрылымы, -Алматы, 2008 ж. -235 б.;
3. Ұлттық статистика бюросы.Қазақстан республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің материалдары
4. Казахстан находится на ранней стадии старения населения – ЮНФПА.Газета Казахстанская Правда. <https://kazpravda.kz/n/kazahstan-nahoditsya-na-rannei-stadii-stareniya-naseleniya-yunfpa/>
5. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрен анализ современного состояния демографической ситуации в Казахстане и предложения по ее совершенствованию. Смелую и стратегически важную задачу в улучшении демографической ситуации страны может поддержать только государство

с хорошими экономическими показателями, улучшенным благосостоянием населения, уверенным в будущем. Сегодня есть большие основания полагать, что потенциал Казахстана этого достигнет. Одной из главных задач, стоящих перед Казахстаном в этом тысячелетии, в том числе казахским народом, является сохранение на земле как государства, укрепление жизни как нации, а не поглощение пламенем глобализации и сжигание огня. Вопрос демографии остается актуальным в любое время.

Практическая реализация мероприятий по улучшению демографической тенденции, предлагаемых авторами, будет способствовать обеспечению и росту условий устойчивого развития демографии.

Ключевые слова: население, иммиграция, демография, дивиденды, социальная политика

THE CURRENT STATE OF THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN KAZAKHSTAN

Annotation

This article provides an analysis of the current state of the demographic situation in Kazakhstan and recommendations for its improvement. Only a state with reliable economic indicators, well-being of its people, and confidence in the future, which is of decisive and strategic importance in improving the demographic situation of the country, can afford. Today, there is good reason to believe that the potential of Kazakhstan will be achieved. In this millennium, one of the main tasks facing Kazakhstan, including the Kazakh people, will be to preserve as a state on earth, to strengthen its existence as a nation, and not to burn in the flames of globalization. The issue of demography will remain relevant at all times.

The practical implementation of measures to improve the demographic process proposed by the authors will contribute to the creation of conditions for Sustainable Development and growth of demographics.

Keywords: population, immigration, demography, dividends, social policy

МРНТИ 06.56.21

Б.М. Дауылбаева¹, А.М. Кайыржан², Б.М. Шукурова³

¹7M04112-Мемлекеттік және жергілікті басқару білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²6B04141- Есеп және аудит басқару білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

³ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., Баишев университетінің білім саласындағы қауымдастырылған профессоры (доцент), Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

b_shukurova@bu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ПРАКТИКАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстандағы шағын кәсіпкерліктің дамуының қазіргі жағдайының талдауы және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар қарастырылған. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту үшін барлық жағдайлар жасалған, алайда әлі күнге дейін халықтың көпшілігі арасында кәсіпкерлік сауаттылықтың қажетті деңгейі жоқ, кәсіпкерлік саланы қолдаудың өңірлік саясаты қалыптаспаған, кәсіпкерлік саласын қаржыландыруға қолжетімділік шектелген, теріс бизнес-ахуал, кадр ресурстары мен өткізу нарықтарымен проблемалар және мұның бәрі осы саладағы бірқатар мәселелермен байланысты. Шағын кәсіпкерлік өкілдерінің алдында тұрған негізгі проблемалардың бірі шағын бизнесті оның дамуының барлық кезеңдерінде жетілдіру болып табылады. Шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша іс-шараларды практикада іске асыру олардың тұрақты дамуына жағдай жасауды қамтамасыз етуге және өсуіне ықпал ететін болады.

Кілт сөздер: жалпы ішкі өнім, шағын және орта кәсіпкерлік, моноқала, инвестиция, бизнес инкубатор, технопарк

Қазақстанда шағын кәсіпкерлікті дамыту ауқымы және оның экономикалық жүйені реформалауға қосқан үлесі қазіргі уақытта мүлдем жеткіліксіз. Бұл жағдайдың негізгі себептерінің бірі-шағын бизнесті мемлекеттік қолдау жүйесі өңірлерде күтілетін дамуды ала алмады. Алайда, шағын бизнес үшін олардың тұрақсыз құрылымына және нарықтық ауытқуларға тәуелділігіне байланысты жан-жақты мемлекеттік қолдау осы кәсіпорындар менеджерлерінің қажеттіліктеріне емес, нақты кәсіпкерлердің қажеттіліктеріне байланысты [1].

Қазақстан Республикасындағы ШОБ жалпы ішкі өнімнің (бұдан әрі – ЖІӨ) ұлғаюына ықпал ете отырып және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жәрдемдесе отырып, экономиканың дамуында шешуші рөл атқарады. Бұл сектор жаңа жұмыс орындары мен инновациялардың маңызды көзі болып табылады. Осыған байланысты ШОБ-ты дамытуды мемлекеттік қолдау және ынталандыру Қазақстан Республикасының Ұлттық экономикалық саясатының басым міндеттері болып қала береді. KASE қор нарығындағы жаңа үрдістерді ескере отырып, Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнестің (бұдан әрі – ШОБ) жаңартылған шолуын ұсынады. ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі оның елдің ЖІӨ-дегі үлесі болып табылады. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының (бұдан әрі – Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы) деректері бойынша жоғарыда көрсетілген көрсеткіш 2023 жылғы қаңтар–қыркүйекте 36,5% - ға құрады. Бұл көрсеткіш 2022 жылдың қорытындысы бойынша 36,6% - 3 құрады, бұл 2020 жылғы көрсеткіштен 5,0 % - ға жоғары (2020 жылдың қорытындысы бойынша – 31,6 %, 2021 жылы – 33,4 %).

Шағын бизнес кәсіпорындары ШОБ субъектілері арасында елдің ЖІӨ – не негізгі үлес қосты, олардың үлесіне 2023 жылдың 9 айының қорытындысы бойынша 29,6 %, ал орта бизнеске-6,9% тиесілі болды. Жалпы, 2020-2022 жылдары Қазақстанның ЖІӨ-дегі ШОБ кәсіпорындарының үлесінің өсу үрдісі байқалады. Соңғы үш жылда тіркелген және жұмыс істеп тұрған ШОБ кәсіпорындары санының тұрақты өсуі байқалады. Тіркелгендердің жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған ШОБ кәсіпорындарының үлесі де артып, 2021 жылы 84% - соответственно және 2023 жылы тиісінше 92% - ға құрағанын атап өту маңызды. 2024 жылғы 01 сәуірдегі жағдай бойынша Қазақстанда ШОБ тіркелген 2 184 363 кәсіпорынның 2 012 702 кәсіпорны жұмыс істеп тұр, бұл ШОБ тіркелген кәсіпорындарының жалпы санының 92%— ға құрады (2021 жылдың қорытындысы бойынша – 84 %, 2022 жылы – 90 %, 2023 жылы-92%). Бұл ретте, 2024 жылдың алғашқы үш айында жұмыс істеп тұрған ШОБ кәсіпорындарының саны 2023 жылдың қорытындыларымен салыстырғанда 10 503-ке ұлғайды, соңғы үш жыл ішінде жұмыс істеп тұрған ШОБ кәсіпорындарының құрылымында негізгі үлесті дара кәсіпкерлер алады, олардың үлесі дара кәсіпкерлердің жалпы санының орта есеппен 66,6% - ға құрайды. Шағын бизнес кәсіпорындарына көрсетілген кезеңде орта есеппен жұмыс істеп тұрған ШОБ кәсіпорындарының жалпы санының 19,2% - ы келеді. Жұмыс істеп тұрған ШОБ кәсіпорындарының құрылымында ең аз үлес орта бизнес кәсіпорындарына тиесілі, ол орта есеппен 0,2% - ға құрайды. Соңғы үш жылда ШОБ белсенді кәсіпорындарының құрылымында көтерме және бөлшек сауда саласындағы қызметті жүзеге асыратын ШОБ кәсіпорындары, сондай-ақ құрылыс, білім беру және ғылыми-техникалық қызмет саласындағы қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар ең көп үлесті алады. 2023 жылдың қорытындысы бойынша 2021 жылдың қорытындысымен салыстырғанда құрылыс және сауда саласындағы қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар санының айтарлықтай өсуі байқалды. 2021 жылдан 2023 жылға дейінгі кезеңде экономикалық қызметтің барлық түрлері бойынша ШОБ белсенді кәсіпорындары санының біркелкі өсуін атап өту қажет.

ШОБ кәсіпорындарының негізгі капиталына инвестициялардың үлес салмағы 2021 – 2023 жылдары 33,4% - ға (2 754 млрд теңге) ұлғайды. ШОБ субъектілерінің пайдасына капиталға салынған инвестициялар мөлшерінің құрылымындағы оң өзгерісті атап өткен жөн.

Көрсетілген кезеңде капиталға инвестициялар көлемі шағын және орта кәсіпорындар тиісінше 38% - ға (2 708,6 млрд теңгеге) және 4% - ға (45,7 млрд теңгеге) ұлғайды. Егер кәсіпорындардың көлемі бойынша негізгі капиталға инвестициялардың құрылымын қарастыратын болсақ, шағын бизнес кәсіпорындарына инвестициялар үлесінің, сондай-ақ негізгі капиталға инвестициялардың жалпы көлеміндегі ірі бизнес кәсіпорындарына инвестициялар үлесінің, атап айтқанда 2021 жылғы 54% және 38% - дан 2023 жылы тиісінше 55% және 39% - ға дейін ұлғаюын байқауға болады. Бұл ретте инвестициялардың үлесі көрсетілген кезең үшін негізгі капиталға инвестициялардың жалпы көлеміндегі орта бизнес кәсіпорындары 2021 жылғы 9% - дан 2023 жылы 7% - ға дейін қысқарды [2].

Қазіргі жағдайда кәсіпкерлікті тиімді дамыту үшін заңнамалық және институционалдық сипаттағы қолайлы жағдайлар жасау жөніндегі жұмысты келесі негізгі бағыттар бойынша жалғастыру қажет:

1. Қазақстанда белсенді кәсіпкерлердің саны жеткілікті, бірақ оларға экспорттық әлеуеті бар бәсекеге қабілетті өнім шығаруға қабілетті жаңа технологияларды игеру үшін ұзақ мерзімді кредиттер мен инвестицияларды тартуға нақты көмек көрсету қажет. Бірінші кезекте, түпкілікті қарыз алушы үшін, оның ішінде мемлекеттік бюджеттен пайыздық мөлшерлемелерді төмендету жолымен ұзақ мерзімді кредиттік ресурстардың қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет.

2. Әкімшілік кедергілер санын қысқарту қажет. Бірінші кезектегі шаралар ретінде лицензиялауға жататын кәсіпкерлік қызмет түрлерінің санын азайту, лицензиялық алымдар мен қызметтер үшін төлемдердің мөлшерін азайту ұсынылады.

3. Біздің ойымызша, әкімшілік жүйені жетілдірудің бір жолы-салық жүйесін жетілдіру. Міндетті қымбат аудиттер немесе есеп беру талаптары сияқты шағын және орта бизнеске қойылатын белгілі бір техникалық талаптарды жеңілдетуден басқа, салық ережелерін қолдануда тұрақтылық пен келісімділікке ұмтылу және кәсіпкерлердің осы ережелер туралы хабардарлығын арттыру қажет.

4. Кәсіпкерлердің лизингтік қызметтерге кең қолжетімділігін қамтамасыз ету (жаңа технологиялық жабдық, заманауи өндірістік ғимараттар және ұйымдастыру техникасы).

5. Өз бизнесін сауатты жүргізу үшін кәсіпкерлерді даярлау және қайта даярлау орталықтарының желісін дамыту. Шағын кәсіпкерлікті қолдаудың коммерциялық емес консалтингтік орталықтарын құру қажет.

Республикалық деңгейде шағын кәсіпкерлікті дамыту жүйесін жетілдіру жөніндегі ұсынымдар тізбесінен мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігін қолдана отырып, бірыңғай республикалық стандарт бойынша кәсіпкерлікті дамыту инфрақұрылымы объектілерін кеңейту. Бұл шара мүдделі отандық және шетелдік инвесторлар инфрақұрылым объектілерін салуға және ашуға ғана емес, олардың жүйелі дамуына да бағдарланатын мемлекеттік-жекешелік әріптестік моделін дамыту кезінде мүмкін болады. Тәжірибе көрсеткендей, жеке инвесторлары жоқ инфрақұрылым нысандары көбінесе декларативті түрде ашылады және бар. Сондай-ақ, бизнес-инкубаторларды ашу бойынша бірыңғай стандарттың болмауы олардың жұмысының сапасына және ел аумағында қолдау шараларын қолданудың тиімділігіне бақылау жүргізуге мүмкіндік бермейді.

2. "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қоры " АҚ ұйымының көмегімен өңірлік сұранысқа бағдарлана отырып, қолдаудың басым салаларының тізбесін қайта қарау. Бұл қолдаудың республикалық деңгейден басқарудың өңірлік деңгейіне көшуін жалғастыру қажеттігін көрсетеді. Қазіргі қазақстандық бюджеттік жүйеде отандық кәсіпкерлердің көпшілігі үшін қолдау шаралары техникалық жағынан қол жетімді емес. Әрбір өңірде шағын кәсіпорындарды қолдаудың басым шараларының тізбесіне өз көзқарасы қалыптастырылуы тиіс[3]. Сонымен қатар, шағын және орта бизнес ел экономикасының құрылымында бірқатар әлеуметтік маңызды функцияларды орындайды: жұмыс орындарын құру және сақтау, мемлекеттік бюджетке салық түсімдерін толықтыру, тауарларды өндіру және халыққа қызмет көрсету және т. б. тұрақсыздық пен белгісіздік кезеңінде жоғары осалдық себебінен шағын және орта бизнес

субъектілерінің алдында ағымдағы қызметті сақтау ғана емес, міндеттер тұр, сонымен қатар жаңа шындыққа бейімделу. Бұл бағытта мемлекет "Бизнесті дамытудың Жол картасы - 2025" бағдарламасын қабылдады және де осы бағдарлама аясында ауқымды жұмыстар жүргізілуде [4].

Біздің ойымызша, мемлекеттік тапсырысты конкурстық орналастыру да кәсіпкерлерге екі есе пайда әкеледі. Бір жағынан, бұл механизм бюджет қаражатын едәуір үнемдеуге мүмкіндік береді, өйткені кәсіпкерлер арасында мемлекеттік тапсырысты орындаушыларды іріктеу кезінде өз тауарларына немесе қызметтеріне ең төменгі бағаны ұсынатын тараптарға артықшылық беріледі. Екінші жағынан, конкурсқа жас бастаушы кәсіпкерлер, сондай-ақ шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері тең құқықта ашық бәсекелестік күресте қатыса алады. Өңірде мемлекеттік тапсырыстарды орналастыруға арналған конкурстың барлық қатысушыларының теңдік қағидаттарын практикалық іске асыру үшін мемлекеттік тапсырыстарды конкурстық орналастыру мәселелерін реттейтін нақты регламенттелген нормативтік актілер қолданылуы тиіс. Әр түрлі, оның ішінде рәсімдік мәселелер, сондай-ақ конкурсқа қатысу рәсімі бойынша сұрақтар, мысалы, алдын-ала жарияланған талаптарды қанағаттандыратын барлық үміткерлерге ешқандай кемсітудің жіберілуі, жоқ па, егжей-тегжейлі баяндалуы керек [5].

Қорыта келе белгісіздік кезеңінде кәсіпкерлікті қолдау саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіру кәсіпкерлік субъектілері үшін мемлекет тарапынан іс-қимылдардың айқындылығы, белгілі бір болжамдылығы мен ашықтығы қағидаттарына сәйкес келуге тиіс екенін атап өткім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Р.К. Елшибаев, 1 к.э.н., ассоциированный профессор Современное состояние и направления развития малого и среднего бизнеса Республики Казахстан <file:///C:/Users/user/Downloads/1631-1973-1-SM.pdf>
2. Малый и средний бизнес в республике казахстан май 2024г https://kase.kz/files/presentations/ru/05_2024_SME.pdf
3. Государственная поддержка малого и среднего бизнеса в Казахстане: опыт и перспективы. https://damu.kz/upload/Files/poleznaya-informatsiya/Damu_Forum_Vedomosti.pdf
4. Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2025» https://egov.kz/cms/ru/articles/road_business_map
5. Государственная поддержка малого и среднего бизнеса в Казахстане: опыт и перспективы. https://damu.kz/upload/Files/poleznaya-informatsiya/Damu_Forum_Vedomosti.pdf

ПРАКТИКА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрен анализ современного состояния развития малого предпринимательства в Казахстане и предложения по его совершенствованию. В настоящее время в Республике Казахстан созданы все условия для развития малого и среднего предпринимательства, однако до сих пор отсутствует необходимый уровень предпринимательской грамотности среди большинства населения, не сформирована региональная политика поддержки предпринимательской сферы, ограничен доступ к финансированию сферы предпринимательства, негативный бизнес-климат, проблемы с кадровыми ресурсами и рынками сбыта и все это связано с рядом проблем в этой сфере. Одной из основных проблем, стоящих перед представителями малого предпринимательства, является совершенствование малого бизнеса на всех этапах его развития. Практическая реализация мероприятий по поддержке малого предпринимательства будет способствовать их росту и обеспечению условий для устойчивого развития.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, малый и средний бизнес, моногород, инвестиции, бизнес инкубатор, технопарк

THE PRACTICE OF STATE SUPPORT OF ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN

Annotation

This article provides an analysis of the current state of development of small business in Kazakhstan and recommendations for its improvement. Currently, the Republic of Kazakhstan has created all the conditions for the development of small and medium-sized businesses, but there is still no necessary level of entrepreneurial literacy among the majority of the population, the regional policy of supporting the business sector has not been formed, access to financing the business sector is limited, a negative business climate, problems with human resources and sales markets, and all this is associated with a number of problems in this area. One of the main problems facing representatives of small businesses is the improvement of small business at all stages of its development. The practical implementation of measures to support small businesses will contribute to the creation of conditions for their sustainable development and growth.

Keywords: gross domestic product, small and medium-sized businesses, single-industry towns, investments, business incubator, technopark

МРНТИ 06.52.17

С. Ерсан¹, М.Г. Кайыргалиева²

¹М04122 Экономика білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты,

Баишев университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

²ғылыми жетекшісі, э.ғ.к., Баишев университетінің білім саласындағы қауымдастырылған профессоры (доцент), Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

maira.g.k@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК САЛАНЫ БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Мақалада әлеуметтік саланың өңірдің дамуындағы рөлі мен әлеуметтік саланы өңірлік басқарудың негізгі мәселелері қарастырылып, әлеуметтік саясатты жетілдірудегі шетелдік тәжірибелер зерттелген. Сонымен қатар әлеуметтік саладағы мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті дамыту, әлеуметтік саясат тиімділігін бағалау жүйесін жетілдіру бойынша мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті дамыту, цифрлық технологияларды енгізу және билік органдарының ашықтығын арттыру мүмкіндігі зерттелді.

Негізгі сөздер: әлеуметтік сала, аймақтық даму, мемлекеттік басқару, тиімділік, әлеуметтік саясат, тұрақты даму, экономикалық өсім.

Қазақстанның қазіргі заманғы дамуы денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қорғау және өзге де өмірлік маңызды бағыттарды қамтитын әлеуметтік саланы тиімді басқарусыз мүмкін емес. Әлеуметтік саясаттың жай-күйі азаматтардың өмір сүру сапасын, әл-ауқатын және болашаққа деген сенімін айқындайды. Дегенмен, өңірлік деңгейде әлеуметтік саланы басқару бірқатар жүйелі шешімдерді талап ететін және озық халықаралық тәжірибелерді бейімдеуді қажет ететін мәселелерге тап болуда.

Әлеуметтік саланың өңірлік дамуындағы рөліне тоқталатын болсақ, әлеуметтік сала – қоғам әл-ауқатының негізі. Оның деңгейі халықтың өмір сүру сапасына, әлеуметтік тұрақтылыққа және өңірдің бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер етеді. Алайда, кең аумақты және экономикалық дамуы әркелкі өңірлерді қамтитын Қазақстан бұл салада бірқатар күрделі сын-қатерлерге кезігуде. Әлеуметтік саланы басқарудың тиімділігіне ықпал ететін негізгі факторлардың бірі – билікті орталықсыздандыру, ол өңірлерге жергілікті жағдайларға бейімделген әлеуметтік саясат жүргізуге мүмкіндік береді. Өңірлер арасындағы халық

табысының деңгейі, медициналық және білім беру қызметтерінің қолжетімділігі мен инфрақұрылым сапасы айтарлықтай өзгешеленеді. Алматы және Астана секілді ірі қалалар әлеуметтік қызметтердің сапасы жағынан ауылдық өңірлерден әлдеқайда алда. Бұл халықтың шет аймақтардан мегаполистерге көшуіне алып келіп, қала ресурстарына қосымша жүктеме түсіреді [1].

Қазақстандағы әлеуметтік саланы өңірлік басқарудың негізгі проблемаларының бірі болып қаржыландырудың теңгерімсіздігі табылады. Еліміздің әртүрлі өңірлерінде әлеуметтік саланы қаржыландыру деңгейі айтарлықтай өзгеше. Бұл теңгерімсіздікті жою үшін бюджет қаражатын бөлудің жаңа тетіктерін әзірлеу қажет. Әлеуметтік стандарттары төмен өңірлерге қаржылық қолдауды күшейту мақсатында теңдестіруші дотациялар механизмін енгізу – ықтимал шешімдердің бірі [2].

Қазақстан өңірлеріндегі әлеуметтік саланың ең өзекті мәселелерінің бірі – білікті мамандардың жетіспеушілігі. Ауылдық жерлерде дәрігерлер, педагогтар және әлеуметтік қызметкерлер тапшылығы айқын байқалады. Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметінше, кейбір аудандарда бір дәрігерге қаладағы әріптестеріне қарағанда 2-3 есе көп пациент келеді.

Бұл мәселені шешу үшін «Дипломмен – ауылға» бағдарламасы аясында жас мамандарға тұрғын үйге жеңілдетілген несие мен көтерме жәрдемақы ұсынылуда. Алайда, бұл жеткіліксіз. Мамандардың еңбекақысын арттыру, жұмыс жағдайларын жақсарту және ауылдық жерлерде өмір сүру үшін қолайлы инфрақұрылым құру қажет. Өйтпесе, кадрлардың ауылдық өңірлерден кетуі жалғасып, бұл аймақтардағы әлеуметтік қызметтердің сапасы төмен болып қала береді.

Қазақстанда көптеген әлеуметтік қызметтер әлі де ескірген бюрократиялық тетіктер бойынша көрсетілуде. «eGov» электронды үкімет порталы дамып келе жатқанына қарамастан, кейбір өңірлерде цифрландыру деңгейі төмен. Ауылдық жерлерде тұрақты интернеттің жоқтығы және мемлекеттік мекемелердің қажетті техникалық жабдықтарының болмауы бұл процесті қиындатуда. Бұл азаматтарға қолайсыздық тудырып, оларды әртүрлі анықтамалар мен әлеуметтік жәрдемақылар алу үшін мемлекеттік мекемелерге баруға мәжбүрлейді. Қазіргі заманғы технологияларды енгізу – әлеуметтік қызметтер жұмысының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Шетелдік тәжірибе, Қазақстан үшін қандай сабақ алуға болады деген сұрақ төңірегінде ойланатын болсақ, әлемдік тәжірибе әлеуметтік саясатта табысқа жеткен елдердің мынадай қағидаттарды ұстанатынын көрсетеді:

- Еуропалық тәжірибе: ЕО елдері денсаулық сақтау мен білім беру салаларында мемлекеттік-жекеменшік әріптестік (МЖӘ) моделін кеңінен қолданады.
- Шығыс Азия: Жапония мен Оңтүстік Корея әлеуметтік саланы басқаруда жасанды интеллект пен Big Data технологияларын енгізуде.
- ТМД елдері: Ресей мен Беларусь өңірлердің әлеуметтік саладағы дербестігін арттыруға бағытталған реформалар жүргізуде [3].

Қазақстан бұл тәжірибелерді ұлттық ерекшеліктерге бейімдей отырып енгізуі тиіс. Мысалы, Скандинавия елдерінде әлеуметтік бағдарламаларды жергілікті жағдайларға сәйкес әзірлеуге мүмкіндік беретін икемді орталықсыздандыру принципі қолданылады.

Қазақстан өңірлерінде әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттыру үшін мемлекеттік басқаруды оңтайландыру, мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті (МЖӘ) дамыту және мониторинг пен бағалау тетіктерін жетілдіру бағытында кешенді реформаларды енгізу қажет. Бұл шаралар әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттырып, бюджет қаражатын неғұрлым тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазақстан өңірлеріндегі әлеуметтік саясаттың негізгі мәселелерінің бірі – биліктің шамадан тыс орталықтандырылуы. Көптеген шешімдер республикалық деңгейде қабылданатындықтан, жергілікті проблемаларға жедел әрекет ету қиынға соғады. Жергілікті атқарушы органдардың өкілеттіктерін кеңейту өңірлік ерекшеліктерді ескеруге және тиімді шешімдерді жылдам енгізуге мүмкіндік береді [4].

Жергілікті билік органдарының құзыретін арттыру бюджет қаражатын халықтың нақты қажеттіліктеріне қарай икемді қайта бөлуге жол ашады. Қазіргі таңда облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардың әкімдіктері әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруда шектеулі мүмкіндіктерге ие. Икемді бюджеттеу механизмін енгізу өңірлерге әлеуметтік проблемаларды жедел шешуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, бюрократиялық кедергілерді азайту маңызды. Қазақстанда көптеген әлеуметтік қызметтерді алу үшін азаматтардан көптеген құжаттар талап етіліп, мемлекеттік мекемелерге жеке бару қажеттілігі туындайды. Әкімшілік рәсімдерді жеңілдету және әлеуметтік қызметтерді цифрландыру процестерді жеделдетіп, халыққа түсетін жүктемені азайтады.

Бизнес өкілдерін әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға тарту қызмет сапасын жақсартып, мемлекеттік бюджеттің жүктемесін азайтады. Қазақстанда МЖӘ жобалары жүзеге асырылып жатқанымен, олардың саны шектеулі, әсіресе ауылдық жерлерде. Денсаулық сақтау саласындағы МЖӘ ірі қалаларда белсенді дамып келеді, бірақ өңірлерде әлі де жеткілікті деңгейге жеткен жоқ. Білім беру саласында да мемлекет пен бизнестің әріптестігі дамып келеді. Мысалы, мемлекеттік тапсырыс есебінен жеке балабақшалар ашылуда.

Тағы бір перспективалы бағыт – мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған жеке оңалту орталықтарын дамыту. Мемлекет әлеуметтік қызмет көрсететін жеке мекемелерді субсидиялай алады. Ақтөбеде балаларға арналған оңалту орталығын салу бойынша МЖӘ жобасы жүзеге асырылып жатыр. Бұл жоба аясында мемлекет шығындардың бір бөлігін қаржыландырады, ал жеке инвесторлар заманауи жабдықтармен қамтамасыз етіп, білікті мамандарды тартады. Алайда, өңірлерде МЖӘ дамуын тежейтін бірқатар кедергілер бар. Негізгі мәселелердің бірі – бизнестің мемлекетпен әріптестік мүмкіндіктері туралы ақпараттың жеткіліксіздігі, келісімшарт жасау кезіндегі бюрократиялық қиындықтар және әлеуметтік саладағы жоғары инвестициялық тәуекелдер. Бұл мәселелерді шешу үшін бизнесті ынталандыру тетіктерін, соның ішінде салықтық жеңілдіктерді, субсидияларды және келісімшарт жасасу рәсімдерін жеңілдетуді қарастыру қажет [5].

Қазақстанда әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігін бағалау механизмдері жеткіліксіз дамыған. Көптеген бастамалар олардың нақты нәтижелерін талдаусыз жүзеге асырылады, бұл бюджет қаражатын тиімсіз пайдалануға әкеледі.

Әлеуметтік бағдарламалардың тәуелсіз аудитін енгізу басқару жүйесінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді. Еуропалық Одақ елдерінде әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігін тұрақты түрде бағалайтын аудит жүйесі бар. Қазақстан да осы тәжірибені енгізуі қажет. Халықпен кері байланыс жүйесін құру да әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл үшін азаматтар әлеуметтік қызметтер сапасы бойынша шағымдар мен ұсыныстар қалдыра алатын онлайн-платформалар енгізу қажет. Әлеуметтік саясат деректерін талдауға арналған цифрлық технологияларды пайдалану бағдарламалардың тиімділігін дәлірек бағалауға мүмкіндік береді. Заманауи аналитикалық жүйелер әлеуметтік қызметтерді көрсету динамикасын бақылауға, әлсіз тұстарды анықтауға және халықты қолдау бағдарламаларына уақтылы түзетулер енгізуге көмектеседі [6].

Қазақстандағы өңірлік әлеуметтік басқару реформасы – бұл мемлекеттің ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Заманауи басқару модельдерін енгізу, цифрлық технологияларды пайдалану және жергілікті билік органдарының рөлін күшейту әлеуметтік саланы қолжетімді, тиімді және сапалы етуге мүмкіндік береді. Бұл – елдің тұрақты дамуы мен азаматтарының әлауқатын арттыруға бағытталған маңызды инвестиция.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айтмұхаметов, А. Қ. Қазақстандағы әлеуметтік саланы басқарудың тиімділігін арттыру жолдары. ҚР Ұлттық экономика министрлігі ғылыми журналдары, 4(12), 2021. 56-67 б.
2. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. Қазақстан Республикасындағы өңірлік әлеуметтік саясатты дамыту стратегиясы. Ресми құжаттар жинағы, 2(5), 2023. 34-48 б.

3. Нұрмағанбетова, С. А. Аймақтық даму және әлеуметтік саясат: теориялық және тәжірибелік аспектілер. Экономика және басқару мәселелері, 15(3), 2020.78-92 б.
4. Қазақстандағы әлеуметтік саясат: сын-қатерлер мен мүмкіндіктер. OECD саяси шолулары, 5(7), 2021.45-59 б.
5. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. Өңірлік басқару және әлеуметтік даму көрсеткіштері. Статистикалық бюллетень, 8(11), 2023.20-35 б.
6. Байжанов, Р. Т. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік әлеуметтік саланы дамыту құралы ретінде. ҚР экономикасы және басқару, 7(2), 2019. 98-110 б.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРОЙ

Аннотация

В статье рассматривается роль социальной сферы в развитии региона и основные проблемы регионального управления социальной сферой, исследуется зарубежный опыт совершенствования социальной политики. Также изучена возможность развития государственно-частного партнерства в социальной сфере, развития государственно-частного партнерства по совершенствованию системы оценки эффективности социальной политики, внедрения цифровых технологий и повышения прозрачности органов власти.

Ключевые слова: социальная сфера, региональное развитие, государственное управление, эффективность, социальная политика, устойчивое развитие, экономический рост.

PROBLEMS OF IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF SOCIAL SECTOR MANAGEMENT

Annotation

The article examines the role of the social sphere in the development of the region and the main problems of regional management of the social sphere, explores the foreign experience of improving social policy. The possibility of developing a public-private partnership in the social sphere, developing a public-private partnership to improve the system for evaluating the effectiveness of social policy, introducing digital technologies and increasing the transparency of government authorities was also studied.

Keywords: social sphere, regional development, public administration, efficiency, social policy, sustainable development, economic growth.

МРНТИ 10.16.02

Д.Б. Кубанова¹, А.А. Аманжолов²

¹магистр, Баишев Университетінің білім саласындағы профессордың ассистенті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²М04111- «Мемлекеттік және жергілікті басқару» ББ 2 курс магистранты, Баишев Университеті Ақтөбе қ. Қазақстан Республикасы

d_kubanova@bu.edu.kz

ДАМУҒАН ЕЛДЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САПАСЫ

Аңдатпа

Мақалада дамыған елдердегі мемлекеттік қызмет жүйесінің ерекшеліктері мен тиімділігі қарастырылады. Мемлекеттік қызметке қабылданатын тұлғалардан жоғары кәсібилік, терең білім мен тәжірибе талап етіледі. Мемлекеттік қызметшілердің этикалық нормалары, қоғам алдындағы жауапкершілігі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресі, әлеуметтік кепілдіктері мен кәсіби дамуы жан-жақты сипатталған. Германия, Ұлыбритания, АҚШ, Сингапур, Канада, Швеция, Жапония секілді елдердің тәжірибелері мысал ретінде келтірілген. Сонымен қатар,

электронды үкімет жүйесі, мемлекеттік қызметтердің ашықтығы, "бір терезе" қағидаты және азаматтарға қолжетімділікті арттыру мәселелері қарастырылған. Мақала мемлекеттік басқару саласындағы үздік тәжірибелерді ұсына отырып, Қазақстанда осы стандарттарды енгізудің маңыздылығын атап өтеді.

Негізгі сөздер: Мемлекеттік қызмет, кәсібилік, этикалық нормалар, жауапкершілік, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, әлеуметтік кепілдіктер, электронды үкімет, ашықтық, бір терезе қағидаты, қызмет көрсету сапасы.

Дамыған елдерде мемлекеттік қызметке қабылданатын тұлғалар жоғары кәсібилік деңгейіне міндетті түрде ие болуға тиіс. Бұл үшін мемлекеттік қызметке үміткерлерден терең білім, сауаттылықты, арнайы дайындық пен тәжірибе талап етіледі. Қызметкерлердің біліктілігін арттыру үшін тұрақты түрде тренингтер мен курстар ұйымдастырылады. Мысалы, Германияда, Ұлыбританияда және АҚШ-та мемлекеттік қызметшілердің арнайы емтихандардан өтуі қажет, әрі қарай олар үнемі біліктілігін арттыру курстарынан жүйелі түрде өтіп тұрады.

Дамыған елдердің мемлекеттік қызметшілерде қоғам алдындағы жауапкершілік және этика талап етіледі. Сондықтан оларға жоғары этикалық талаптар қойылады. Өйткен олардың өздерінің шешімдерінде адалдық пен әділдікті, сондай-ақ заңға бағынушылықты басшылыққа алады. Мемлекеттік қызметшілер үшін этикалық кодекстер мен заңдар енгізілген, ол кодекстер қызметкерлердің кәсіби этикасы мен қоғам алдындағы жауапкершілігін айқындайды. Мысалы, АҚШ-та мемлекеттік қызметшілер үшін арнайы этикалық стандарттар мен құндылықтар бекітілген. Сол бекітілген стандарттарға сәйкес жұмыстары жүйеленген [1].

Жоғары әлеуметтік мәртебе және құрмет әрдайым өз ортамыздан басталады. Сондықтан бұл қағиданы ескере отырып, өз ортамыздың мәртебесін арттыру үшін үнемі даму процессін тоқтатпау қажет. Өзімізді сыйлау арқылы қоғамдық мәселелерді шешу жолында, дамыған мемлекеттерде мемлекеттік қызметшілер секілді қоғамда жоғары құрметке ие бола аламыз. Бұл құрмет олардың қоғам үшін атқаратын маңызды рөлі мен қызметтеріне байланысты қалыптасады. Мысалы, Швецияда және Норвегияда мемлекеттік қызметшілер жоғары мәртебеге ие болып, оларды халық өте сыйлайды және сенім артады. Мемлекеттік қызметшілердің жұмысы тек заңды орындаумен ғана шектелмей, әлеуметтік жағдайды жақсартуға, халықтың әл-ауқатын көтеруге бағытталған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және ашықтық үнемі күн тәртібіндегі мәселе. Сондықтан дамыған елдерде мемлекеттік қызметтің ашықтығы мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске ерекше көңіл бөлінеді. Мемлекеттік қызметшілердің әрекеттері қоғам алдында ашық әрі есепті болуға тиіс. Бұл жағдайда олар өздерінің шешімдерінде жеке мүдде мен қоғамдық мүддені қатаң ажыратады. Мысалы, Сингапур мен Канаданың мемлекеттік қызметшілері үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар өте қатаң, және оларға бұл заңдарды бұзғаны үшін ауыр жаза қолданылады.

Мемлекеттік қызметкерлердің әлеуметтік кепілдіктері дамыған елдерде өте жоғары. Бұл тұрғыда шетелде мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік кепілдіктері де дамыған елдерде сапалы деңгейде қамтамасыз етіледі. Оларға тұрақты жалақы, медициналық сақтандыру, зейнетақы жүйесі және басқа да әлеуметтік жеңілдіктер ұсынылады. Сонымен қатар, олар үшін отбасы мен жеке өмірге қатысты жұмыс пен жеке өмірдің теңгерімін сақтауға мүмкіндік беретін түрлі жеңілдіктер де қарастырылған. Мысалы, Германияда мемлекеттік қызметшілердің еңбек шарттары мен әлеуметтік қолдауы өте жақсы деңгейде қамтамасыз етілген. Осындай әлеуметтік қолдауларды біздің елімізде енгізсек, мемлекеттік қызметке сауатты мамандар көптеп келері сөзсіз [1].

Шет елде тәртіп пен жауапкершілікке өте қатты. Сондықтан дамыған елдерде мемлекеттік қызметшілердің тәртібі мен жауапкершілігі жоғары. Олар өз қызметінде жоғары стандарттарға сай болуға, өз міндеттерін адал әрі тиімді атқаруға міндетті. Қызметкерлердің кәсіби жауапкершілігі мен құзыреттілігі тек жұмыс барысында ғана емес, жеке өмірінде де

байқалады. Мысалы, Ұлыбританияда мемлекеттік қызметшілердің қызметтік міндеттері бұзылған жағдайда оларға қатаң тәртіптік шаралар қолданылады [2].

Мемлекеттік қызметтің тұрақтылығы мен мансаптық өсу. Бұл бағытта дамыған мемлекеттерде мемлекеттік қызметте мансаптық өсу мүмкіндіктері кең. Қызметкерлер өздерінің кәсіби жолын жүйелі түрде дамытып, жоғары лауазымдарға көтеріле алады. Бұл үшін арнайы ішкі біліктілік тесттері мен кәсіби дайындық деңгейін арттыру қажет. Мысалы, Жапония мен Францияда мемлекеттік қызметтегі қызметкерлердің мансаптық өсу жолы айқын әрі қолжетімді [3].

Дамыған мемлекеттерде мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі өте жоғары және олардың атқаратын рөлі қоғам үшін маңызды. Мұндай елдерде мемлекеттік қызмет жүйесі тиімді жұмыс істейді, ал мемлекеттік қызметшілердің адалдығы, кәсібилігі және қоғам алдындағы жауапкершілігі ерекше маңызды деп саналады. Дамыған мемлекеттердің мемлекеттік қызмет көрсету саласындағы ерекшеліктері сол елдердің мемлекеттік басқару жүйелерінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін қабылданған шараларға негізделген. Бұл мемлекеттерде мемлекеттік қызметтер азаматтарға жоғары сапамен, тиімді және ашық түрде көрсетіледі. Осы саладағы бірқатар маңызды ерекшеліктерді атап өтсек:

Электронды мемлекеттік қызметтер (E-Government). Дамыған мемлекеттердің көпшілігінде мемлекеттік қызметтер толықтай электрондық жүйеге көшірілген. Бұл қызметтер азаматтарға интернет арқылы қолжетімді болады, яғни тұрғындар мемлекеттік органдарға бармай-ақ өздерінің мәселелерін онлайн шешеді. Мысалы: Эстония: Эстония әлемде бірінші болып цифрлық үкіметті енгізді. Мұнда азаматтар барлық мемлекеттік қызметтерді онлайн ала алады: дауыс беру, салық декларациясын тапсыру, әлеуметтік сақтандыру қызметтері, медициналық карталар және т.б. Ал, Сингапурда да мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың деңгейі жоғары. «SingPass» жүйесі арқылы азаматтар бірнеше мемлекеттік қызметтерді бір портал арқылы ала алады. Электронды қызметтер азаматтар үшін уақытты үнемдеуге, қызметтің ашықтығын арттыруға және жемқорлықты азайтуға мүмкіндік береді [4].

Мемлекеттік қызметтің сапасын бақылау және кері байланыс өте қарқынды дамыған. Сондықтан дамыған елдерде мемлекеттік қызметтерді ұсынудың сапасын бақылау жүйесі жақсы дамыған. Азаматтар қызметтерге қатысты өз пікірлерін білдіре алады, бұл кері байланыс мемлекеттік органдардың жұмысын жақсартуға мүмкіндік береді. Мысалы: азаматтар мемлекеттік қызметтердің сапасын бақылау үшін арнайы онлайн платформалар мен сауалнамаларды пайдалана алады. Ал, Канада елінің мемлекеттік қызмет көрсету жүйесінде әрбір мемлекеттік қызметтің тиімділігін бағалау үшін қоғамдық пікір мен кері байланыс маңызды рөл атқарады.

Мемлекеттік қызметтерді азаматтар үшін оңай және қолжетімді ету. Бұл мемлекеттік қызметтерді алу үшін азаматтарға ыңғайлы жағдайлар жасалады, олардың өтініштерін қарау мерзімдері қысқарады және оларды алу процесі жеңілдетіледі. Қызмет көрсету стандарттары жоғары деңгейде анықталады, әрі әрқашан белгілі бір мерзімде жүзеге асырылады. Мысалы: Германия елінде азаматтар мемлекеттік қызметтерді алу үшін мемлекеттік органдарға барудың орнына, көп жағдайда оларды пошта арқылы немесе онлайн платформаларда сұрай алады. Норвегияда мемлекеттік қызметтерді алу процесі өте түсінікті әрі ыңғайлы, бұл елде халықтың жоғары өмір сүру деңгейі мен мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігі тығыз байланысты [6].

Мемлекеттік қызметтердің ашықтығы және есептілігі. Дамыған мемлекеттерде мемлекеттік қызмет көрсету жүйесі толық ашық, және барлық ақпарат көпшілікке қолжетімді. Әрбір мемлекеттік орган өз қызметінің нәтижелерін жариялайды және халыққа есеп береді. Бұл жағдай жемқорлықтың алдын алуға, азаматтардың сенімін арттыруға және мемлекеттік қызметтердің тиімділігін көтеруге мүмкіндік береді. Мысалы: Швецияда Бұл елде мемлекеттік қызметтердің ашықтығы жоғары деңгейде, және қызмет көрсету саласында халықтың пікірін ескеру үнемі назарда болады. Францияда мемлекеттік қызметтерді ұсынудың барлық процесі ашық және мемлекеттік органдар үнемі есеп беріп отырады [7].

Мемлекеттік қызмет көрсету орталықтары (One-stop-shop). Дамыған елдерде мемлекеттік қызметтерді алу үшін азаматтарға көптеген мекемелерге барудың қажеті жоқ. Көптеген елдерде «бір терезе» принципі бойынша жұмыс істейтін мемлекеттік қызмет көрсету орталықтары бар, мұнда азаматтар барлық қажетті қызметтерді бір жерде ала алады. Мысалы: Оңтүстік Корея: Бұл елде көптеген мемлекеттік қызметтер бір орталықта беріледі. Азаматтар бірнеше қызметті бір жерде шеше алады, бұл уақытты үнемдеуге көмектеседі. АҚШ-та Мемлекеттік қызмет көрсету орталықтары арқылы азаматтар көлік жүргізуші куәліктерін алу, салық төлеу, әлеуметтік қамсыздандыру алу сияқты қызметтерді ала алады. Алпауыт елдерде мемлекеттік қызметкерлердің біліктілігі мен кәсібилігі өте жоғары [8].

Мемлекеттік қызметкерлер сауатты дайындалған және өз жұмысын кәсіби түрде атқарады. Оларға арналған оқыту бағдарламалары үнемі жаңартылып, мемлекеттік қызметшілердің білім деңгейі мен дағдылары уақыт талабына сай болуға тиіс. Мысалы: Жапония елінде мемлекеттік қызметшілер үшін тұрақты білім жетілдіру бағдарламалары бар және олар өз лауазымдарына сай жоғары кәсіби деңгейге жету үшін арнайы оқудан өтеді.

Инклюзивтілік және тең қолжетімділік дамыған елдерде мемлекеттік қызметтерге барлық азаматтар, оның ішінде мүгедектер мен аз қамтамасыз етілген топтар үшін тең қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында түрлі шаралар қабылданады. Мемлекеттік қызметтер инклюзивті түрде ұсынылады. Мысалы: Дания елінде мемлекеттік қызметтер мүгедек азаматтарға да қолжетімді болуын қамтамасыз ету үшін арнайы бағытталған бағдарламалар мен қызмет көрсету орталықтары жұмыс істейді. Дамыған елдерде мемлекеттік қызмет көрсету жүйесінің тиімділігі мен сапасы жоғары деңгейде қалыптасқан. Мұның негізінде мемлекеттік қызметтерді электронды форматқа көшіру, ашықтық пен есептілік, бір терезе принципі, қызметкерлердің кәсібилігі және қызметтерді халық үшін қолжетімді ету сияқты шаралар жатыр. Бұл ерекшеліктер азаматтар үшін мемлекеттік қызметтерді қолжетімді, тиімді және сапалы етеді [9].

Жоғарыда айтылған мемлекеттік қызметші үшін сапалы қызмет көрсету оңтайлы болуға тиіс. Осы бағытта мемлекеттік қызметші өз өкілеттігін жүзеге асыру барысында азаматтардың қажеттіліктерін көре біліп, олардың үніне құлақ асуы керек. Сондықтан да, қабылданатын шешімнің заңдылық, объективтілік ережелеріне және мемлекет мүдделеріне сәйкес келуін ескерген жөн. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы ашықтық қағидатымен тығыз байланысты. Мемлекет басшысы «Біз адам мемлекет үшін емес, мемлекет адам үшін» деген негізгі қағиданы айқын ұстанамыз. Біздің қоғам «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» ұғымын үлкен үмітпен қабылдады. Сондықтан мемлекеттік қызметшілер әрбір азаматтың үмітін ақтауға және тілектерін ескеруге барынша күш салуға тиіс» деген сөзінде осы ашықтыққа үндейді [10].

Шет елдерде мемлекеттік қызмет көрсету жүйесінде озық технологиялардың енгізілуі азаматтарға қызмет көрсету сапасын арттыру, қызметтерді қолжетімді ету және әкімшілік процестерді тиімді басқару мақсатында жүзеге асырылуда. Бұл технологиялар мемлекеттік қызметшілердің жұмысын жеңілдетіп, қызмет көрсетудің жылдамдығын, ашықтығын және тиімділігін арттырады. Мұндай практика Қазақстан Республикасында енгізілсе, жұмыс тәсіліміздің процесі түбегейлі өзгеруіне жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Германияның мемлекеттік қызмет жүйесі: кәсібилік және этика стандарттары. – Берлин, 2020.
2. Ұлыбританиядағы мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуы. – Лондон, 2019.
3. АҚШ-тағы мемлекеттік қызметшілердің этикалық нормалары. – Вашингтон, 2021.
4. Сингапурдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамалар: тәжірибе және нәтижелер. – Сингапур, 2020.
5. Канададағы мемлекеттік қызмет көрсету стандарттары. – Оттава, 2018.
6. Швеция мен Норвегиядағы мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі. – Стокгольм, 2019.

7. Жапониядағы мемлекеттік қызметшілердің кәсіби біліктілігін арттыру жүйесі. – Токио, 2020.
8. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңы. – Нұр-Сұлтан, 2015.
9. Эстонияның электронды үкімет жүйесі: халықаралық тәжірибе. – Таллин, 2018.
10. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі озық тәжірибелер: салыстырмалы талдау. – Алматы, 2021.

КАЧЕСТВО ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ РАЗВИТЫХ СТРАН

Анотация

В статье рассматриваются особенности и эффективность системы государственной службы в развитых странах. От лиц, принимаемых на государственную службу, требуется высокий профессионализм, глубокие знания и опыт. Подробно описаны этические стандарты, социальная ответственность, борьба с коррупцией, социальные гарантии и профессиональное развитие государственных служащих. В качестве примеров приведен опыт таких стран, как Германия, Великобритания, США, Сингапур, Канада, Швеция и Япония. Кроме того, рассмотрены вопросы системы электронного правительства, прозрачности государственных услуг, принципа «одного окна» и расширения доступа к гражданам. В статье подчеркивается важность внедрения данных стандартов в Казахстане, представлены лучшие практики в сфере государственного управления.

Ключевые слова: Государственная служба, профессионализм, этические нормы, ответственность, борьба с коррупцией, социальные гарантии, электронное правительство, прозрачность, принцип одного окна, качество услуг.

QUALITY OF CIVIL SERVICES OF CIVIL EMPLOYEES IN DEVELOPED COUNTRIES

Annotation

The article examines the features and effectiveness of the public service system in developed countries. Persons hired for public service are required to have high professionalism, in-depth knowledge and experience. Ethical standards, social responsibility, the fight against corruption, social guarantees and professional development of civil servants are described in detail. Examples include the experience of countries such as Germany, Great Britain, USA, Singapore, Canada, Sweden and Japan. In addition, issues of the e-government system, transparency of government services, the “one-window” principle and expanding access to citizens were considered. The article emphasizes the importance of implementing these standards in Kazakhstan and presents best practices in the field of public administration.

Keywords: Public service, professionalism, ethical standards, responsibility, anti-corruption, social guarantees, e-government, transparency, one-stop-shop principle, quality of services.

МРНТИ 06.52.01

Д.Б. Кубанова¹, Д.А. Ногайбаев²

¹магистр, Баишев Университетінің білім саласындағы профессордың ассистенті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

27M04111 -Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 2 курс магистранты,
Баишев университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

d_kubanova@bu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДА ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕНІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Андатпа

Бұл мақалада Қазақстанда аймақтық инвестициялық саясаты, ұлттық өндірісіміздің

капитал сиымдылығы, Қазақстандағы инвестициялық процесс және шетел капиталының қалыптасуы мен әлемдік тәжірибені қолдану мәселесі қарастырылған. Қазақстанның экономикалық көрсеткішін ақпараттық дереккөзі ретінде ала отырып, инвестициялық дамуының негізгі қағидасын зерттеуге бағытталған. Қазіргі нарықтық-экономикалық жағдайында инвестициялық өсімдердің ерекшеліктеріне талдау жасалынып, ұлттық бағыт-бағдар жолын көздей отырып, инвестициялық өсу жолындағы экономиканы ынталандыру стратегиялық жолын жүзеге асырып, жетілдірудің негізгі қағидаттық элементтері ұсынылған. **Негізгі сөздер:** капитал, инвестиция, шетел капиталы, процесс, инвестициялық қызмет, инвестор.

Инвестициялық процесс қаржылық жоспарлау процесінің бөлігі ретінде ішкі және сыртқы факторлардың күрделі өзара әрекеттесу жағдайында өтеді. Инвестициялық процесс инвестициялаудың басталуынан жоғарыда аталған тиімділік көрсеткіштеріне қол жеткізуге дейінгі бірнеше кезеңнен тұрады.

Инвестициялық қызмет – уақыт пен кеңістікте үзіліссіз күрделі процесс, бұл қызметтің нәтижелеріне көптеген факторлар әсер етеді. Сондықтан инвестициялық қызметті уақытша, функционалдық және аумақтық бағдары бар жүйе ретінде қарастыру қажет. [1]

Қазақстандағы инвестициялық процестің қазіргі даму бағыттарының сипаттамасын және олардың әлеуметтік жағдайан келесідей сипаттауға болады:

1. Қазақстан посткеңестік кеңістікте шетелдік капиталды (инвестициялардың барлық түрін) негізгі алушылардың бірі болып табылады. Шығыс Еуропа және ТМД елдері арасында бұл салада еліміз Венгриядан кейін 5-ші орында тұр.

2. Сарапшылар инвестиция тартуда алдыңғы қатарда болғанымен, Қазақстанға құйылып жатқан шетелдік капитал әлі де жеткіліксіз екенін айтады. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің мәліметі бойынша, 2023 жылы еліміздегі шетелдік инвестиция капиталының көлемі 3,7 млрд долларды құрайды. АҚШ долларын құрайды және инвестицияның жалпы көлемінің 25%-ын құрайды

Халықаралық сарапшылар еліміздің өндірістік капиталының мүмкіндіктерін талдай отырып, бұл көрсеткішті 10 млрд. АҚШ долларынан асатын инвестиция сомасы қажет деп есептейді [2].

Әрине, қазір кез келген елдің экономикасының қарқынды өсуіне шетелдік инвестиция себеп болып отыр. Олар қазақ экономикасын монополиясыздандыру процесінде еркін бәсекелестікке жол беріп, өндірісті дамытып, реттеу тетіктерін қалыптастырып, нарықты ынталандыруда жоғары рөл атқарып, дұрыс жүргізілген шаралардың арқасында терең инфляциядан құтыла алды.

3. Келесі бір айта кететін жайт, дамыған шетелдік резиденттер негізінен Қазақстанға тікелей инвестициялау процесіне үлес қосады. Мысалы, АҚШ-тың нарықтағы үлесі 36%-ға жоғары, Ұлыбритания – 17%; Италия -12,8%. Одан кейін Корея, Қытай, Канада, Нидерланды және басқа да көптеген елдер бар. Тікелей инвестицияның 6 пайызы ғана көрші елдерден келеді [3].

4. Республикаға тікелей инвестиция тартудың негізгі нысаны біріккен кәсіпорындар (БК) және мұнай-газ саласының негізгі кәсіпорындарынан бөлініп шыққан кәсіпорындар болып табылады. Осы орайда, салықтар мен басқа кредиторлық қарыздар бойынша мұнай және газ өндіруші компаниялардың үлесі мемлекеттік бюджеттің үлкен бөлігін құрайтынын айта кеткен жөн.

Сондай-ақ басқа инвесторлар үшін аймақтардың мұнай-газ аумақтарын барлау және жұмыс істеу және олардың экономикалық және әлеуметтік салаларына байланысты келесі келісім-шарт негізінде жұмсаудың арнайы жолдары қарастырылған. Мұндай ірі компаниялар жыл сайын сол аудандардың тұрғындарына жоспар бойынша қаржылай көмек көрсетеді.

Инвестициялық процестің даму тенденциясының ең маңызды белгісі шикізат өндірісінің бағыттылығы болып табылады. Мысалы, 1993-2012 жылдар аралығында Қазақстанға тартылған шетелдік инвестицияның 65,5%-ы мұнай-газ секторына және 12,4%-ы ғана өңдеуші

өнеркәсіптерге жұмсалды. Сондықтан қазіргі экономикалық жағдайда халықаралық нарықта шикізатқа сұраныстың артқанын тиімді пайдалануымыз керек [4].

Еліміздің экономикасы тек мұнай мен газдан түсетін табысқа байланысты дамып қана қоймай, ұлттық экономиканың көпвекторлылығын дамыту қажет. Өз кезегінде бұл саясат әлеуметтік мәселелерді шешуге және әлеуметтік қолайлы ортаның қалыптасуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Өндіруші салаларға инвестицияның жоқтығы осы салалардың рентабельділігі мен тиімділігі арасындағы алшақтықты тереңдетеді, ал отын ресурстарын өндіру инвесторлар үшін тартымды. Өңдеу кәсіпорындарына аз инвестициялау экономиканың құрылымдық жүйесінің деформациясына және бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуіне әкеледі [5].

Келесі баса назар аударуды қажет ететін бағыт – инвестициялық қызметті қаржыландырудағы мемлекеттің рөлі мен үлесін арттыру. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, барлық аспектілер бойынша артта қалған дамыған елдерді қысқартудағы еліміздің рөлі, экономиканың маңызды салаларындағы инвестициялық реттеу қызметтері ерекше жүйелі болуы қажет.

Сонда ғана елдегі халықтың мүддесі ескеріліп, қанағаттанарлық шешімін табады. Осылайша, 2023-2025 жылдарға арналған инновациялық индустрияны дамыту стратегиясына байланысты инвестициялық процестің жаңа бағыты даму болып табылады [6].

Экономиканы басқарудың тиімді жүйесі шетелдік капиталды саналы түрде тартуды қамтиды. Өтпелі кезеңнің тарихи сипаттамаларының бірі шетелдік инвестиция капиталын тарту мен пайдаланудың оңтайлы әдісін табу болып табылады. Шетелдік капитал қарапайым ақша қоры ретінде ғана қажет емес, сонымен қатар әлемнің жаңа ғылыми-техникалық жетістіктерінің қатысуы үшін маңызды арна ретінде қажет. Олар ұлттық шаруашылық субъектілерінің дамыған сауда қатынастарына бейімделу деңгейін көтеруге мүмкіндік береді, олардың өндірістік қызметін коммерциялық ірі инвестициялық базада болады.

«Шетелдік инвестицияларды тартудағы өзара тиімділік принциптеріне келетін болсақ, бірде-бір ел, бірде-бір кәсіпкер өзіне тиімді емес серіктестікке кірмейді, республика экономикасына инвестиция салмайды, экономикаға шетелдік инвестицияларға басымдық береді» [8].

Бұл принциптер инвестицияны басқарудың практикалық негізін құрайды. Олардың қатысуы жалпы елдегі экономикалық реформаның, атап айтқанда өтпелі кезеңдегі маңызды сәт болып табылады. Ол ұлттық экономиканы қайта құру, құрылымдық өзгерту және инновациялау мақсатына қызмет етеді.

Мемлекеттік инвестицияларды басқару 4 жеке кезеңде жүзеге асырылуы керек:

1. Жоспарлау;
2. Бағдарламалау;
3. Бюджетті дайындау;
4. Іске асыру.

Жоспарлы кезеңде әрбір салаға қатысты орта мерзімді әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасын және сол бағдарламаны макроэкономикалық деңгейде іске асыру стратегиясын әзірлеу мәселесі шешілді. Бұл кезеңде инвестициялық ұсыныстарды таңдауға және алдын ала бағалауға басты назар аударылады.

Соңғы 5 жылдағы жерасты пайдалануға инвестициялардың құрылымы төмендегі кестеде берілген. Ауыр мұнай өндіруге салынған инвестиция барлық инвестициялардың ең үлкен үлесін құрайды. «2020-2023 жылдар кезеңінде минералды-шикізат кешеніне жерасты пайдалануға салынған инвестицияның жалпы көлемі 2 трлн. теңгеге дейін құрайды

Атап айтқанда, осы кезеңде минералды кешендерге және шикізатқа салынған инвестиция 7 еседен астам өсті, 2023 жылдың қорытындысы бойынша көлем 1 трлн. теңгеге дейін құрады. Оның 27 млрд. теңге геологиялық барлау жұмыстарына арналған. Жерасты пайдалануға инвестициялардың құрылымы төмендегі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Жер қойнауын пайдалануға инвестициялардың құрылымы, млн тг

№	Шығындар баптары	2020ж	2021ж	2022ж	2023ж
1	Мұнай өндіру	557984,2	598637,3	618542,2	654523,1
2	Күрделі қаржы шығыны	137854,5	142060,2	151024,4	164857,7
3	Геологиялық барлау шығындары	18745,6	21120,6	22775,8	38745,6
4	Әлеуметтік сала мен жергілікті инфрақұрылымға шығындар	7012,5	8001,8	10458,6	14084,7
5	Жер қойнауының жағдайына мониторинг шығындары	6874,1	7920,0	8975,8	10887,5
6	Мұнай өндірісімен байланысты емес операциялар	2745,3	3332,6	3879,7	4872,4
7	Қазақстандық мамандарды даярлауға бөлінген қаржы қаражаты	1274,3	1631,0	2845,4	4875,6
8	ҒЖТҚЖ (НИОКР)	745,1	954,0	1045,6	1784,5
9	Технологияларды сатып алуға кеткен шығындар	342,8	393,8	452,9	978,2
10	Барлығы	733578,4	784051,3	825970,4	895609,3
Ескерту –автормен ҚР статистика Агентті деректері негізінде құрылған					

Алдағы жылдары экономиканың басым секторларына отандық және тікелей шетелдік инвестициялардың ағынын ынталандыру, мемлекеттік инвестицияларды пайдаланудың тиімділігін ұтымды ету және арттыру саясаты мен ішкі жинақ ақшаны жұмылдыру жалғасатын болады.

Төмендегі кестеде негізгі капиталға салынған инвестициялардың қаржыландыру көздері көрсетілген.

Кесте 2. Негізгі капиталға салынған инвестициялардың қаржыландыру көздері (млн. теңге)

Көрсеткіштер	2020ж.	2021ж.	2022ж.	2023ж.
Барлығы	2 824 523	3 392 122	4 210 878	4 585 298
Республикалық бюджет	308 537	433 405	604 711	712 441
Жергілікті бюджет	61 670	102 984	183 590	154 892
Меншікті қаражат	1 600 898	1 656 142	1 706 104	1 491 433
Шетел инвестициялары	569 407	622 512	1 064 839	1 697 493
Қарыз қаражаты	284 011	577 079	651 634	529 039
Ескертпе-[9] әдебиет негізінде құрастырылған				

Кесте мәліметтерін талдай отырып, 2023 жылы ең көп негізгі капиталға салынғаны шетел инвестициялары, яғни 1 697 493 млн. теңгені құрап отыр.

Шетелдік инвестицияларды пайдалану, қай ел үшін болса да объективті қажеттілік. Ол, ел экономикасын халықаралық еңбек бөлінісі жүйесіне кеңінен қатыстырып, мұқтаж салаларға капиталдар келтірудің тиімді жолы. Шетел инвестицияларын пайдалана отырып, мемлекет реттеуінің дұрыс жүйесінде тек мұнай саласын ғана емес, сонымен қатар, өңдеуші өнеркәсіптерді, құрылыс, ауыл шаруашылығы және экономиканың басқа салаларын, ғылым, мәдениет және білімді де жоғарылатуға болады [9].

Дүние жүзі экономиканы тез ғаламдану жағдайында дамушы елдер арасында шетел инвестицияларын тарту бойынша бәсеке қалыптасты.

«Шетел инвестицияларын пайдалану, кәсіпкерліктің еркін салаларына капиталды халықаралық еңбек бөлінісінде ел экономикасының қатысу жүйесімен шартталған, объективті қажеттілік болып келеді. Басқа елдердің тәжірибесі көрсеткендей, капиталдың құйылуынсыз дүниежүзілік шаруашылық қызмет ете алмайды» [10].

Төмендегі кестеде Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның көлемі көрсетілген.

Кесте 3. 2023 жылы Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның көлемі

Мемлекет	Инвестицияның көлемі	Үлес салмағы, %
2023 ж		
АҚШ	1,13 млрд. долл	17,1
Нидерланд	1,55 млрд. долл	23,5
Италия	313 млн долл	4,7
Жапония	335 млн долл	5,1
Франция	774,7 млн долл	11,7
ТМД елдері	229,6 млн долл	3,5
Басқа елдер	2,3 млрд. долл	34,4
Барлық елдер	6,6 млрд. долл	100
Ескертпе-[10] әдебиет негізінде құрастырылған		

2023 жылы Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның жалпы көлемі 6,6 млрд. долларды құрады, соның ішінде ең көп үлес салмағы Нидерланд елі, содан кейін АҚШ тұр.

Елімізге келген тікелей шетелдік инвестицияның жалпы көлемінің ең үлкен көлемі 2,3 млрд. долл. құраса, ең төменгі көрсеткіші 229,6 млн долл. болып отыр. Төмендегі кестеде Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның көлемі көрсетілген.

Кесте 4. 2023 жылы Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның көлемі

Мемлекет	Инвестицияның көлемі	Үлес салмағы, %
2023 ж		
АҚШ	1,7 млрд. долл	16,0
Нидерланд	2,88 млрд. долл	27,0
Франция	802,3 млн долл	7,6
Канада	437,1 млн. доллар	4,1
Ұлыбритания	852,5 млн. доллар	8,0
ТМД елдері	494,8 млн. доллар	4,7
Басқа елдер	3,4 млрд. долл	32,6
Барлық елдер	10,6 млрд. доллар	100
Ескертпе-[10] әдебиет негізінде құрастырылған		

2023 жылы тартылған инвестицияның жалпы көлемі 2022 жылмен салыстырғанда 1,6 есе көп, яғни 10,6 млрд. доллар болды.

Төмендегі кестеде 2023 жылы Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның көлемі көрсетілген.

Кесте 5. 2023 жылы Қазақстан Республикасына келген тікелей шетелдік инвестицияның көлемі

Мемлекет	Инвестицияның көлемі	Үлес салмағы, %
2023 ж		
АҚШ	1,7 млрд. долл	15,9
Нидерланд	2,0 млрд. долл	18,9
Британдық Виргин аралдары	1,7 млрд. долл	15,9
Швейцария	513,2 млн. доллар	4,5
Түркия	203,1 млн. доллар	1,9
ТМД елдері	380,0 млн. доллар	3,5
Басқа елдер	4,2 млрд. долл	39,7
Барлық елдер	10,8 млрд. доллар	100
Ескертпе-[10] әдебиет негізінде құрастырылған		

2023 жылы тартылған тікелей шетелдік инвестиция 2022 жылмен салыстырғанда сәл асады, яғни 10,8 млрд. доллар құрады. Бұл жылы Ұлыбритания, Франция, Нидерланд елдері инвестиция салуды азайтқан, ал Британдық Виргин аралдары, Швейцария, Түркия мемлекеттері көбейткен: Елімізге келген тікелей шетелдік инвестицияларды экономикалық қызмет түрлері бойынша қарастырайық. Төмендегі кесте бойынша 2023 жылы келген тікелей шетелдік инвестициялар мына салаларға салынды.

Кесте 6. 2023 жылы келген тікелей шетелдік инвестициялар салалар бойынша салынуы

Сала	Инвестицияның көлемі	Үлес салмағы, %
2023 ж		
Ауыл шарушылығы	1,2 млн. долл	15,9
Тау-кен өнеркәсібі	1,8 млрд. долл	18,9
Өңдеуші өнеркәсіп	303,6 млн. долл	15,9
Электр қуатын, газды өндіру	119,5 млн. доллар	4,5
Құрылыс	94,0 млн. доллар	1,9
Сауда, автомобильдерді жөндеу	381,4 млн. доллар	3,5
Қонақ үйлер	5,8 млрд. долл	39,7
Көлік және байланыс	98,1 млн. доллар	100
Қаржы қызметі	107,9 млн. доллар	1,6
Кәсіпорындарға қызмет көрсету	3,65 млрд. доллар	55,0
Білім беру, денсаулық сақтау	62,6 млн. доллар	0,95
Ескертпе-[10] әдебиет негізінде құрастырылған		

Төмендегі кестеде 2023 жылы келген тікелей шетелдік инвестициялар мына салаларға салынды:

Кесте 7. 2023 жылы келген тікелей шетелдік инвестициялар салалар бойынша салынуы

Сала	Инвестицияның көлемі	Үлес салмағы, %
2023 ж		
Тау-кен өнеркәсібі	2,32 млрд. долл	21,9
Өңдеуші өнеркәсіп	644,4 млн. долл	6,1
Сауда, автомобильдерді жөндеу	760,9 млн. доллар	7,2
Кәсіпорындарға қызмет көрсету	5,6 млрд. доллар	52,8
Құрылыс	378,4 млн. доллар	3,57
Басқа салалар	893,6 млн. доллар	8,43
Барлығы	10,6 млрд. доллар	100
Ескертпе-[10] әдебиет негізінде құрастырылған		

2023 жылы (жалпы көлемі 10,6 млрд. доллар): тау-кен өнеркәсібі – 2,32 млрд. доллар (21,9%); өңдеуші өнеркәсіп – 644,4 млн. доллар (6,1%); сауда, автомобильдерді жөндеу – 760,9 млн. доллар (7,2%); кәсіпорындарға қызмет көрсету – 5,6 млрд. доллар (52,8%);

Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың экономикалық қызмет түрлері бойынша жиынтық ағыны кезеңдегі ағындар млн. АҚШ долларымен құрылыс – 378,4 млн. доллар (3,57%); басқа салалар – 893,6 млн. доллар (8,43%) құрады.

Төмендегі кестеде 2023 жылы келген тікелей шетелдік инвестициялар салалар бойынша салынуы көрсетілген.

Кесте 8. 2023 жылы келген тікелей шетелдік инвестициялар салалар бойынша салынуы

Сала	Инвестицияның көлемі	Үлес салмағы, %
2023 ж		
Тау-кен өнеркәсібі	3,7 млрд. долл	34,6
Өңдеуші өнеркәсіп	603,5 млн. долл	5,6
Сауда, автомобильдерді жөндеу	847,5 млн. доллар	7,9
Кәсіпорындарға қызмет көрсету	4,6 млрд. доллар	43,0
Құрылыс	344,7 млн. доллар	3,2
Басқа салалар	609,9 млн. доллар	5,7
Барлығы	10,7 млрд. доллар	100
Ескертпе-[10] әдебиет негізінде құрастырылған		

2023 жылы (жалпы көлемі 10,7 млрд. доллар): Тау-кен өнеркәсібі – 3,7 млрд. доллар (34,6%); Өңдеуші өнеркәсіп – 603,5 млн. доллар (5,6%); Сауда, автомобильдерді жөндеу – 847,5 млн. доллар (7,9%); Кәсіпорындарға қызмет көрсету – 4,6 млрд. доллар (43%); Құрылыс – 344,7 млн. доллар (3,2%); Басқа салалар – 609,9 млн. доллар (5,7%).

Шетелдік инвестицияларды толық қорғау және пайданы репатриациялау басты басымдық болып қала береді. Экономиканың бірнеше секторлары бар: табиғи ресурстарды игеру, инфрақұрылым, байланыс және ақпарат, біздің еліміз үшін әрқашан маңызды болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рустемов Н. Аймақтық инвестициялық саясатты басқарудың функциясы мен әдісі /Н. Рустемов //Транзиттік экономика. - 2014. - №1.
2. Қазақстан Республикасының №163-1 «Шетелдік инвестициялар туралы» Заңы//Егемен Қазақстан, 17 тамыз 1997 ж
3. Оспанов М.Т., Мухамбетов Т.И. «Иностранный капитал и инвестиции: вопросы теории, практики привлечения и использования» //Финансы Казахстана, 2013.-№12
4. "Инвестициялық жекешелендіру қорлары жөніндегі ереже"
5. "Қазақстан Республикасының шетел инвестициялары бойынша ұлттық агенттігін құру туралы" ҚР Президентінің Жарлығы (1992 ж)
6. Уильям Ф.Шарп «Инвестиции», Москва: 2009.
7. Оспанова М.Т.және Т.И. Мухамбетов Иностранный капитал и инвестиции: теории, практикапривлечение и использования.// Алматы, 2006.- № 2.
8. Мергенбаева М.Т., Каирғалиева Т.И. «Шетел капиталы және инвестициялар: теориялық мәселелері, тарту тәжірибесі мен қолдану» Алматы: Ғалым, 2012.
9. Ашимбаев, Т.А. Государственное регулирование развития рыночных отношений в посткризисный период. – Известия НАН РК, серия Общественные науки, 2015, №2, 35-37С.
10. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің арнайы сайты – Астана - 2023ж. www.kaz.stat.kz

ФОРМИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ И ПРОБЛЕМА ПРИМЕНЕНИЯ МИРОВОГО ОПЫТА

Анотация

В данной статье рассматриваются вопросы региональной инвестиционной политики в Казахстане, капиталоемкости национального производства, инвестиционного процесса в стране, формирования иностранного капитала и применения мирового опыта. На основе экономических показателей Казахстана статья направлена на исследование основных принципов инвестиционного развития. Проведен анализ особенностей инвестиционного роста в современных рыночных условиях, а также предложены основные принципиальные элементы стимулирования экономики на пути инвестиционного роста с учетом национальных приоритетов.

Ключевые слова: капитал, инвестиции, иностранный капитал, процесс, инвестиционная деятельность, инвестор.

FORMATION OF INVESTMENT POLICY IN KAZAKHSTAN AND THE PROBLEM OF APPLYING WORLD EXPERIENCE

Annotation

This article examines the issues of regional investment policy in Kazakhstan, the capital intensity of national production, the investment process in the country, the formation of foreign capital, and the application of global experience. Based on Kazakhstan's economic indicators, the study aims to explore the fundamental principles of investment development. The article analyzes the characteristics of investment growth in the current market-economic conditions and proposes key fundamental elements for stimulating the economy along the path of investment growth while considering national priorities.

Keywords: capital, investment, foreign capital, process, investment activity, investor.

МРНТИ 06.81.55

Е.Ж. Мәлік¹, С.Р. Калмагамбетова²

¹М04122- «Экономика» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты,
Баишев университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

²магистр, Баишев университетінің білім саласындағы профессордың ассистенті,
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы
Skalmagambetova@mail.ru

КӘСІПОРЫННЫҢ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУЫ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада кәсіпорынның маркетингтің дамуының ерекшеліктері, қазіргі жағдайдағы нарықтағы маркетингтің аспектілер, маркетингтік қызметті жетілдіру жолдары қарастырылған. Қазіргі таңда кәсіпорындардың маркетингтік қызметін дамыту, әсіресе цифрлық технологиялар мен әлеуметтік медианың дамуымен бірге жаңа мүмкіндіктер мен сын-қатерлерді тудырып отыр. Сондықтан, кәсіпорынның маркетингтік қызметін тиімді жүргізу үшін бірнеше негізгі бағыттарды анықтау маңызды. Бұл бағыттар, мысалы, инновациялық маркетинг, бренд қалыптастыру, сандық маркетинг, клиенттермен өзара байланыс орнату, маркетингтік коммуникацияларды жетілдіру және бәсекеге қабілеттілік стратегияларын дамытуға негізделеді. Маркетингтік қызметтің стратегиялық жоспарлауы мен оны жүзеге асыруда заманауи әдістер мен құралдарды пайдалану, сондай-ақ үнемі өзгеріп отыратын нарық жағдайларына бейімделу кәсіпорындардың табысты қызмет көрсетуін қамтамасыз етеді. Бұл тақырыпта біз кәсіпорынның маркетингтік қызметін дамытудың негізгі бағыттарын қарастырып, олардың тиімділігі мен бизнеске тигізетін әсерін талдаймыз.

Түйінді сөздер: маркетинг, бәсекелестік, өнім, кәсіпорын, ұйымдастыру, басқару.

Қазақстан Республикасы әлеуметтік-экономикалық үдерістердің өзгеруіне, саяси және әлеуметтік салалардағы институционалдық реформаларға, қоғамдағы экологиялық мәселелердің маңызының артуына, сондай-ақ халықаралық қатынастардың дамуына тән ерекшеліктермен сипатталады. Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларында болып жатқан өзгерістер шаруашылық қызметтің жаңа бағыттарын іздеумен бірге, кәсіпорындар алдында экономикалық тиімділікті қамтамасыз ету үшін бірқатар өзекті міндеттер қояды.

Мемлекет басшысының 2012 жылғы желтоқсан айындағы ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы таныстырылды. Бұл стратегияның негізгі мақсаты – қуатты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде гүлденген қоғам қалыптастыру, сондай-ақ Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылуы. Осы мақсаттарға жету үшін «Қазақстан – 2050» Стратегиясы жеті ұзақмерзімді басымдықты жүзеге асыруды жоспарлайды. Бесінші басымдықта «Кәсіпкерлікті – ұлттық экономиканың жетекші күшін жан-жақты дамыту» деп көрсетілген[1].

Сондықтанда Қазақстандағы кәсіпорынның маркетинг қызметі еліміздің экономикасының дамуында маңызды рөл атқарады. Бүгінгі таңда нарықтық экономикаға өту кезеңінде кәсіпорындар өз өнімдері мен қызметтерін тұтынушыларға тиімді ұсыну үшін маркетингтің жаңа тәсілдері мен әдістерін қолдануда. Маркетинг қызметі тұтынушылардың сұранысын зерттеу, нарықтағы өзгерістерге бейімделу, бәсекелестік артықшылықтарды дамыту және кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін арттыру мақсатында қолданылады.

Қазақстандағы кәсіпорындар маркетингті тек өнімді сату әдісі ретінде емес, сондай-ақ тұтынушы мен нарықтың қажеттіліктерін терең түсіну және сол қажеттіліктерге негізделген стратегиялық шешімдер қабылдау құралы ретінде қарастыруы қажет. Бұл тұрғыда маркетингтің әртүрлі функциялары, соның ішінде нарықтық зерттеулер, жарнама, бағаларды қалыптастыру, тарату арналарын басқару және тұтынушылармен байланыс орнату маңызды орын алады.

Қазақстандық кәсіпорындар үшін маркетингтік қызметті дамыту тек ішкі нарықта ғана емес, халықаралық нарықта да бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе экспортқа бағытталған кәсіпорындар үшін өте өзекті, себебі олар әлемдік нарықтағы сұраныс пен тұтынушы талаптарын дұрыс бағамдап, өнімдерін сол сұранысқа сәйкес бейімдеуі тиіс.

Осы тұрғыда практикалық маңызы мен құндылығы жоғары мәселе ретінде маркетинг жүйесінің дамуын ерекше атап өтуге болады. Еліміздегі халық шаруашылығы құрылымын жаңарту барысында орын алып жатқан өзгерістер, өндірушілердің еркіндігі мен нарықтық ортаны игеру процесінде кәсіпорындарды басқару маркетингтің негізгі қағидаттарын қолдануды талап етеді.

Кәсіпорынның маркетингтік қызметі — бұл кәсіпорынның нарықта өз өнімдерін немесе қызметтерін тиімді жылжыту, сатуды арттыру және тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жүзеге асырылатын жүйелі іс-шаралар кешені. Ол өнімді әзірлеуден бастап, баға белгілеу, жарнама жүргізу, сату, нарықтағы бәсекелестермен жұмыс істеу және тұтынушылармен байланыс орнату сияқты барлық аспектілерді қамтиды. Кәсіпорынның маркетингтік қызметі оның нарықтағы позициясын нығайтуға және табыс табуына ықпал етеді.

Маркетинг тұжырымдамасы кәсіпорынның нарықтағы белсенді басымдық саясатын жүргізу стратегиясы мен тактикасын, шаруашылық қызметін және барлық өндірістік ресурстарды тиімді пайдалану нәтижелерін қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады. Еліміздегі экономикалық реформаларды әлемдік экономикаға интеграциялау үшін нарықтық механизм, нарықтық зерттеу әдістері мен принциптері, экономикалық жағдай, стратегиялық жоспарлау негіздері және кәсіпорындардың нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін

терең түсіну қажет. Мұндай білімді нарықтық басқару тұжырымдамасын зерттейтін маркетинг ғылымы ұсынады.

Қазіргі маркетингтің мағынасы тұтынушылардың қажеттіліктерін кәсіпорынның пайдасына айналдыруда көрінеді. Қазақстанда маркетинг экономикалық сала ретінде салыстырмалы түрде жақында ғана қолданылып келе жатыр, ал бұған дейін ол тек капитализмге тән теориялық түсінік және практикалық әрекет ретінде қабылданған болатын.

Қазіргі кезде маркетинг кәсіпорындардың шаруашылық қызметін жоспарлау, өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың барлық жақтарын қамтуы тиіс. Бұл жағдай осы замандағы маркетингтің рөлі мен маңызы туралы көзқарастарға сәйкес келеді. Кәсіпорын қызметін басқару үшін қазіргі замандағы маркетинг біртұтас және жүйелі бағытта дамуы қажет [2].

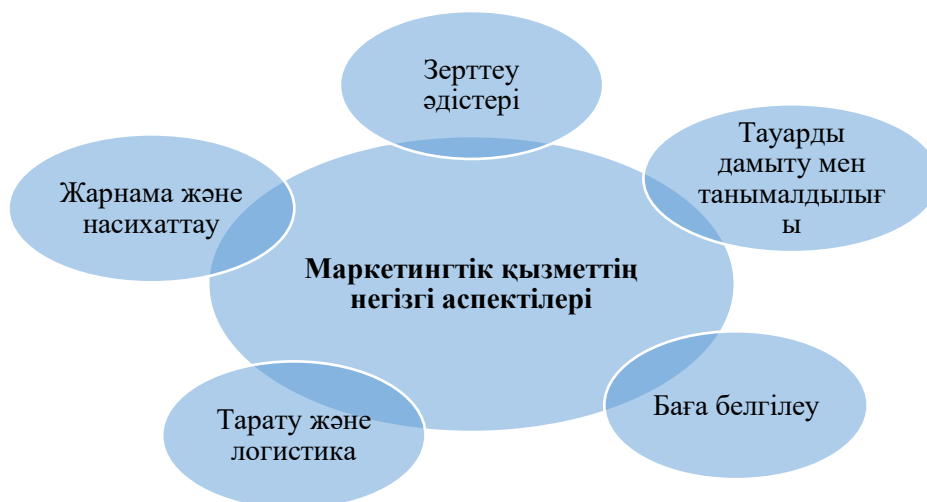
Қазақстан Президентінің «Қазақстан – 2030» атты халыққа жолдаған стратегиялық бағдарламасында сұраныс пен ұсыныс теңдігі нарықтың басты мақсаты ретінде көрсетілгендіктен, өндірісті басқару жөніндегі шешімдерді қабылдаудың негізгі қағидаттары кәсіпкерлерді тұрақты экономикалық өсу басымдықтарына бағыттайды.

Қазақстан Республикасындағы нарықтық қатынастардың қалыптасуы мен дамуы шаруашылық субъектілері арасындағы бәсекелестік күрестің күшеюі, сыртқы және ішкі маркетингтік ортадағы тұрақты өзгерістермен бірге жүріп, бұл тауарлар мен қызметтерді өндіру, бөлу және тұтыну саласындағы кәсіпкерлік пен маркетингтік қызметті жетілдіруді қажет етеді.

Сондықтан маркетингке, кәсіпкерліктің философиясы мен құралына қызығушылық айтарлықтай артты. Бұл сондай-ақ елдің экономикалық дағдарыстан шығуы және жоғары экономикалық өсу деңгейіне жету қажеттілігінен туындады. Өйткені маркетинг, әлемдік тәжірибе дәлелдегендей, кез келген кәсіпорынның негізгі құралы, қазіргі нарықтық дамудың маңызды аспабы болып табылады, ол нарық қатысушылары арасында теңгерімді және тұрақты байланыстарды орнатып, қамтамасыз етеді [3].

Қазіргі таңда Қазақстанда индустриалды-инновациялық саясат әзірленіп, жүзеге асырылуда, оның басты мақсаты – елдің тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамуына қол жеткізу, экономика салаларын және инфрақұрылымды дамыту, халықтың нақты табыстарын арттыру, басқару, ғылым, білім, денсаулық сақтау сияқты салаларда реформалар жүргізу. Бұл міндеттердің орындалуы нарықтық шаруашылықты басқарудың барлық деңгейлерінде маркетингтік қызметтің теориясы мен тәжірибесінің дамуына тікелей байланысты, сондықтан елімізде маркетингті дамыту қажеттілігі туындап отыр.

Маркетингтік қызметті тиімді ұйымдастыру және жетілдіру арқылы кәсіпорын өзінің нарықтағы орнын нығайтып, бәсекелестерінен оза алады.

Сурет 1. Маркетингтік қызметтің негізгі аспектілері

Маркетингтік қызметтің негізгі аспектілеріне (сурет 1) біріншіден нарықты зерттеуді жатқызуға болады [4].

Нарықта бәсекелестердің, тұтынушылардың және жалпы нарықтық жағдайдың талдауы маркетингтік стратегияларды жасау үшін негіз болады. Кәсіпорындардың нарық сұранысын анықтау және соған сәйкес өнімді немесе қызметті ұсыну маңызды. Зерттеу әдістері арасында сауалнамалар, фокус-топтар және нарықтық трендтерді талдау бар.

Одан кейін тауарды дамыту мен танымалдылығы. Кәсіпорынның тауарлары немесе қызметтері тұтынушылардың қажеттіліктеріне сай болуы тиіс. Әрбір өнімнің өзіндік ерекшелігі мен сапасы болуы керек. Өнімді дұрыс позициялау — оның нарықтағы орнын анықтаудың маңызды бөлігі.

Үшіншісі баға белгілеу. Баға стратегиясы да маркетингтік қызметтің маңызды элементі болып табылады. Бұл сату көлеміне, нарық сұранысына, бәсекелестердің бағаларына және тұтынушылардың төлем қабілеттілігіне әсер етеді. Баға саясатында дисконттар, акциялар және басқа да ынталандыру әдістері қолданылуы мүмкін.

Төртіншісі тарату және логистика. Бұл өнімді тұтынушыға жеткізу жолдары мен тәсілдері де маркетингтік қызметтің бір бөлігі болып табылады. Тарату арналары дұрыс таңдалып, өнімнің нарыққа дер кезінде жетуі қамтамасыз етілуі керек. Логистика және қойма жүйелерінің тиімділігі кәсіпорынның қызметін жақсартады.

Одан кейін жарнама және насихаттау. Жарнама тұтынушыға өнім немесе қызмет туралы ақпарат жеткізудің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Бұл саладағы негізгі әдістерге телеарналардағы жарнамалар, әлеуметтік желілерде және интернетте жүргізілетін маркетингтік кампаниялар жатады. Сонымен қатар, PR шаралары, брендті дамыту және тұтынушылармен қатынастар да маңызды.

Қазіргі таңда кәсіпорынның маркетингтік қызметін жетілдіру жолдарына (сурет 2) тоқталсақ:

1. Цифрлық маркетингті дамыту

Бүгінде интернетке негізделген маркетингтік құралдардың маңызы артып келеді. Кәсіпорындардың әлеуметтік желілерде белсенді болуы, SEO (іздеу жүйесін оңтайландыру), контент маркетинг және электрондық пошта маркетингі сияқты тәсілдерді қолдануы маңызды. Бұл құралдар тұтынушылармен байланыс орнатып, өнім туралы ақпаратты кеңінен таратуға мүмкіндік береді.

2. Бренд құру

Бренд — бұл тұтынушының сіздің кәсіпорныңызды қалай қабылдайтынын білдіретін бірегей сәйкестік. Брендтің имиджін қалыптастыру мен дамыту маркетингтің маңызды міндеттерінің бірі. Ол үшін тұтынушының сенімін арттыру, сапалы өнімдер мен қызметтер ұсыну, үздік қызмет көрсету шарттарын сақтау қажет.

Сурет 2. Кәсіпорынның маркетингтік қызметін жетілдіру жолдары

3. Аналитика және деректерге негізделген шешімдер қабылдау

Бүгінгі таңда маркетингтік шешімдер көбінесе деректерге негізделеді. Нарықтың, тұтынушының мінез-құлқы мен тенденциялардың мониторингі кәсіпорынға тиімді стратегияларды жасауға мүмкіндік береді. Google Analytics, CRM жүйелері және басқа да деректерді талдау құралдарын пайдалану маркетингтік қызметтің нәтижелілігін арттырады.

4. Инновациялар мен технологияларды енгізу

Жаңа технологиялар мен инновациялар маркетингтік қызметті жақсартудың маңызды жолы болып табылады. Мысалы, жасанды интеллект, чат-боттар, виртуалды және аралас шындық құралдары арқылы тұтынушылармен интерактивті байланыс орнату мүмкіндіктері ашылады.

5. Тұтынушылармен қарым-қатынас және клиенттік қызмет көрсету

Тұтынушылармен ұзақ мерзімді қарым-қатынастарды орнату және ұстап тұру өте маңызды. Клиенттерге көрсетілетін қызмет сапасы, олардың пікірлеріне мән беру және қарым-қатынастарды тиімді басқару кәсіпорынның имиджін нығайтуға әсер етеді.

Маркетингтік қызметті жетілдіру кәсіпорынның табысына тікелей ықпал етеді. Заманауи нарықта тек өнімнің сапасы мен бағасы ғана емес, сонымен қатар тұтынушыға жақын болу, онымен жақсы қарым-қатынас орнату, инновациялық шешімдер қабылдау да маңызды рөл атқарады.

Қазіргі технологияларды пайдалану, аналитикаға негізделген шешімдер қабылдау, тиімді жарнама мен бренд құру кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырады және нарықта өз орнын нығайтуға көмектеседі[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының ресми сайты
https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
2. Истаева А.А., Байжақсынова Г.Қ., Асанова Т.А. Маркетингті басқару – А.: Экономика, 2014ж
3. Қазақстан - 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әлауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030>
4. Борбасова З.Н., Улақов С.Н., Осик Ю.И. Маркетингтік зерттеулер: ЖОО-дарының экономикалық мамандықтарында оқитын студенттерге арналған оқулық. – Қарағанды: ҚарМУ Баспасы, 2015. – 339б.
<https://rep.keu.kz/bitstream/123456789/119/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B5%D1%82%20%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%20%D0%9A%D0%90%D0%97.pdf>
5. Маркетинг және жеткізу тізбектерін басқару
<https://www.gov.kz/uploads/2020/10/8/b1222eb0c72e644eac9440febc101713>

МАРКЕТИНГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕЁ РАЗВИТИЯ**Аннотация**

В статье рассматриваются особенности развития маркетинга предприятия, аспекты маркетинга на рынке в современных условиях, пути совершенствования маркетинговой деятельности. В настоящее время развитие маркетинговой деятельности предприятий, особенно в сочетании с развитием цифровых технологий и социальных сетей, создает новые возможности и вызовы. Поэтому для эффективного ведения маркетинговой деятельности предприятия важно определить несколько основных направлений. Эти области основаны, например, на инновационном маркетинге, формировании бренда, цифровом маркетинге, взаимодействии с клиентами, совершенствовании маркетинговых коммуникаций и разработке

стратегий конкурентоспособности. Использование современных методов и средств в стратегическом планировании маркетинговой деятельности и ее реализации, а также адаптация к постоянно меняющимся рыночным условиям обеспечивают успешное обслуживание предприятий. В данной теме мы рассмотрим основные направления развития маркетинговой деятельности предприятия и проанализируем их эффективность и влияние на бизнес.

Ключевые слова: маркетинг, конкуренция, товар, предприятие, организация, управление

MARKETING ACTIVITIES OF THE ENTERPRISE AND DIRECTIONS OF ITS DEVELOPMENT

Abstract

The article discusses the features of the development of enterprise marketing, aspects of marketing in the market in modern conditions, ways to improve marketing activities. Currently, the development of marketing activities of enterprises, especially with the development of digital technologies and social media, creates new opportunities and challenges. Therefore, for the effective conduct of the marketing activities of the enterprise, it is important to identify several main areas. These areas are based, for example, on innovative marketing, brand formation, digital marketing, customer interaction, improving marketing communications, and developing competitiveness strategies. The use of modern methods and tools in the strategic planning of marketing activities and its implementation, as well as adaptation to constantly changing market conditions, ensures the successful service of enterprises. In this topic, we will consider the main directions of development of the marketing activities of the enterprise, analyze their effectiveness and impact on the business.

Key words: marketing, competition, product, enterprise, organization, management

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 73.47.01

И.Ж. Бисалиев¹, С.А. Шин²¹к.т.н., ассоциированный профессор(доцент) в области образования, Баишев Университет, г.Актобе, Казахстан²студент 4 курса ОП "Автоматизация и управление", Баишев Университет, г.Актобе, Казахстан¹bissaliyev@mail.ru,²joker.fulloust@mail.ru

ЛОГИСТИКА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Данная статья предназначена для ознакомления читателей с некоторой информацией о логистике в одной из значимых областей Республики Казахстан. Рассматриваются ключевые факторы, влияющие на развитие логистики в регионе, включая географическое положение, складскую структуру, способы транспортировки грузов внутри и за пределами области, также приводятся статистические данные и анализ деятельности основных логистических компаний. Уделено внимание общим характеристикам рынка логистических услуг и перспективам развития отрасли в регионе, без глубокого анализа проблем.

Ключевые слова: Логистика, транспортировка грузов, транспортно-логистическая отрасль, Актюбинская область, экономика.

Что такое логистика в нашей республике и насколько важную роль она играет в ней? Изначально термин появился в интендантской службе вооружённых сил. Впервые же он упоминается в трактатах по военному искусству византийской империи. При дворе императора были «логистики», в обязанности которых входило распределение продуктов питания [1]. С тех пор логистика получала все больше определений и значимость слова росла: теперь же логистика представляет из себя управление, организацию движения самых разных товаров и ресурсов от места их производства или получения до места их потребления и использования. Говоря о месте, расскажем о окрестности, в которой расположена Актюбинская область, занимая одно из важнейших мест в транспортной сети Казахстана [5].

Актюбинская область имеет большое экономическое и стратегическое значение для Казахстана. Исторически Актюбинская область формировалась и развивалась как приграничный регион, расположенный на стыке культур. Особенности региона определяются тем, что через его территорию еще давно проходили значительные миграционные потоки. Регион является мировым лидером по запасам хрома, его объемы превышают 400 млн тонн. В недрах разведано 40% республиканских запасов титана и 55% никеля. В области сосредоточено 30% прогнозных запасов углеводородов, на третьем месте по республике находятся промышленные запасы нефти. По территории области проходит более 700 км международного транзитного автомобильного коридора «Западная Европа – Западный Китай». Актюбинская область – крупный промышленный регион Казахстана. Основу промышленной отрасли составляют горно-химическая промышленность, черная металлургия [2]. И так, благодаря развитой промышленной базе и значительному транзитному потенциалу, наша область становится всё более важным звеном в глобальных цепочках поставок. Это открывает значительные возможности для развития логистики. Дополнительное преимущество региона заключается в доступе к границам с Россией, Узбекистаном и Туркменистаном, что расширяет возможности для международного сотрудничества и

экономической интеграции. Географическое расположение области делает её не только транзитным узлом, но и важным центром перераспределения грузов [5].

В свою очередь грузы поставляются по автомобильным и ж/д магистралям, а также через аэропорты, которые обеспечивают пассажирские и грузовые перевозки совместно. И, как упоминалось ранее, Казахстан богат природными ресурсами, а потому через Актюбинскую область проходят трубопроводы, транспортирующие различные ресурсы, в частности, нефть и газ. Это очень важный аспект логистической инфраструктуры региона, который часто не так заметен, как автомобильные или железные дороги, но играет огромную роль в экономике. Железные дороги связывают область с крупнейшими промышленными центрами страны, а модернизация автомобильных дорог повышает их пропускную способность. Можно сказать, что акцент сделан на повышение эффективности маршрутов через улучшение логистической координации и создание современных транспортных узлов. В региональном разрезе в январе-декабре 2022г. увеличение грузооборота отмечается в Актюбинской области на 7,3% [3]. Эти изменения способствуют увеличению транзитных грузопотоков и усилению экономической конкурентоспособности региона на глобальном уровне – так на территории области действует множество логистических и транспортных компаний, обеспечивающих эффективное перемещение грузов как внутри страны, так и за её пределами. Например, “Қазақстан темір жолы” (КТЖ) – это как главный железнодорожный перевозчик в стране. Они отвечают за перевозку грузов по железным дорогам.

По области насчитываются сотни разных логистических компаний, где большинство являются лишь и мы немного расскажем о крупных из них: **TK Salvador** – компания предоставляет услуги в сфере грузоперевозок и логистики, специализируясь на доставке грузов по Казахстану и в страны ближнего зарубежья. **Salvador** зарекомендовала себя как надёжный партнёр, предлагающий гибкие решения для клиентов; **AQ-Traffic** является одной из ведущих транспортных компаний региона, предоставляющей услуги по перевозке различных видов грузов. Компания активно развивает сотрудничество с промышленными предприятиями области; **Kaztransitplus** – эта компания предоставляет полный спектр услуг по транспортировке грузов, включая мультимодальные перевозки. Особое внимание уделяется качеству и оперативности доставки [4].

Помимо местных логистических компаний, в Актюбинской области работают крупные международные франшизы, что свидетельствует о высоком уровне интеграции региона в глобальные логистические цепочки: **СДЭК (CDEK)** – известная международная компания, предоставляющая услуги экспресс-доставки документов и грузов. **СДЭК** активно работает с клиентами из малого и среднего бизнеса, предлагая удобные логистические решения; **Яндекс GO** предоставляет услуги быстрой доставки и пассажирских перевозок. Её популярность обусловлена удобным приложением и высоким качеством сервиса; **KazCargo Customs** специализируется на таможенном оформлении грузов и организации перевозок по Казахстану и за его пределами.^[4] Логистические компании, работающие в Актюбинской области, играют ключевую роль в экономическом развитии региона. Их деятельность способствует улучшению транспортной доступности, увеличению транзитных грузопотоков, ускорению доставки грузов внутри Казахстана и на международные рынки, а также укреплению сотрудничества с зарубежными партнёрами.

В заключение скажем, что логистическая инфраструктура Актюбинской области действительно играет ключевую роль в экономическом развитии региона и его интеграции в международные экономические процессы. Региональный транспортный потенциал и появление зарубежных франшиз делают область важным звеном в цепочках поставок между Европой и Азией. Информированность о значении логистики и её возможностях позволяет эффективнее использовать ресурсы региона и строить долгосрочные стратегии развития.

Список литературы

1. Википедия «Логистика» (<https://ru.m.wikipedia.org/wiki/>);
2. О регионе: Актюбинская область (<https://tourismkaz.kz/ru/regatlas/1>);

3. Комитет по статистике Республики Казахстан. Транспорт в Республике Казахстан (январь-декабрь 2022г.). (<https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-transport/publications/8513/>);
4. Транспортные компании Актобе (<https://maintransport.ru/transportnye-kompanii/aktobe>);
5. Альманахъ, И.Н.Кренгауз, учебное пособие «Глобальные логистические системы», 2024 год

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЛОГИСТИКА

Андатпа

Бұл мақала Қазақстан Республикасының маңызды облыстарының біріндегі логистика туралы кейбір мәліметтермен оқырмандарды таныстыруға арналған. Өңірдегі логистиканың дамуына әсер ететін негізгі факторлар, оның ішінде географиялық орналасуы, қоймалық құрылымы, облыс ішіндегі және одан тыс жүктерді тасымалдау тәсілдері қарастырылады, сондай-ақ негізгі логистикалық компаниялардың қызметінің статистикалық мәліметтері мен талдауы келтіріледі. Нарықтың жалпы сипаттамаларына және аймақтағы саланың даму перспективаларына терең проблемалық талдаусыз назар аударылады.

Түйінді сөздер: Логистика, жүк тасымалдау, көлік-логистикалық сала, Ақтөбе облысы, экономика.

LOGISTICS IN AKTOBE REGION

Abstract

This article is intended to familiarize readers with some information about logistics in one of the significant regions of the Republic of Kazakhstan. The key factors influencing the development of logistics in the region are considered, including geographical location, warehousing structure, methods of transporting goods within and outside the region, as well as statistical data and analysis of the activities of major logistics companies. Attention is paid to the general characteristics of the logistics services market and the prospects for the development of the industry in the region, without in-depth analysis of problems.

Keywords: Logistics, freight transportation, transport and logistics industry, Aktobe region, economy.

МРНТИ 38.61.31

Х.Д. Шампигов¹, Г.И. Сұлтамұрат², Ж.Т. Калыбекова³, Е.М. Мурзабай⁴

¹Баишев Университетінің білім саласындағы аға оқытушысы/сеньор-лектор,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

²т.ғ.к., Баишев Университетінің білім саласындағы қауымдастырылған профессоры
(доцент), Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

³магистр, Баишев Университетінің аға оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

⁴6B07222 «Тау-кен ісі» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Баишев Университеті,
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

gsultamurat@mail.ru

КЕМПІРСАЙ КЕН ОРНЫНЫҢ ФЛОРАСЫ МЕН ФАУНАСЫН ЗЕРТТЕУ

Андатпа

Мақалада объектінің орналасқан ауданының табиғи-климаттық сипаттамалары; қарастырылып отырған аудандағы қолданыстағы техногендік әсердің түрлері мен көздері келтірілген.

Зерттеу нысаны - Дөң КБК кен орны. Сусанновск кен орнының жер қойнауын пайдалануға бөлінген алаңы техногендік аумақты да, табиғи ландшафты аумақты да білдіреді.

Өндірістік және өңдеуші салалардың қоршаған ортаға әсерін талдау және бағалау және қоршаған ортаға теріс әсерді азайту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу қаралды. Ашық тау-кен жұмыстары учаскесін пайдаланудың қоршаған орта компоненттеріне (топырақ, атмосфералық ауа, биоәртүрлілік, жер асты және жер үсті сулары) әсерін бағалау туралы материал жиналды. Кемпірсай кен орнының табиғи жағдайларына талдау жасалды.

Түйінді сөздер: ҚОҚ, экология, қоршаған орта, Дөң КБК, фондық концентрациялар, ластаушы заттар, атмосфералық ауа, топырақ, жер ресурстары, биоәртүрлілік.

Тау-кен өнеркәсібі Қазақстан Республикасының экономикасында маңызды рөл атқарады. Ауыр және жеңіл өнеркәсіптің дамуы көбінесе қара, түсті және сирек металдар кендерін өндірудің өсуімен анықталады [1]. Қазақстан Республикасында көмірдің, қара, түсті металдар кендерінің, тас тұздарының, фосфорит кендерінің, алтынның және басқа да пайдалы қазбалардың бай қорлары бар. Минералды шикізаттың түрлері кендерден алынады [2].

Кемпірсай кен ауданының кен орындары Солтүстік Мұғалжарлардағы Ор-Елек су алабының шығыс беткейінде орналасқан.

Дөң КБК құрамына кіреді:

- Ашық тау-кен жұмыстары кеніші;
- «Дөң»;
- «Молодежная» және «Қазақстан Тәуелсіздігіне 10 жыл» шахталары;
- байыту фабрикалары – ДОФ-1 және ДОФ-2.

Дөң КБК нысандары келесі өндірістік аландарда орналасқан:

- Орталық өнеркәсіп алаңы Хромтау қаласының шығысында орналасқан;
- «Қазақтың 40 жылдығы. КСР» қаладан шығысқа қарай 10 км жерде орналасқан, «Молодежная» шахтасы да сол жерде орналасқан;
- «Қазақстан Тәуелсіздігіне 10 жыл» шахтасының өндірістік алаңы (ДНҚ) қаладан оңтүстікке қарай 0,5 км жерде орналасқан;
- «Сухиновский» карьерінің өндірістік алаңы.

Жыл сайын Дөң КБК 4500 мың тоннаға жуық хром кенін өндіреді, өндірілген кенді Ақтөбе және Ақсу ферроқорытпа зауыттарына, Ресей мен алыс шетелдердің ферроқорытпа зауыттарына жеткізеді.

Дөң КБК Ақтөбе облысының Хромтау ауданында Ақтөбе қаласынан шығысқа қарай 115 км жерде орналасқан. Кен орындары Солтүстік Мұғалжардағы Ор-Елек су алабының шығыс беткейінде орналасқан. Ең жақын елді мекен - 20000-нан астам халқы бар Хромтау қаласы орналасқан тау-кен инфрақұрылымының айналасында. Қала ашық шахтаның жұмысын қамтамасыз ету үшін құрылған. КБК Хромтау үшін қала құраушы кәсіпорын болып табылады, онда 8000-ға жуық адам жұмыс істейді.

Хромтау инфрақұрылымы теміржол және автокөлік жолдары желісінің, сумен жабдықтау және су тазарту қондырғылары жүйесінің, тамақ өндірісінің және қаланың басқа да көптеген инфрақұрылымдық нысандарының операторы болып табылатын шахтамен байланысты.

Дөң КБК аумағының шетінде бірнеше кішігірім елді мекендер орналасқан. Шахта аймағындағы жерлер егіншілік үшін пайдаланылады. Негізгі дақылдар бидай мен картоп болып табылады [3].

1 Зерттелетін аймақтың климаттық сипаттамасы

Аумағы Батыс Қазақстанның дала аймағында орналасқан. Кен пайда болған аймақтың рельефі-оңтүстік-шығысқа қарай жалпы төмендеуімен өзендер мен су ағындарының аңғарларымен бөлінген таулы жазық. Ауданның рельефі - ауданның солтүстік-шығысында ең жоғары белгісі 375,8 м төмен, әлсіз көтерілген биіктік.

Мұндағы қыс әдетте қазанның соңғы күндерінде-қарашаның басында басталып, сәуірдің бірінші онкүндігіне дейін жалғасады. Қыстың басталуы циклділіктің жиі көріністеріне байланысты желдің күшеюімен, қардың жиі түсуімен және жылдың ең үлкен аспан бұлттылығымен ерекшеленеді. Жалпы, суық мезгіл ауа-райының антициклондық сипатының

басым болуымен сипатталады, бұл Сібір антициклонының қуатты Батыс сілемінің басым әсеріне байланысты. Осыған байланысты қыс мезгілінде орта есеппен уақыттың 50÷60% - ы Қазақстанда қысым мен ауа райының антициклоналды режимі сақталады.

Қыста бұлтты ауа-райының жоғары қарқындылығында радиациялық салқындату процестері ұзақ және терең температуралық инверсияларға әкеледі. Соңғысының үлкен қуатына адиабаталық шөгу және қысу нәтижесінде де қол жеткізіледі - бұл қыста антициклоналды өрістерге тән процесс. Рельефтің қиылысуы радиациялық инверсиялардың дамуына да ықпал етеді.

Құрт континентальды климаттың маңызды сипаттамасы - ауа температурасының амплитудасы. Температура режимі маусымдық және тәуліктік ауытқулармен сипатталады. Ең ыстық ай шілде орташа температурасы + 23,8 °C (максимум +42°C). Ең суық ай қаңтар, орташа температурасы -13,5 °C (минимум -41°C).

Қыс қазан айының екінші жартысынан басталады, көбінесе қарашаның ортасынан бастап сәуірдің басына немесе ортасына дейін созылады. Қысы аз қарлы, қатты желдер мен қарлы борандар. Желдің жекелеген учаскелерінде қар жамылғысы толығымен сыпырылады, сайларда және әртүрлі кедергілердің жанында қардың биіктігі 1,5÷2,0 м; жердің қату тереңдігі - 2,0÷2,5 м.

Аудан өте құрғақ сипатқа ие. Жауын-шашын аз жауады және ол жыл мезгілдеріне біркелкі бөлінбейді.

Негізгі жауын-шашын көктем-жаз кезеңінде болады. Жауын-шашын мөлшері құрғақ ай мен ең ылғалды ай арасында 16 мм-ге дейін өзгереді.

Аумақтың көп бөлігінде атмосфералық жауын-шашынның орташа жылдық мөлшері 279 мм құрайды.

Қар жамылғысы қыс мезгілінде климаттың қалыптасуына айтарлықтай әсер ететін фактор болып табылады, негізінен қар бетінің үлкен шағылысу қабілетіне байланысты. Тұрақты қар жамылғысы қараша айында пайда болады, ал сәуірде жойылады, яғни қар жамылғысы бар күндер саны 145 күнді құрайды. Ең құрғақ ай-ақпан. Ақпан айында жауын-шашын мөлшері 19 мм орташа 25 мм, ең көп жауын-шашын маусым айында 35 мм түседі.

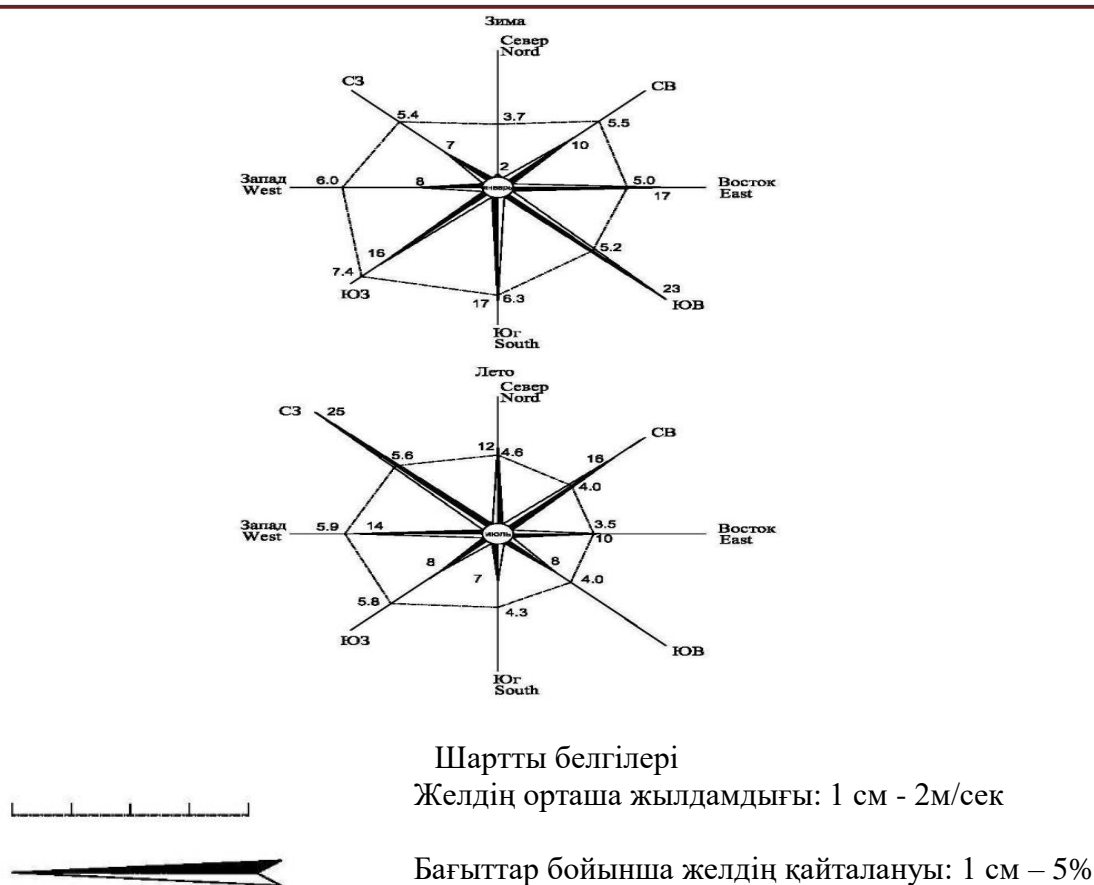
Жауын-шашынның орташа жылдық мөлшері 200÷250 мм. Жауын-шашынның максималды мөлшері көктем-жаз айларында болады.

Аудан үшін климаттық жағдайлардың тән ерекшелігі - үнемі соққан желдер, негізінен солтүстік – батыс бағытта, олар көбінесе жазда шаңды дауылдармен, қыста - қарлы борандармен бірге жүреді [3].

Жел режимі материктік сипатта болады. 1-суретте көрсетілген жел раушаны Румб бойынша желдің таралу сипатымен көбірек танысуға мүмкіндік береді.

1.1 Атмосфералық ауаның сапасы

Қазақстандық ғылыми-зерттеу гидрометеорологиялық институты атмосфераны метеожағдайларға байланысты зиянды шығарындылардан өзін-өзі тазарту үшін оның жекелеген аудандарының қолайлылығы тұрғысынан Қазақстан Республикасының аумағын аудандастыруды жүргізді. Оған сәйкес Қазақстан Республикасының аумағы бес аймаққа бөлінген.

1 - сурет – Ақтөбе метеостанциясының деректері бойынша Ақтөбе қаласы бойынша жел раушандары

2-суретте атмосфераның таралу қабілетін сипаттайтын Қазақстан аумағы үшін атмосфераның ластану әлеуетінің (бұдан әрі - АЛӘ) мәндерінің бөлінуі көрсетілген. Сонымен, I аймақ-төмен потенциал (қолайлы, шашырау жағдайлары), II – орташа, III – жоғары, IV – жоғары және V – өте жоғары (өте қолайсыз).

2 – сурет - Қазақстан Республикасының аумағы үшін атмосфераның ластану әлеуетінің мәндерін бөлу

Атмосферадағы зиянды заттардың таралуы үшін климаттық жағдайлар қолайлы. Өзін-өзі сауықтыру және қалыпты жұмыс істеу қабілеті бойынша, антропогендік әсер тоқтатылғаннан кейін табиғи ландшафттар тұрақты болып саналады.

Атмосферадағы ластаушы заттардың таралу жағдайларын анықтайтын коэффициенттер

1-кестеде келтірілген.

1-кесте-атмосфералық ауадағы ластаушы заттардың таралу жағдайларын анықтайтын метеорологиялық сипаттамалар мен коэффициенттер

Сипаттамасы	Шамасы
Атмосфераның стратификациясына тәуелді Коэффициент, А	200
Жер бедерінің коэффициенті	1
Жылдың ең ыстық айының сыртқы ауасының орташа максималды температурасы, T °C	+22,5
Жылдың ең суық айындағы сыртқы ауаның орташа максималды температурасы, T °C	-14,9

1.2 Топырақ және өсімдіктер

Кен орындары каштан топырақтары мен олардың кешендері басым құрғақ дала аймағында орналасқан. Каштан топырақтары егіншілікте кеңінен қолданылады. Алайда, ылғалдың жеткіліксіз аймағында орналасқандықтан, олар ылғал тапшылығына ие. Жауын-шашынның аз мөлшері, әлсіз құрылымы және каштан топырақтарының жоғары тығыздығы олардың терең сулануына жол бермейді. Механикалық құрамына, тұздылығына және карбонаттылығына байланысты каштан топырақтарындағы жылжымалы түрдегі (фосфор мен калий) қоректік заттардың мөлшері 5-тен 40 мг-ға дейін және одан да көп 100 г топыраққа тең. Жоғарғы горизонттардағы ортаның реакциясы бейтарап немесе аздап қышқыл, бірақ карбонаттардың пайда болуымен $\text{pH} = 8,0 \div 8,6$ дейін сілтілік жаққа ауысады. Гумустың мөлшері 2÷3% жетеді. Каштан топырақтары негізгі жыныстардың әсерінен туындаған тұздылықтың көрінісімен сипатталады.

Жұмыс аймағының өсімдіктері аз, негізінен қауырсынды, қауырсынды-жусанды.

Дөң КБК тау-кен байыту комбинатының аумағы дала аймағында Құрғақ түрлі-түсті дала субзонасында орналасқан [4].

Кездесетін өсімдіктердің алуан түрлілігіне қарамастан, шөптердегі доминанттар негізінен шөпті дәнді дақылдар мен бұталарға жататын түрлердің аз саны болып табылады. Каштан топырақтарындағы қопсытылған дәнді дақылдардың арасында түкті қауырсын (тарса), сарептикалық қауырсын (тарсик), лесинговский қауырсын (қауырсын), борозды бетеге (типчак) басым. Бұталардың ішінен - бұл негізінен Лерховская жусаны, тар пішінді, кара, бұта, селитра. Мұнда спирея мен дала қарағайлары жиі кездеседі.

Аймақтың өсімдік жамылғысына тән ерекшелігі - оның Дала бұталарымен, негізінен шабындықпен едәуір бұталы болуы.

Қарастырылып отырған объектінің аумағында жемшөптік артықшылықтары бар өсімдіктерден басқа, дәрілік түрлер бар: гемлок, кәдімгі танси, нағыз төсек, кәдімгі Жарма, маршаллиевский тимьян (тимьян), үлкен жолжелкен, кәдімгі одуванчика, шопан сөмкесі, дәрілік беде, Сент-Джон сусласы, Валериан, горицвет.

Кен орнының аумағында және оған іргелес аумақтарда Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген және заңнамамен қорғалатын өсімдік түрлері анықталған жоқ. Тікелей іргелес учаскеде, ұзақ техногендік жүктеме салдарынан топырақ-өсімдік жамылғысы айтарлықтай қысымға ұшырайды және іс жүзінде жоқ. Сайттың аумағы негізінен пайдаланылған кеңістіктермен, ескі үйінділермен және т. б.

1.3 Жануарлар әлемі

Хромтау ауданының жер үсті омыртқалы жануарлары қосмекенділердің 4 түрімен, бауырымен жорғалаушылардың 10 түрімен, құстардың 224 түрімен және сүтқоректілердің 34 түрімен ұсынылған. Осы жануарлар топтарының ішінде қаралып отырған өңірде ҚР Қызыл кітабына енгізілген сирек жойылып кету қаупі төнген жануарлар санатына жататын құстардың 16 түрі кездеседі.

Қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушылар.

Хромтау қаласы мен оның маңындағы аудандарда қосмекенділердің 4 түрі мекендейді. Елек өзені бассейнінің су қоймаларымен қосмекенділердің ең көп түрлерінің бірі – көл бақасының таралуы байланысты, олардың саны 1 м жағалау белдеуіне кемінде 3 адамға жетеді. Жарлы-Бұтақ өзенінің жайылмасында және Жарлы-Бұтақ пен Үйсіл-қара су қоймаларында өткір жүзді бақа мен сарымсақ өте кең таралған. Аймақта жасыл бақа кең таралған, ол көбею кезеңінде тек уақытша су объектілерін пайдаланады. Бұл бақаның құрғақ мекендеу орындарына төзімділігі оның барлық жерде таралуын анықтайды.

Хромтау аймағында және оған іргелес аумақтарда бауырымен жорғалаушылардың ішінде ең көп тарағаны - епті кесіртке, дала жыланы және өрнекті жылан. Жағалау аймақтарында су және кәдімгі жыландар мен батпақты тасбақалар жиі кездеседі.

Құстар.

Аймақтың құстар фаунасы 224 түрден тұрады, олардың 120 түрі ұя салады, 20-ға жуық түрі қыстайды және тек 80-нен астам түрі ұшып өтеді.

Хромтау қаласындағы ағаш - бұта екпелері, саяжай алқаптары, орман қорғау екпелері құстардың 150 – ден астам түрі белгіленген, олардың ішінде ұя салатын - 80-нен астам түрі бар [4].

Елді мекендерде және мал шаруашылығы кешендерінің аудандарында құстардың 50-ге дейін түрі кездеседі, олардың 20-сына дейін ұя салады. Мұнда торғайлар, қарлығаштар, қарға құстары мен жұлдызқұрттар ұя салуда көп және жиі кездеседі.

Өнеркәсіп аймағының көп бөлігінде (карьерлер, байыту фабрикалары, кірме жолдар және т.б.) құстар мен басқа да құрлықтағы омыртқалылардың саны мен тығыздығы өте төмен.

Көші-қон кезеңінде (сәуір-мамыр, қыркүйек-қазан) құстардың саны артады. Сонымен қатар, мұнда даланың типтік тұрғындары да, ағаш-бұта екпелерінің құстары да, су маңы да кездеседі (әсіресе көктем мезгілінде). Көктемгі көші-қон кезеңінде рельефтің төмендеуіндегі уақытша су қоймалары ерекше орын алады. Аумақтың сулануына байланысты құстар мұнда мамырдың аяғына дейін - шілде айының басына дейін созылуы мүмкін (құмсалғыштар, шағалалар және т.б.). Суда жүзетін және су маңындағы құстардың көші-қонының негізгі жолдары Дөң КБКынан - Елек және Ембі өзендерінің жайылмаларынан өтеді.

Аймақтың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлеріне ерекше назар аудару керек, олардың кем дегенде 16 түрі Дөң КБК аймағында кездеседі. Олардың ішінде қарастырылып отырған аумақта және іргелес ландшафттарда 7 түрді ұя салуға болады (дала бүркіті, қорым, балобан, сұр кран, белладонна краны, қарақұйрық және бүркіт), ал 9 түрі тек аралықта кездеседі (қызыл құйрықты қаздар, кликун Аккулар, оспри, бүркіт, ақ құйрықты бүркіт, Перегрин Сұңқар, қарақұйрық, стрепет, саджа).

Сүтқоректілер.

Аймақтың сүтқоректілерінің фаунасы өте алуан түрлі. Түрлердің саны бойынша бірінші орында кеміргіштер тобы тұр. Екінші орында жыртқыш сүтқоректілер тобы тұр. Сонымен қатар, мұнда бірқатар құнды коммерциялық сүтқоректілер – елік, қабан, қоян және ақ қоян мекендейді. Аймақтағы сандық жағынан ең көп - тышқан тәрізді кеміргіштер тобы (орман және үй тышқандары, қарапайым тышқан және т.б.), олар мұнда өмір сүретін барлық сүтқоректілер санының 90% құрайды. Бұл топта орман тышқаны басым, дала учаскелерінде кең таралған - кішкентай және сары гоферлер, ал жайылмаларда - қарапайым хомық.

Табиғи кешендерге антропогендік әсер, әсіресе 20 ғасырдың екінші жартысында күшейе түсті (тың далаларды жырту, өзен ағындарын реттеу, мал шаруашылығының баспасөзін күшейту, пайдалы қазбалар кен орындарын игеру), жануарлар өмірімен байланысты барлық процестерді күрт жеделдетеді. Бұл, ең алдымен, жекелеген топтардың түрлік құрамының өзгеруінен, санның ауытқуынан және даланың өзгерген және сақталған учаскелеріндегі жануарлар популяциясы арасындағы фауналық қарама-қайшылықтардың артуынан көрінеді.

Өнеркәсіптік аймақтың жақындығын ескере отырып, тікелей жобалау аумағында жануарлар іс жүзінде жоқ.

Жануарлар әлеміне кеңістіктік тұрғыдан әсер ету жергілікті, уақытша - тұрақты, ал әсер

ету қарқындылығы орташа деп бағаланады.

Кен орны орналасқан ауданда және іргелес аумақтарда ҚР Қызыл кітабына енгізілген және заңнама қорғалатын жануарлар мен құстар анықталған жоқ. Сондай-ақ, кен орны орналасқан ауданда ерекше қорғалатын аумақтар, қорықтар мен ұлттық парктер жоқ [5].

Қорытынды

Дөң КБК Ақтөбе облысының Хромтау ауданында Ақтөбе қаласынан шығысқа қарай 115 км жерде орналасқан. Кен орындары Солтүстік Мұғалжардағы Орел-Илек су алабының шығыс беткейінде орналасқан.

Сусанновск кен орнының жер қойнауын пайдалануға бөлінген алаңы техногендік аумақты да, табиғи ландшафты аумақты да білдіреді. Кешен аумағындағы ТНЗ өндірістік қызмет нәтижесінде пайда болды.

Өндірістік және өңдеуші салалардың қоршаған ортаға әсерін талдау және бағалау және қоршаған ортаға теріс әсерді азайту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу қаралды.

Ашық тау-кен жұмыстары учаскесін пайдаланудың қоршаған орта компоненттеріне (топырақ, атмосфералық ауа, биоәртүрлілік, жер асты және жер үсті сулары) әсерін бағалау туралы материал жиналды. Кемпірсай кен орнының табиғи жағдайларына талдау жасалды.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Экологиялық кодексі.
2. Инструкция по определению категории объекта, оказывающего негативное воздействие на окружающую среду (приказ Министра экологии, геологии и ПР РК от 13 июля 2021 года № 246).
3. Инструкция по организации и проведению экологической оценки (приказ Министра экологии, геологии и ПР РК от 30 июля 2021 года № 280).
4. Санитарные правила «Санитарно-эпидемиологические требования по установлению санитарно-защитной зоны производственных объектов», утвержденные приказом Министра национальной экономики РК № 237 от 20.03.15 г.
5. Оценка воздействия на окружающую среду (ОВОС) к «Плану горных работ Сусанновского месторождения осадочных пород: песок Донского ГОКа – филиала АО «ТНК «Казхром» с 2023 по 2031 гг.» г. Караганда, 2021 г.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФЛОРЫ И ФАУНЫ КЕМПИРСАЙСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ

Аннотация

В статье приведены природно-климатические характеристики района расположения объекта; виды и источники существующего техногенного воздействия в рассматриваемом районе.

Объект исследования - месторождение Донской ГОК. Выделенная для недропользования площадь Сусанновского месторождения представляет собой как техногенную территорию, так и территорию природного ландшафта.

Рассмотрен анализ и оценка воздействия производственной и перерабатывающей отраслей на окружающую среду и разработка мероприятий по снижению негативного воздействия на окружающую среду. Собран материал по оценке влияния использования участка открытых горных работ на компоненты окружающей среды (почва, атмосферный воздух, биоразнообразие, подземные и поверхностные воды). Проведен анализ природных условий Кемпірсайского месторождения.

Ключевые слова: ООС, экология, окружающая среда, Донской ГОК, фоновые концентрации, загрязняющие вещества, атмосферный воздух, почва, земельные ресурсы, биоразнообразие.

STUDY OF FLORA AND FAUNA OF THE KEMPIRSAI DEPOSIT

Abstract

The article presents the natural and climatic characteristics of the area where the object is located; types and sources of existing anthropogenic impact in the area under consideration.

The object of the study is the Donskoy GOK deposit. The area allocated for subsurface use of the Susannovsk field represents both a man-made Area and a natural landscape area.

The analysis and assessment of the environmental impact of the manufacturing and manufacturing industries and the development of measures to reduce the negative impact on the environment were considered.

Material has been collected on the assessment of the impact of the use of an open mining site on environmental components (soil, atmospheric air, biodiversity, underground and surface water). The analysis of the natural conditions of the Kipirsai field was carried out.

Keywords: environmental protection, ecology, environment, Donskoy GOK, background concentrations, pollutants, atmospheric air, soil, land resources, biodiversity.

**ӘЛЕУМЕТТІК- ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

МРНТИ 10.27.55

В.М. Балмагамбетова¹, Д. Қ. Саматова², Ж.Т.Төлепбергени³

*¹PhD докторы, Баишев университетінің білім саласындағы қауымдастырылған
профессоры, Ақтөбе облысы, Қазақстан Республикасы*

*²заң ғылымдарының магистрі, Баишев университетінің білім саласындағы профессордың
ассистенті, Ақтөбе облысы, Қазақстан Республикасы*

*³т.ғ.к., М. Оспанов атындағы Батыс-Қазақстан медициналық университетінің доценті,
Ақтөбе облысы, Қазақстан Республикасы*

¹e.venera@list.ru
²dinara_93.11@bk.ru

ШЕТЕЛДЕГІ МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРҒА НОТАРИУСТЫҢ ҚАТЫСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа

Мұрагерлік құқықтық қатынастар әр мемлекетте әртүрлі құқықтық жүйелер мен нормаларға негізделген. Бұл қатынастардың дұрыс жүзеге асуын қамтамасыз ететін маңызды тұлғалардың бірі – нотариус. Нотариус Мұрагерлік құқықтық орындалуын қамтамасыз ететін басты факторлардың бірі ретінде әлемнің әртүрлі елдерінде әрқалай рөл атқарады. Бұл мақалада шетелдегі мұрагерлік құқықтық қатынастарда нотариустардың рөлі мен олардың осы процестерге қатысуын салыстырмалы түрде талдау қарастырылған. АҚШ, Ресей Федерациясы, Еуропалық Одақ Және Қазақстан Республикасындағы нотариустардың қызметі мен міндеттері мұрагерлік құқықтық жүзеге асырудағы ерекшеліктері арқылы қарастырылып, әр елдің заңнамалық жүйесіндегі айырмашылықтар мен ұқсастықтар көрсетіледі. Мақала мұрагерлік құқықтық дұрыс орындалуын қамтамасыз ету үшін нотариустың маңызды рөлін түсіну мен оның әлемдік тәжірибеде алатын орнына бағытталған.

Түйінді сөздер: құқық, құқықтық реттеу, нотариат, заңнама, ЕО, регламент, мұрагерлік куәлік.

Мұрагерлік құқықтық қатынастар – Мұрагерлік – қайтыс болған азамат (мұра қалдырушы) Мүлкінің басқа адамға (адамдарға) – Мұрагерге (мұрагерлерге) ауысуы. Қайтыс болған азаматтың мұрасы басқа адамдарға әмбебап құқық мирасқорлығы талаптарымен егер осы бөлімнің ережелерінен өзгеше туындамаса, бірыңғай тұтас нәрсе ретінде және бір-ақ мезгілде ауысады. Шетелдегі мұрагерлік құқықтық қатынастарда нотариустың рөлі маңызды орын алады. Әр түрлі елдерде нотариустың міндеттері мен құқықтары заңнамалық тұрғыдан әртүрлі болуы мүмкін, бірақ мұрагерлік құқықтық қатынастарда оның қатысуы бірнеше басты мәселелерге қатысты [1].

Еуропалық одақ, Америка Құрама Штаттары мен Ресей Федерациясының мұрагерлік қатынастарын және нотариустардың оған қатысуын Қазақстан Республикасының заңдарымен салыстыра отырып мақаланың тақырыбын кеңінен ашамыз.

Бірінші: Еуропалық Одақ (ЕО) елдеріне мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттеу маңызды құқықтық сала болып табылады. Еуропалық Одақтың бірегей құқықтық жүйесі сондай-ақ мүлікпен байланысты халықаралық құқықтық қатынастардың реттелуі осы салада айтарлықтай өзгерістер енгізді. Еуропалық Одақтың заңнамасы шеңберінде мұрагерлік құқықтар мен міндеттерді реттеу үшін арнайы құқықтық құралдар мен ережелер қабылданған. ЕО ішінде мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттейтін басты құқықтық құжат - Еуропалық Одақтың 650/2012 (ЕО) Регламенті болып табылады. Бұл регламент 2015 жылы күшіне енген және ЕО елдеріндегі азаматтар арасындағы мұрагерлік құқықтық қатынастардың айтарлықтай

жеңілдетіп, үйлестіруге бағытталған. Регламенттің мақсаты – шетелде мұрагерлік құқықтарды тиімді реттеу және азаматтарға өз мүлкі мен құқықтарын елдердің арасындағы шекараларда қолдану мүмкіндігін беру. Бұл заң мұрагерлік іс-шараларға қатысты түрлі мемлекеттердің заңдарын біріктіреді және түрлі елдерде тұратын азаматтарға өз мұрагерлік құқықтарды реттеу жөніндегі Регламентінің басты ерекшеліктері мыналар: Бұл регламент Еуропалық Одақтың барлық мүше мемлекеттерінде қолданылуға міндетті, бірақ кейбір ерекше жағдайлар мен ерекшеліктер де бар. Регламент шеңберінде ЕО мемлекеттерінің азаматтары және міндеттері реттеледі. Бұл регламент бойынша, мұрагерлік құқықтарды реттеу үшін қолданылатын заң тұлғаның соңғы тұрғылықты жері бойынша анықталады. Мұрагерлік іс-шараларға қатысты таңдаулы заңның болмауы жағдайында, азаматтың азаматтығы да есепке алынады. ЕО регламенті бойынша мұрагерлік құқықтар туралы мұрагерлік куәлігі берілсе, ол барлық мүше мемлекеттерде заңды күшке ие болады. Мұрагерлік куәліктерін беру процесі ЕО елдерінде нотариус немесе арнайы құзыретті органдар арқылы жүзеге асырылады.

ЕО азаматтарының шетелде өмір сүріп жатқан жағдайда да өз мұрагерлік құқықтарын қорғауына мүмкіндік береді. Регламент мұрагерлік мүлікті шетелде бөлу, мұрагерлік іс шараларды жүргізу және оларды заңды түрде жүзеге асыру үшін ортақ құқықтық жүйе мен рәсімдер енгізеді. Еуропалық Одақтың заңнамасы азаматтар арасында түрлі елдерде өз құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді. Мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттеу кезінде арнайы құқықтық көмек көрсету және құжаттарды рәсімдеу іс-шаралары ЕО Шеңберінде тиімді түрде жүзеге асырылады[2].

Екіншіден: Америка Құрама Штаттары (АҚШ) – федеративті мемлекет, сондықтан мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттеу федералдық заңдармен қатар, әр штаттың өз заңнамасына негізделеді. АҚШ-та мұрагерлік құқықтық қатынастардың реттелуі жалпы алғанда екі деңгейде – федеральдық және штаттық деңгейде жүзеге асырылады. Бұл әртүрлі штаттарда мұрагерлік құқықты қолдану мен реттеу бойынша айтарлықтай айырмашылықтар болады. АҚШ-да мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттейтін негізгі заңдар штат заңдарынан тұрады, себебі әр штаттың заңнамасы бұл салада түрлі ережелер мен рәсімдерді белгілеуі мүмкін. Дегенмен, Америка Құрама штаты федералдық заңда мен кейбір маңызды аспектілері де қатысады және әрбір штаттың өз заңдары бар. Мұрагерлік құқықтың негізгі қағидаттары мен шарттары әр штатта өзгеріп тұруы мүмкін. Бұл заңдар мүлікті қалдыру, яғни, мұрагерлік іс шаралар және мұрагерлік процесі туралы толық ережелерді белгілейді.

Ең көп таралған заңдар болып табылады:

Штаттың азаматтық кодексі: Бұл кодексте мұрагерлік процеске қатысты көптеген нормалар қарастырылған.

Мұрагерлік заңдар: Көптеген штаттарда мұрагерлік мүлік пен қаржылық активтерді қалай бөлуге болатынын, сонымен қатар мұрагерлік құжаттарды дайындау мен орындау талаптарын анықтайтын арнайы заңдар бар. Бұл мемлекетте нотариус жеке тұлғалардың мұрагерлікпен қатысты құжаттарын куәландырып, заңды күшке ендіру процессіне қатысады. Бірақ мұрагерлік құжаттарын орындау көбінесе соттың бақылауында болады, әсіресе ірі мұралар мен күрделі жағдайларда жүзеге асады[3].

Үшіншіден: Ресей Федерациясының заңнамасы мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттеуде айтарлықтай күрделі және көп деңгейлі жүйені қамтиды. Мұрагерлік құқықтар мен міндеттер Ресейде азаматтардың құқықтарын қорғауға және мүліктердің заң негізінде мұраға өтуін қамтамасыз етеді. Бұл құқықтық қатынастарды реттейтін басты заңнама Ресей Федерациясының Азаматтық кодексі болып табылады (1110-1191 баптары жатады). Бұл баптарда мұрагерлік туралы құқықты беру мен мүлікті мұрагерлер арасында бөлу, міндеттерді реттеу мен оған қатысты негізгі барлық ережелерді қарастырады[4].

Сонымен жоғарыда аталған ЕО, АҚШ және Ресей Федерациясының мұрагерлік құқық және нотариустардың рөлін Қазақстан Республикасының заңдарымен салыстыратын болсақ:

Қазақстан Республикасында мұрагерлік құқықты реттейтін негізгі заңнама ҚР Азаматтық кодексі болып табылады. Бұл кодексте мұрагерлік құқықтың негіздері, мұрагерлік процесті жүзеге асыру ережелері, мұраға қалдыру тәртібі мен нотариустардың рөлі айқын

көрсетілген. Нотариус мұрагерлік құқықтың орындалуында маңызды рөлді атқарады., себебі, нотариустар мұрагерлік іс шараларды заңды түрде рәсімдейді және олардың дұрыс жүзеге асырылуына кепілдік береді. Нотариус Қазақстанда мұрагерлік құқықты жүзеге асыру кезінде бірқатар маңызды міндеттерді атқарады. Нотариус мұраға байланысты құқықтық құжаттарды рәсімдеп, заңның орындалуын толықтай қадағалайды. Қазақстанда нотариус арқылы жүзеге асыралытын ең маңызды процесстердің бірі осы мұрагерлік болып табылады. Бұл атлмыш процесс кезінде нотариус мұраға құқық туралы куәлік береді, мұра қабылдау туралы растайды және оның орындалын өамтамсыз етіп отырады. Мұрагерлік құжаттар, оның ішінде мұраға қабылданғандығы туралы куәлік нотариустар арқылы беріледі.

Нотариус мұрагерлік құжаттардың толықтығын тексереді және мұрагердің қабылдаған мүлкінің заңды түрде тіркелуін қамтамасыз етеді. Соынмен бірге, нотариус мұрагерлік шараларға байланысты барлық қадамдардың заңдылығын қадағалайды. Мұрагерлік шаралар мұрагерлер арасында мүлікті дұрыс бөлу мен мұрагерлік құқықтарды қорғауды қамтамасыз етеді[5]. Негізгі айырмашылықтар мен ұқсастықтарды төменде «Салыстырмалы талдау» 1 кестеде көрсетілген. Бұл арқылы мақаланы ашу мақсатында салыстырмалы талдау жүргізу үшін алынған 4 елдегі азаматтық заңнамамен нотариаттық заңнаманың рөлі ашылған.

Кесте1. «Салыстырмалы талдау»

Аймақ бойынша бөлініс	Нотариустардың рөлі	Мұрагерлік процесстер	Құқықтық кепілдіктер
Қазақстан Республикасы	Нотариус куәландырады, мұрагерлік құжаттарды рәсімдейді, мұраға құқық туралы куәлік береді	Пробация: мұрагерлік құжаттарды рәсімдеу мен мүлікті бөлу	Мұрагерлік құқықтың заңды түрде орындалуына кепілдік береді
Америка Құрама Штаты	Куәландырады, бірақ мұрагерлік процеске қатысуы штат заңдарына байланысты жүргізіледі	Сот арқылы жүзеге асады, нотариус тек құжаттарды куәландырады	Соттың қадағалауына жатады, нотариус тек құжаттардың заңдылығын ғана қамтамасыз етеді
Ресей Федерациясы	Куәландырады нотариус және мұрагерлік туралы процеске қатысады	Нотариус мүлікті бөлу және мұраға құқықты рәсімдіу процесіне қатысады	Нотариус мұрагерлік құқықтың орындалуына кепілдік береді
Еуро одақтар	Куәландыруды жүзеге асырады, мұрагерлікті заңды түрде рәсімдейді	Әр елде әртүрлі, бірақ еуропалық мұрагерлік куәлік енгізілген	Еуропалық мұрагерлік куәлікті беру және құқықтарды қорғауды жүзеге асырады

Қазақстан Республикасы, АҚШ, РФ және ЕО елдерінде нотариустардың мұрагерлік құқытағы рөлі бірқатар ортақ ұқсастықтар мен ерекшеліктерге ие болып табылады. Қазақстан мен Ресей нотариустары мұрагерлік құқықтың жүзеге асуына белсенді түрде қатсады, ал АҚШ-да бұл процесс сот арқылы жүзеге асырылады. ЕО үйлестірілген ерекшеліктермен халықаралық мұрагерлік куәліктің болуы нотариустардың рөлін айтарлықтай күшейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі (өзгертулермен толықтырулармен) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409>
2. Еуропалық Одақтың мұрагерлік туралы Регламенті №650/2012. — Брюссель: Еуропалық комиссия, 2012
3. Силкин, А.И. Мұрагерлік құқыққа қатысты халықаралық аспектілер. — М.: РГГУ, 2019
4. Гражданский кодекс Российской Федерации часть 2 (ГК РФ ч.2) https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_9027/

5. Нотариат туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 14 шілдедегі N 155-І Заңы (өзгертулермен толықтырулармен) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000155>

ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ НОТАРИУСА В ПРАВООТНОШЕНИЯХ ПО НАСЛЕДСТВУ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация

Наследственные правоотношения в каждой стране основываются на различных правовых системах и нормах. Одним из важных лиц, обеспечивающих надлежащее осуществление этих отношений, является нотариус. Нотариат, как один из основных факторов, обеспечивающих реализацию наследственного права, играет различную роль в разных странах мира. В статье проводится сравнительный анализ роли нотариата в наследственных правоотношениях за рубежом и его участия в этих процессах. Деятельность и обязанности нотариусов в США, Российской Федерации, Европейском Союзе и Республике Казахстан рассматриваются через особенности реализации наследственного права, а также подчеркиваются различия и сходства в законодательных системах каждой страны. Статья посвящена осмыслению важной роли нотариата в обеспечении надлежащего осуществления наследственного права и его места в мировой практике.

Ключевые слова: право, правовое регулирование, нотариус, законодательство, ЕС, регулирование, свидетельство о наследстве.

ISSUES OF NOTARY PARTICIPATION IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS ABROAD

Annotation

Inheritance legal relations in each country are based on different legal systems and norms. A notary is one of the important persons who ensure the proper implementation of these relations. Notary, as one of the main factors ensuring the implementation of inheritance law, plays a different role in different countries of the world. The article provides a comparative analysis of the role of the notary in inheritance legal relations abroad and its participation in these processes. The activities and duties of notaries in the USA, the Russian Federation, the European Union and the Republic of Kazakhstan are considered through the peculiarities of the implementation of inheritance law, and the differences and similarities in the legislative systems of each country are emphasized. The article is devoted to the understanding of the important role of the notary in ensuring the proper implementation of inheritance law and its place in world practice.

Keywords: law, legal regulation, notary, legislation, EC, regulation, inheritance certificate.

МРНТИ 10.27.55

В.М. Балмагамбетова¹, Ж. Т. Төлепбергени², Д. Ә. Длим³

¹доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент) в области образования Баишев университета, Республика Казахстан, Актюбинская область, город Актюбе

²к.и.н., доцент Западно-Казахстанского медицинского университета им. М. Оспанова, Республика Казахстан, Актюбинская область, город Актюбе

³педагог по специальному предмету Актюбинского высшего политехнического колледжа

¹e.venera@list.ru

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ТРАНСПОРТИРОВКОЙ НЕФТИ

Аннотация

В настоящей работе дан анализ правовых отношений транспортировки нефти. Рассмотрены основные проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются государства и

компании в исследуемой сфере. В статье рассматриваются международные и национальные правовые нормы, направленные на регулирование процессов добычи, транспортировки и переработки нефти, а также определена роль правовых институтов и договорных механизмов. Особое внимание уделено вопросам безопасности транспортировки нефти, защите окружающей среды, а также ответственности за возможные экологические и экономические последствия аварий, таких как разливы нефти. В статье также рассматриваются проблемы правовых коллизий, возникающих при международной транспортировке нефти и необходимости гармонизации международных и национальных стандартов. Авторы подчеркивают важность внедрения инновационных технологий для повышения безопасности и эффективности транспортировки нефти, а также необходимости более строгого регулирования в сфере охраны труда и предотвращения экологических рисков.

Ключевые слова: нефть, транспортировка нефти, правовое регулирование, экологическая безопасность, законодательство

Нефть играет важную роль в современном мире, оказывая влияние на экономику, политику, энергетику и экологию. Ее значение трудно переоценить, поскольку нефть является основным источником энергии и компонентом для множества отраслей.

Нефть является одним из главных источников энергии, используемых в мире. Ее переработка обеспечивает топливо для транспорта (автомобили, авиалайнеры, корабли и т.д.), а также используется в энергетическом секторе для производства электроэнергии. Несмотря на развитие альтернативных источников энергии, нефть все еще покрывает значительную долю потребности в энергии.

Нефть и нефтяная промышленность – это не только источник энергии, но и важнейший экономический ресурс. Многие страны, такие как Соединённые штаты Америки, Саудовская Аравия, Венесуэла, Российская Федерация, Республика Казахстан имеют экономику, тесно связанную с добычей и экспортом нефти. Так, нефтяные цены сильно влияют на мировую экономику. Колебания цен на нефть могут привести к экономическим кризисам или, наоборот, к росту доходов стран-экспортеров. Нефтяная промышленность обеспечивает миллионы рабочих мест по всему миру и является основой для крупных инвестиций в инфраструктуру и технологии.

Кроме того, нефть имеет огромное значение в политике, особенно в международных отношениях. Страны, обладающие большими запасами нефти, часто становятся объектом внешнеэкономической и геополитической конкуренции.

Нефть используется не только как топливо, но и как сырье для производства множества химических продуктов. Переработка нефти дает такие вещества, как: пластмассы, косметика и лекарства, удобрения.

Неоправданно высокое использование нефти также связано с рядом экологических проблем. Одним из наиболее значительных последствий является изменение климата, поскольку сжигание углеводородов приводит к выбросам парниковых газов. При сгорании нефти и ее продуктов выделяется большое количество углекислого газа, который способствует усилению парникового эффекта. Помимо этого, добыча и транспортировка нефти могут приводить к катастрофическим разливам нефти, загрязняющим океаны и разрушая экологические системы. В том числе нефтяная промышленность связана с загрязнением воздуха, воды, что негативно влияет на здоровье населения.

Растущее осознание экологических последствий использования нефти и развитие альтернативных технологий требует изменений в энергетической политике и потребительских привычках, что постепенно изменяет ее роль в мире.

Проблемы правового регулирования отношений, связанные с транспортировкой нефти, являются важной темой для экономики, политики и безопасности на национальном и международном уровнях. Эти проблемы включают в себя несколько аспектов:

- правовые нормы;
- технические стандарты;

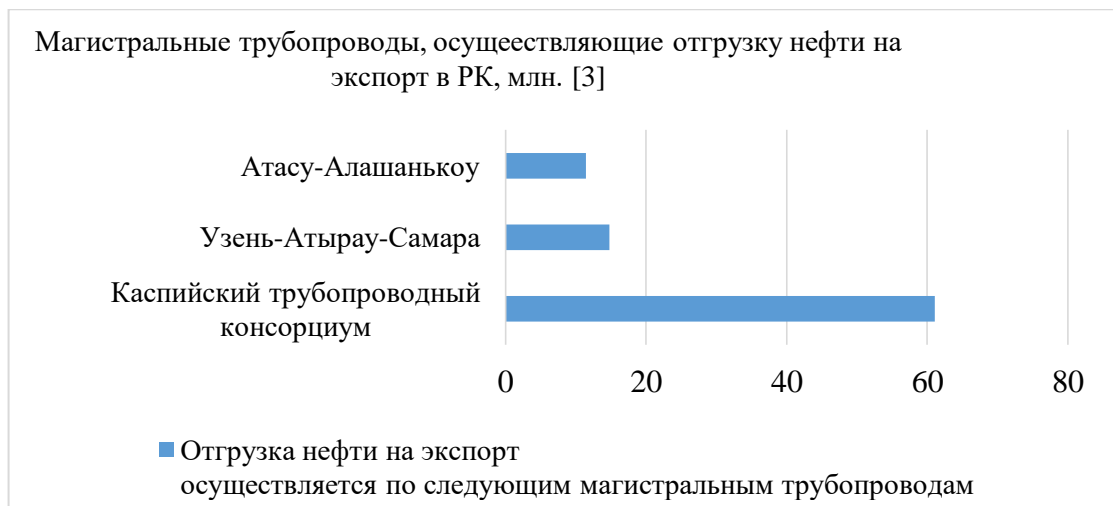
- международное сотрудничество;
- экологическую безопасность.

Правовая природа, регулирующая сферу транспортировки нефти часто затрагивает законодательства нескольких стран, что создает необходимость соблюдения множество международных и национальных норм и стандартов. На сегодняшний день международные соглашения по транспорту нефти, такие как Конвенция Организация Объединённых Наций по морскому праву (1982 г.) [1], регулирует лишь часть вопросов. Однако различия в национальных законодательных актах могут привести к правовым коллизиям, когда одна страна применяет свои стандарты, а другая - иные.

На отечественном уровне вопрос, связанный с правовым регулированием транспортировки, добычи, переработки нефти регулируется законом Республики Казахстан от 20 июня 2011 г. №463-IV «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2024 г.) [2].

Помимо этого, основные показатели, направленные на исследуемую тему статьи отражены в отраслевой рамке квалификаций по направлению «Нефтегазовая промышленность» «Транспортировка и хранение нефти и газа» 2019 г. Так, в диаграмме 1 представлены сведения касательно транспортировки нефти трубопроводом в Республике Казахстан.

Диаграмма 1

Правовые нормы должны обеспечивать не только безопасность транспортировки нефти, но и охрану окружающей среды. В ряде случаев, особенно на морских маршрутах, возникают проблемы с соблюдением экологических стандартов, что приводит к загрязнению водоемов (например, разлив нефти). Установление единых экологических стандартов и методов мониторинга остается серьезной проблемой, что требует более жесткой координации международных и национальных органов.

Актуальные виды транспортировки нефти, такие как использование трубопроводов танкеров и железных перевозок, требуют использование новых технологий и внедрения инновационных решений. Однако правовые нормы зачастую «не успевают» за развитием технологий, что может создавать правовые пробелы, касающиеся безопасности и установления ответственности за аварийные ситуации.

В случае разлива нефти или другой аварийной ситуации важным вопросом является установление соответствующей ответственности. Проблема заключается в том, что различные участники транспортировки (владельцы инфраструктуры, операторы, государственные органы) могут нести разную степень ответственности, и зачастую трудно определить, кто

именно должен возместить ущерб. Также существует проблемы с недостаточным развитием страхования от экологических рисков, что ставит под угрозу компенсацию ущерба.

Следующим вопросом требующего внимания, является проблема, связанная с коррупционными рисками. В некоторых странах проблемы с коррупцией в области регулирования транспортировки нефти влияют на качество работы государственных органов и выполнение обязательств по охране природы и экологической безопасности. В таких странах часто происходит незаконный оборот нефти, а правовое регулирование в этой области зачастую оказывается неэффективным.

Помимо этого, работа в нефтяной отрасли, включая транспортировку нефти, связана с высокими рисками для здоровья и жизни работников. Полагаем, что необходимы более строгие требования к условиям труда. Также улучшение правового регулирования по охране труда и технике безопасности для минимизирования количества аварий, связанных с человеческим фактором.

Транспортировка нефти через международные водные пути или через территорию нескольких стран сопряжена с геополитическими рисками. Это риски могут включать в себя угрозы террористических актов, незаконного вмешательства в транспортные маршруты, а также политические санкции и блокировки.

Перемещение нефти между странами сопряжено с множеством налоговых и таможенных вопросов. Проблемы с таможенным оформлением, налогами на импорт-экспорт, а также несоответствие национальных норм законов в этой сфере часто приводят к задержкам и дополнительным расходам. Особенность правового регулирования транспортировки нефти заключается в следующих аспектах:

- Гибкости законодательства, выраженную в введение в правовую практику механизмов быстрого реагирования на технологические изменения и новые вызовы. Например: изменение климата, инновационные транспортные методы и повышение требований к безопасности.

- Сотрудничество с научными и техническими организациями, реализуемое посредством привлечения экспертов и научных организаций для разработки актуальных стандартов и рекомендаций, учитывающих новейшие достижения в области транспортировки нефти.

Таким образом, проблемы правового регулирования транспортировки нефти требует комплексного подхода. Эффективное регулирование в исследуемой области необходимо для обеспечения безопасности, охраны окружающей среды и предотвращение аварийных ситуаций, а также для устранения правовых коллизий, которые могут возникать при международной транспортировке нефти. Важно также обеспечить справедливую и прозрачную систему регулирования, чтобы минимизировать риски и обеспечить безопасность на всех этапах транспортировки нефти [4].

Список используемой литературы:

1. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву, 1982 // https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf
2. Закон Республики Казахстан от 20 июля 2011 года № 463-IV «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2024 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31034349&pos=150
3. Отраслевая рамка квалификаций по направлению «Нефтегазовая промышленность» «Транспортировка и хранение нефти и газа», 2019 г. // <https://atameken.kz/files/orc/%D0%9E%D0%A0%D0%9A%20%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0%20%D0%B8%20%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BD%D0%B5%D1%84%D1%82%D0%B8%20%D0%B8%20%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B0.pdf>;
4. Актуальные проблемы правового регулирования отношений, связанных с транспортировкой нефти по магистральным трубопроводам Джурик А.М.,

Международный научный журнал «Вестник науки» №6 (51), 2022 г. // <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-pravovogo-regulirovaniya-otnosheniy-svyazannyh-s-transportirovkoy-nefti-po-magistralnym-truboprovodam>;

МҰНАЙ ТАСЫМАЛДАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАТЫНАСТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл жұмыста мұнай тасымалдаудың құқықтық қатынастарына талдау жасалған. Зерттелетін саладағы мемлекеттер мен компаниялар тап болатын негізгі проблемалар мен міндеттер қарастырылады. Мақалада мұнай өндіру, тасымалдау және өңдеу процестерін реттеуге бағытталған халықаралық және ұлттық құқықтық нормалар қарастырылады, сондай-ақ құқықтық институттар мен шарттық механизмдердің рөлі айқындалады. Мұнай тасымалдау қауіпсіздігіне, қоршаған ортаны қорғауға, сондай-ақ мұнайдың төгілуі сияқты апаттардың ықтимал экологиялық және экономикалық зардаптары үшін жауапкершілікке ерекше назар аударылады. Мақалада сондай-ақ мұнайды халықаралық тасымалдау кезінде туындайтын құқықтық қайшылықтардың мәселелері мен халықаралық және ұлттық стандарттарды үйлестіру қажеттілігі қарастырылған. Авторлар мұнай тасымалдау қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыру үшін инновациялық технологияларды енгізудің маңыздылығын, сондай-ақ еңбекті қорғау және экологиялық тәуекелдердің алдын алу саласында қатаң реттеу қажеттігін атап көрсетеді.

Түйінді сөздер: мұнай, мұнай тасымалдау, құқықтық реттеу, экологиялық қауіпсіздік, заңнама.

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF RELATIONS RELATED TO OIL TRANSPORTATION

Annotation

This paper provides an analysis of legal relations in oil transportation. It examines the main problems and challenges faced by states and companies in the area under study. The article examines international and national legal norms aimed at regulating the processes of oil production, transportation and refining, and defines the role of legal institutions and contractual mechanisms. Particular attention is paid to the issues of oil transportation safety, environmental protection, and liability for possible environmental and economic consequences of accidents such as oil spills. The article also examines the problems of legal conflicts arising during international oil transportation and the need to harmonize international and national standards. The authors emphasize the importance of introducing innovative technologies to improve the safety and efficiency of oil transportation, as well as the need for stricter regulation in the field of labor protection and prevention of environmental risks.

Keywords: oil, oil transportation, legal regulation, environmental safety, legislation

МРНТИ 19.41.41

Ж. Е. Дюсекова

*Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 4-курс студенті
Алматы, Қазақстан*

ЖАҢА МЕДИА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ БАҚ-ҚА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі таңда БАҚ құралдары телеарна, газет-журналдың орнын блогосфера басты. Блог жүргізу арқылы жаңа медианың жаңа қыры ашылды. Блогерлер цензураға қарамастан, оқырман сұранысына сай, ақпарат таратып, мемлекеттік БАҚ-тың алдына түсіп кетті. Бір ғана блогер бір газеттің, телеарнаның жүгін көтеріп жүр. Дей тұрғанмен, аражігін ажыратып

алмаса, өскелең ұрпаққа бұл жаңа медиа тенденциялары қандай қауіп төніреді? Әлеуметтік желілерге үңіле қарап, айтқыштардың әңгімесін тыңдап жүрген жасар қайда барады? Бұл мақалада журналист, зерттеуші ғалымдардың медианың қалыптасуы туралы көзқарастары айтылып, дәстүрлі БАҚ-тың жаңа бағытта дамуы сөз болды

Түйін сөздер: медиа, БАҚ, блог, журналистика, әлеуметтік желі, жастар, телеарна, газет-журнал, т.б

Қазіргі ақпарат заманында дамыған озық үлгідегі блогтарды ерекше атап өтуге болады. Блогтар классикалық БАҚ-тың барлық түрлерімен қатар бұқаралық ақпарат құралы немесе коммуникация құралы рөлін атқарады. Қарапайым тілмен айтсақ, блогосфера дегеніміз – цифрлық замандағы бұқаралық коммуникация құралы. Блогтардың дәстүрлі БАҚ-тан негізгі айырмашылығы – ол жерде аудиторияның өзі ақпарат дайындап, өздері таратады. Автор мен оқырман, көрермен мен тыңдарман бір-бірімен бірігіп кеткен. Блогтар дәстүрлі БАҚ үшін де, қоғам үшін де кең ауқымдағы ақпараттың дереккөзі болып қалыптасты. Ақпараттық цифрлық технологиялар журналистикада жаңа формалардың пайда болуына ықпал етті. Бұрын тек дәстүрлі БАҚ болса, қазір желілік басылымдар, онлайн порталдар, мамандандырылған қызмет жүйелері, блогтар пайда болды. Соның ішінде азаматтық журналистиканың бір тармағы – блогинг жаңа медиадағы танымал жанр болып қалыптасады.

1 – сурет. Блогтар типологиясы

Біз жоғарыда сөз еткен жаңа медиаға: әлеуметтік желілер, онлайн басылымдар, блогтар, подкасттар, фото және бейне хостингтер, ғаламтордағы ойындар т.б жатады. Соның ішіндегі блог, болгинг, блогосфера деген ұғымдарды тарқатып көрейік. Блог ағылшын тілінде blog, web blog – интернет журнал, онлайн күнделік, яғни мазмұны күнделікті жазылатын мәтін, сурет, мультимедиадан тұратын веб-ресурстық деген мағынаны білдіреді. Мұның кәдімгі күнделіктен айырмашылығы, өткір, ашық жазылады. Оны кез келген адам оқып, ой-пікірін қоса алады. О. Соловьев блогтар типологиясы: авторы, тақырыбы, мультимедиалық құрамы, контенттік ерекшелігі, техникалық мазмұнына қарай 5 түрге бөлінеді. [1] [1 - сурет]. Мысалы, жеке, ұжымдық, корпоративтік блогтар бар. Мультимедиалық құрамына қарай: мәтіндік, фортоблог, бейнеблог, музыкалық блог, подкаст деп бөлінеді. Блогтың қызметіне коммуникативтік, психотерапевтік, ойын-сауық, өзін-өзі насихаттау, әлеуметтік байланыс орнату, өзін – өзі дамыту, мемуарлық және т.б жатады. Жаһандық желіде блогингті «журналистік коммуникация құралы», «азаматтық журналистика», «келешектік журналистикасы», «баламалы журналистика», «партизандық журналистика» ретінде қарастырылады. Алайда заманауи ақпараттық кеңістікте блогинг деген не? Оның журналистикамен байланысы туралы көптеген ғалымдарды ойландырып келеді. Кәсіби журналист, блогер Наталья Стриж «Блогинг дегеніміз жаңа журналистика емес. Блогерлер тәуелсіз журналистер емес. Кез келген блогер журналист бола алмайды. Келешекте блогтар БАҚ-ты ауыстыра алмайды» деп пайымдайды. [2] [1- сурет]

Бұл пікірді қоспаған CNN - шолушысы, жазушы Эндрю Кин бірнеше желілік мультимиллиардерлер мен миллиондаған әуесқой жазушылардан құралған «ғажайып жаңа әлемді» эгоизм, ақымақтық, тобырдың заңы салтанат құратын орын деп атады. «Культдилетанта, или как блоги, MySpace, YouTube и другие так называемые «Народные СМИ» уничтожают нашу экономику, культуру и наши ценности» деп аталатын кітап Э. Кин өзінің мансабы мен басылымның беделіне нұсқан келтірмей шындықты ғана жазатын кәсіби журналистер сияқты блогерлерден шындықты күту ақымақтық екенін ашық айтты. Ал қоғамдық медиа орталығының (Гарвард және Беркли университетінің бірлескен жобасы) директоры, әлеуметтік медиа бойынша сарапшы, журналист және жазушы Дэн Гиллмор блогерлерді веб-парақшаларды құрушы, жаңа форматпен ақпарат таратушылар ғана емес, жоғары жауапкершілігі бар адамдар, олар көп жағдайда кәсіби журналистерге айналады деп есептейді.

Ресейлік журналист, блогер Андрей Мирошниченко осыдан он шақты жыл бұрын, Ресейде блог саласы қарқынды дами бастағанда азаматтардың еркін, ашық пікір білдіруі нәтижесінде партизандық журналистиканың негізі қаланды деген пікір айтты. Оның пайымдауынша, ресми БАҚ қоғамның ақпараттық қажеттіліктерін толық қанағаттандырмай, соның нәтижесінде беделді БАҚ-пен тең дәрежеде бәсекеге түсе алатын жаңа түрі пайда болды. Расында да БАҚ-тағы жаңа тенденцияның пайда болуы айтарлықтай жаңалық ашып жатыр. Блогерді цифрлық заманның дамып-жетілген оқырманы және авторы деуге болады. Қазіргі кезде блогерлердің сапалы блогтары классикалық БАҚ-пен бірге бәсекеге үсіп, қандай да бір деңгейде балама болуға ұмтылуда. Мүмкін содан болар блогтарды жаңа заман журналистикасының тұғыры, ал блогингті азаматтық журналистика деп атап жүрміз. Кей жағдайда блогтар мен журналистика бірлесіп, ынтымақтастыққа да бетбұрыс жасауда. Олар АҚШ-тағы танымал Huf post сайтының тамаша тәжірбиесі мол мысалы бола алады. Huf post сайтының өзгешелігі сол, «оқырманға шабыт беру, ақпарат тарату, көңілін көтеру, денсаулығын нығайту» деген слоганмен ғана жұмыс істемей, дайджест – материалдардан құралған жаңалықтар мен мыңдаған блогтардың агрегаторы болып табылады. Мұны жаңа замандағы журналистік және блогтық конвергенцияның тамаша үлгісі десек қателеспейміз. Профессор Сәуле Барлыбаева соңғы кездері блогосфераның қарқынды дамып, блогтардың пайда болуын жаңа медианың дамуының жаңа кезеңге көшкенімен байланыстырды. «Современные медиа технологии» атты монографиясында автор блогингтің феонменіе кеңінен тоқталып, блог деген ұғым мен жаңа медианың жаңа жанрдың болмысын қарапайым тілмен түсіндіреді. [3] [93-бет]

С. Барлыбаева блогосфераны мынадай түрлері бойынша жіктейді:

Интернеттегі сайттарды, кәсіби БАҚ-тың порталдарында жарияланатын кәсіби журналистердің блогтары;

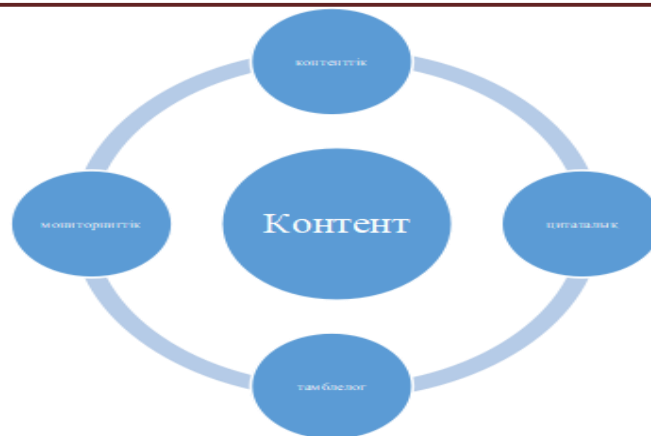
Кәсіби журналистер мен әуесқойлар жасайтын (экономика, саясат, мәдениет, білім беру, спорт және т.б арналған) тақырыптар блогтар;

Сайлау науқаны алдында қызметі жанданатын қоғамдық – саяси блогтар тобы;

Халықпен, қоғаммен байланыс орнату үшін жүргізілетін ұйым, фирма, компаниялардың кооперативтік блогтары;

Әуесқойлық жеке блогтар [3] [95-бет].

Сонымен қатар мультимедиялық өнім бойынша блогтар: тақырыптық, фотоблог, музыкалық блог, блогкастинг, бейнеблог болып бөлінеді.

2-сурет. Әуесқойлық жеке блогтар

Енді жаңа медиа тенденцияларының дәстүрлі БАҚ-қа әсері туралы ойланып көрелік. Big data технологиялары қазір журналистикаға да енгізілуде. Қазір Қытай, Оңтүстік Корея сияқты мемлекеттерде программаланған роботтар ауа-райы болжамын, ұлттық ақша бағамын, биржа хабарламаларын, спорттық жаңалықтарды экраннан оқып жүр. Алдағы 5-10 жылда ақпараттық агенттіктер күн сайын тарататын жаңалықтарды кіріспесі, оқиғаларға талдау жасауды да роботтар атқарып, журналистердің араласуы қажет болмауы мүмкін. Мысалы, Wordsmith алгоритмі бір секундта 2 мың шағын ақпарат жазып шығарады. Алдағы уақытта бұл тренд кеңінен таралуын тоқтатпайды. Бұдан қандай қорытынды жасауға болады? Яғни кәсіби журналистер адамның ішін пыстыратын жұмыстарды роботтарға беріп, өздері одан да маңызды істермен айналысады. Маңызды іс дегенде, сараптамалық мақалалар, журналистік зерттеулер, жеке шығармашылығын дамыту т.б жатқызуға болады. Цифрлық технологиялардың жаппай дамуы инновациялық пернаментті іздеу және БАҚ-тың редакциялық саясатын өзгерту трендін енгізіп, қазіргі заманғы медианың дамуына бірқатар жаңа міндеттер қойды [4]. Оған қоса, олар коммуникация арналарының ғана емес, жалпы медиатұтынудың да түрленуіне себеп болды. Жаңа технологиялар өндірілетін ақпараттық көлемін ұлғайтып қана қоймай, оның тұтыну табиғатын өзгертіп, коммуникациялардың көптеген жаңа арналарын ашты. Мәселен, Boston Consulting Group деректеріне сәйкес, соңғы үш жылда әлемдік деректердің 90 пайызы генерацияланады.

Камералармен, диктофондармен жабдықталған, сондай-ақ интернетке қолжетімді смартфондардың пайда болуы мультимедиялық өндірістің құнын арзандатып, азаматтық журналистиканың дамуын ынталандырды. Бұл жалған ақпараттың пайда болуына түрткі болып, халықтың дәстүрлі БАҚ-қа деген сенім деңгейінің төмендеуіне алып келді. Осылайша, бұл медиа нарықтың қатысушыларын барынша оңай оқылатын, дұрыс және верификацияланған контенттік өндіруге интермелейді. Медианың дамуы бір орында тұрмай, уақыт өткен сайын жаңа форматтар пайда болды. Цифрлы медианың ауқымы кеңейді. Журналист Анатолий Рожков өзінің «Девять тезисов о будущем медиа» атты мақаласында [4] бұл туралы былай деп жазады: «Ақпарат кеңістігінде тұрақты түрде контент дистрибуциясының жаңа тәсілдері пайда болады, ал беріктігі жөнінен сынаққа төтеп бергендері танымалдығын арттырады. Ол болашақта контенттік орналасу жеріне айналады. Әуелде жұрт БАҚ-тың сайтындағы жаңалықтарды оқыды, одан кейін бұл оқырмандар әлеуметтік желілерге ауысты. Ендігі бағыты - мессенджерлерге қарқынды түрде бет бұрды. eMarketer компаниясының мәліметтері бойынша 2018 жылы мессенджерлердің тұтынушыларының саны 2 миллиард адамға дейін көбейді». Ол медианың даму үдерісін былай болжайды: «Егер қиялымызға ерік беріп, болашаққа көз жіберсек, көңілімізден шықпайтын көріністерді көреміз. Бірақ ондай жағдайдың болуы әбден мүмкін. Медиа алдағы уақытта контент фабрикасына трансформацияланады. Олар дистрибуция платформасының сұранысы

сәйкес өнімдер шығарып отырады. Демек, дәстүрлі БАҚ–тың бренді құнсызданып, әлеуметтік желілер мен мессенджердің танымалдылығы, белсенділігі арта түседі. Осылайша мессенджерлер өзінің аудиториясының қалауына сай қажетті контенттік шарттарын өзі ұсына бастайды».

Мюнхендегі Людвиг Максимилиан университетінің коммуникациялық ғылымдар профессоры Карстен Райнеман алдағы уақытта адамдар бағалы ақпаратты пайдаланудан бас тартатынына зор қауіптің барын айтады [5]. Бұл оқырманның ойын – сауық қызметтеріне көбірек ден қоюының, сондай-ақ желідегі ақпараттың алуантүрлілігі және бір - біріне қайшылығының асқынуынан орын алуы мүмкін. «Ақыры, адамдар өзінің ой-пікірін, дүниетанымын қоштайтын, растайтын ақпарат іздеуге бейім, ал желі оларға осындай мүмкіндік береді. Сол себепті біз ақпараттандандыру идеалын қолдап, бөгде біреудің пікіріне құрметпен қарауымыз керек. Бұл істі мектеп қабырғасынан бастау керек. Болашақтың медиасы - шынайы, сенімді ақпарат тарататын журналистік БАҚ. Жартылай шындық негізінде fake – news дәуірінде солар ғана ерекше құндылыққа ие болады» дейді ол. Германиядағы «Plan.Net» цифрлық агенттігінің директоры Манфред Клаус [5] алдағы уақытта цифрлық медианы пайдалану нәтижесінде ақпарат нарығында олигополия орнайтынына алаңдаушылық білдірді. «Желідегі ақпарат таратушылардың, қызметтердің саны тез көбейіп, тұтынушылардың таңдау жасаудан дағдыланады. Жарнама негізінен Google, Facebook, Amazon, Apple сияқты алып компаниялардың контентіне шоғырландырады. Медиа нарықтары бірте-бірте өзінің маңызын жоғалтады. Ақылды алгоритмдер желідегі тұтынушыларға қызықты контентті таңдап береді және оларға ыңғайлы арналарды ұсынады» дейді ол.

Медианың келешегі туралы «Заманың түлкі болса, тазы боп шап!». Ақпараттағы тауар, оны жеткізу жолдары сол тауардың бағасына қосымша құн қосатын шығындар. Алдымен сіздің шығарып отыратын газетіңізді тауар дейтін болсақ, сол тауарыңызды өткізе білу тауар иесіне байланысты. Ал енді тауар деген не? Оны өткізу жолы да, пайда табу әдісі де сол тауардың атында тұр. Тауар дегеніміз шет елден енген сөз емес. «Тауар» емес, біз мұны бұзып айтып жүрміз. Орысша «товар» деген сөз ғой деп жүрміз. Жоқ, бұл кәдімгі «тәуір» деген сөз. Яғни, ұсынатын нәрсеніз, іс-әрекетіңіз, көрсететін қызметіңіз тәуір болса, өтеді. Тәуір болмаса, өтпейді. Оған сұраныс та болмайды. Демек, қағаз газеттеріміз сұранысқа лайық болмаса, яғни тауарлық сапасы болмаса, «барынан жоғы жақсы». Ал сапа көрсеткіші дегеніміз – қоғамның талғамы, мұқтажы, сұранысы. Міне, журналистика дегеніміз - осы» деп тұжырымдайды З.Тайшыбай.

Қазақ журналистикасының дамуына үлес қосып жүрген журналист Зарқын Сыздыұлының пікірі де осыған ұқсас. «Көрермен мейірімі қанбаса, іздегенін таппаса, абжадай теледидардың арбасын сатып алып қайтеді. Ақпарат аспабы қалтасында. Ақпараттың тауар болған шағында, сол тауардың тәуір болуының жолын іздеңіз. Қоқысқа кете беретін емес, сақтап қойып, қайта көретін, сағынып отырып қызықтайтын хабар беріңіз» дейді ол.

Телеарна былай тұрсын, үкімет қаржыландыратын саны бар, сапасы жоқ шала-жансар, оқушысы аз газет – журналдармен дамыта алмаймыз. Бұл – тұңғыық тірелер жол. Жаңа медиа тенденциясында әлеуметтік желілер атап айтсақ, инстаграм, тикток желілері халықтың сүйіктісіне айналды.

Қазіргі таңда ең тараған қолданбалардың бірі - ол тикток желісі. Тиктокта сәбилерден бастап, үлкен кісіге дейін отырады. Жаңалықтардың барлығы бірінші осында тарайды, шындығы мен өтірігі араласқан жаңалықтар көп. Бұл желіде “стримге” кіріп ақша табуға болады. Ол үшін бар болғаны көрермендеріңіз 1000-нан асуы тиіс, кейбір жағдайда көрермендеріңіз аз бола тұрып “стрим” ашатын адамдарға 200 теңгенің үстінде ақша төлеп ашып алуға болады. 14 жастан аспаған балаларға тыйым салынған, егерде кішкентай балалар көрініп қалса, сізді тикток бұғаттап тастайды. Тиктокқа бейнежазба салып, ол бейнежазбаңыз “рекомендацияға” өтіп кетсе көрермендердің сынына қалуыңыз әбден мүмкін. Осы желіде стрим, бейне жазбалар арқылы танылған адамдар өте көп. Жақсы жағынан, жаман жағынан да танылғандар саны көбеюде. Әрине алдымен теріс жағына тоқталып өтсек. Мәселен «Гугуша»,

«Сампо», «Акош», «Тұмар», «Қарақатын» лақап атымен танылған желі жұлдыздары стримге шығып, ойларына келгендерін жасап нәпәкасын тауып жүр. Шындығына келгенде бұларды “Заманауи қайыршылар” деп атауға әбден болады. Тиктокта адамдар өздерінің бизнестерін сәтті жүргізе алады. Тікелей эфирге кіріп, тауар сатып, қомақты қаржыға бірден кенелуге болады. Адамдар әп – сәтте көріп, қызығып тапсырыс береді. 15 секундтық видео негізінен іш пыстырмайды. Тіпті, қарапайым жандардың өзі 1 күнде жұлдызға айнала алады. Ғажап емес пе? Жастардың сәніне айналған желіні жастар дұрыс бағытта қолдануы тиіс. Алдымен қарайтын видеоларды сүзгіден өткізуі керек. Көбісінің айтып жатқан сөзі балағат сөздер, қысқарған сөздер, қазақ тілінде мәдениетті таптайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Соловьева О. Телевидение превращается в развлечение для престарелых. /ng.ru, 2020.19 мая.
2. Шамшурин Д. Цифровые медиа как фактор культурный глобализации/Международный научно – исследовательский журнал №6 2018
3. Барлыбаева С. Конвергентная журналистика: учебное пособие / С.Х.Барлыбаева, А.Б.Альжанова – Алматы: Қазақ университеті.
4. Кутубаева А. Казахстанским СМИ нужно больше свободы: мнения экспертов на площадке Astana Media Week. Нұр-Сұлтан, 2020, 11 ноября, 2020
5. Буенбаева З.К. Шығыс және Батыс үдерісі: дәстүр, контент және конвергенция: дис.... философия докторы (PhD): ЭОЖ070 Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, 2019. – С 59

ВЛИЯНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ НОВЫХ МЕДИА НА ТРАДИЦИОННЫЕ СМИ

Аннотация

В настоящее время блогосфера заменила средства массовой информации, телеканалы, газеты и журналы. Блоггинг открыл новую грань новых медиа. Несмотря на цензуру, блоггеры распространяли информацию в соответствии с потребностями читателей и выступали перед государственными СМИ. Только один блоггер несет бремя одной газеты и телеканала. Какую опасность эти новые медиа-тенденции представляют для молодого поколения, если они не способны различать то, что они означают, и то, что они означают? Куда идет молодой человек, который смотрит в социальные сети и слушает рассказ рассказчика? В данной статье рассмотрены взгляды журналистов и ученых-исследователей на формирование СМИ, а также рассмотрено развитие традиционных СМИ в новом направлении.

Ключевые слова: медиа, СМИ, блог, журналистика, социальная сеть, молодежь, телеканал, газета-журнал и т.д.

THE IMPACT OF NEW MEDIA TRENDS ON TRADITIONAL MEDIA

Abstract

Currently, the blogosphere has replaced the media, TV channels, newspapers and magazines. Blogging has opened a new facet of new media. Despite censorship, bloggers have been disseminating information according to the needs of readers and speaking to state media. Only one blogger bears the burden of one newspaper and TV channel. What danger do these new media trends pose to the younger generation if they are unable to differentiate between what they mean and what they mean? Where does a young person go when they look at social media and listen to a storyteller? This article examines the views of journalists and academic researchers on the formation of the media, and examines the development of traditional media in a new direction.

Key words: media, mass media, blog, journalism, social network, youth, TV channel, newspaper-magazine, etc.

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж. берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген куәлік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отырып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "УМFTCO" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және оң-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанатын)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 pt дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанатын)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала 1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны

минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескертуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюының астында Ескертпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атауы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансферттермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атауы беріледі. Кестенің атауы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегініссіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матрицалардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетіне кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType терілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланымнан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі MEMCT 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,) В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
- межстрочный интервал-1;
- выравнивание текста-по ширине;
- абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
- поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 РТ. Если авторов статьи несколько, то эта

информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office - Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4
Көлемі / Объем 7,3 баспа табақ
Таралымы / Тираж 100 дана
Басуға қол қойылды / Подписано в печать 27.03.2025 ж.

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.**

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар көшесі,
302А**

**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А тел. 97-40-83, 52-
36-00**